

Б. 2
Р-88

Ш. Рустамов

ЗАБОН
ВА
ЗАМОН

Нашриёти Ирфон

81.2

Р-188

Ш. Рустамов

ЗАБОН

ВА ЗАМОН

Нашриёти „Ирфон“
Душанбе — 1981

101625

ИБС Сарманд

ББК 81. 2Точ
4Точ
Р 88

Рустамов Ш.

Р88 Забон ва замон.— Душанбе: Ирфон, 1981.
256 саҳ.

Дар китоби «Забон ва замон» таълимоти ҷовидони В. И. Ленин доир ба забон, тантанаи сиёсати ленинии баробархукукӣ ва инкишофи забонҳои миллий, мақоми забон дар ҷамъият ва роли ҷамъият дар инкишофи забон, дастурҳои Айни доир ба забон ва тарзи баён, таҳлили забони матбуот ва ҷарҳон бадеӣ дар ҳардидаанд. Аз он аҳли илму адаб, ходимони матбуоту нашриёт, муаллимону студентон ва оммаи васеи хонандагон метавонанд истифода кунанд.

Рустамов Ш.

Язык и время.

Р — $\frac{70103 - 25}{M501(13) - 81} - 112 - 81 -$

ББК 81.2 Точ
4Точ

© Нашриёти «Ирфон», 1981

ТАЪЛИМОТИ ЧОВИДОН

1

Таълимоти классикени ~~марксизм-ленинизм~~ доир ба забон басо мукамал буда, ҳамаи соҳаҳои онро дар бар мегирад. Дар ин таълимот пайдоиши забон ва роли он дар ташаккулу инкишофи майнаи сари инсон, алоқаи забону тафаккур ва забону ҷамъият, мавқеи забон дар инкишофи ҷамъият ва фардият, забон ҳамчун воситаи асосии мубодилаи афкор, маърифат ва мубориза баҳри прогресси иҷтимоӣ, забон ва услуби матбуоти коммунистӣ, маданияти нутқ ва тозагии забон мавқеи асосиро ишғол менамоянд.

В. И. Ленин назарияи Карл Маркс ва Фридрих Энгельсро вобаста ба шароити нави таърихӣ инкишоф дод ва ба амал тадбиқ намуд. Ҳартиаи Коммунистии Иттифоқи Советӣ, ки онро В. И. Ленин ташкил намудааст, барои ба амал овардани нақшаҳои дохӣ доир ба забон кори бузурги ташкилӣ ва илмиву назариявиро анҷом дод. Ташаккули чанде аз миллатҳои Ватани паҳноварамон, баробарҳуқуқии забонҳои миллии Иттифоқи Советӣ, робитаву бойшавӣ ва инкишофи бемайлонии ҳамаи онҳо, мавқеъ ва мақоми забони алоқаи миллатҳои социалистӣ, соҳибхат шудани забонҳои бехат, ба системаи муайян даромадани алифбо, имло, аломатҳои ист ва ғайра-комъебиҳои бузурги даврони советӣ ба шумор мераванд.

2

Дар асарҳои ҷовидонии В. И. Ленин ва ҳамсафони ӯ, дар ҳуҷҷатҳои Ҳартиа ва ҳукумат асосҳои илмиву сиёсӣ масъалаи миллии, аз ҷумла забонҳо дар давраи капитализм ва социализм қор қарда шудаанд, ки дар соҳтмони милливу маданӣ ҳамчун дастури ягона истифода мешаванд.

В. И. Ленин бо таърихи халқ алоқаманд будани забонро қайд карда, аҳамияти онро дар инкишофи ҷамъияти инсонӣ ва иқтисодиёти мамлакат, дар ташаккули миллат аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда, бе ҳеҷ гуна мамониат инкишоф ёфтани ин воситаи асосии мубодилаи афкор ва алоқаи одамонро борҳо таъкид кардааст. У навишта буд: «Ҳаракатҳои милли дар Россия на бори якум ба вучуд меоянд ва на ба як ҳуди он хос мебошанд. Дар тамоми дунё давраи ғалабаи қатъии капитализм бар феодализм бо ҳаракатҳои милли вобаста буд. Асоси иқтисодии ин ҳаракатҳо иборат аз ин аст, ки барои ғалабаи комили истеҳсолоти молӣ бозори дохилиро ба даст гиридан худ даровардани буржуазии сарур аст, дар як давлат муттаҳид шудани территорияҳои, ки аҳолиашон ба як забон гап мезананд, зарур аст, он ҳам ба шарте ки аз сари роҳи тараққи ин забон ва дар адабиёт мустақкам шудани ин забон ҳама гуна мамониатҳо бардошта шаванд. Забон муҳимтарин воситаи алоқаи инсонӣ аст: ягонагии забон ва бе мамониат тараққи кардани он яке аз муҳимтарин шартҳои обороти молии ҳақиқатан озод ва васеи ба капитализми имрӯза мувофиқбуда, ба ҳамаи синфҳои ҷудогона озодона ва васеъ ҷудо шудани аҳоли, ниҳоят—шарти алоқаи зичи бозор бо ҳар гуна ва ҳар як ҳуҷаин ё ҳуҷаинча, фурушанда ё харидор мебошад».¹

Доҳиёи пролетариат забонро яке аз аломатҳои асосӣ ва барҷастаи миллат шумурдаанд. Мубоҳисае, ки журнали «Вопросы истории» доир ба масъалаҳои миллат, моҳият, таъриф ва аломатҳои он гузаронид, дурустии таърифоти маъмули миллатро собит намуд. Дар мақолаи ҷамъбастии ин мубоҳиса навишта шудааст, ки «дар рафти мубоҳиса тамоман дуруст нишон дода шуд, ки таърифи маъмули миллат, ки И. В. Сталин ба қолаб даровардааст, ҷамъбасти ҳамаи он аст, ки К. Маркс, Ф. Энгельс ва В. И. Ленин доир ба масъалаи моҳият ва аломатҳои асосии миллат гуфта буданд... Маълум аст, ки ба кори И. В. Сталин, ки дар он ин таъриф дода шудааст, В. И. Ленин баҳои мусбат дода буд. Ин таърифи миллат, чунон ки дар рафти мубоҳиса боадолатона зикр шудааст, таърифи илмӣ, марксистӣ мебошад, вай як қисми назарияи марксистии миллат аст»².

Аъзо-корреспонденти АФ СССР Ф. П. Филин дурустии ин хулосаро таъкид карда, онро чунин тақвият до-

¹ В. И. Ленин, Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 422—423.

² «Вопросы истории», 1970, № 8, саҳ. 90.

дааст: «Дар байни дигар аломатҳои миллат забон дар ҷои аввал меистад»¹.

Ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки дар масъалаи мақоми забон дар байни аломатҳои миллат ақидаи аҳли баҳс ва умуман олимони мухталиф аст, онҳо дар муайян намудани мақоми аломатҳои миллат мавқеи ягонро ишғол накардаанд.² А. В. Санцевич дар қатори дигар аломатҳои миллат забонро ҳатто номбар накардааст. А. Т. Агаев ҳам мавҷудияти баъзе халқият ва миллатҳоро «бе умумияти территория ва бе умумияти забон» имконпазир донистааст.³

Ҳам дар муқаддимаи рисолаи «Забон ва миллат» ва ҳам дар боби махсуси он ин ақидаҳои ғалат аз заминаи таълимоти марксизм-ленинизм танқид ва мақоми забон дар байни дигар аломатҳои миллат бо далелҳои эъти-модбахш нишон дода шудааст.⁴

Муаллифони ба он ақидаанд, ки аломати рақами якуми миллат забон аст. Баъзе тадқиқотчиён онро «аломати муҳим, устувор ва намоёнтарин» номанд ҳам, ҳангоми ном бурдан ба ҷои сеюм бурдаанд.⁵ Э. А. Баграмов роли ҳаёти иқтисодиро дар ташаккули миллат нишон дода, дар ҷои аввал истодани онро махсус зикр кардааст.⁶ Тадқиқотчиёни мазкур дар муайян намудани мақоми аломатҳои миллат меъёри ягонро ба ҳисоб нагирфтаанд. Онҳое, ки ба аломатҳои миллат аз рӯи мавқеи онҳо дар ташаккули ин категорияи таърихӣ наздик шудаанд, дуруст аст, ки ҳаёти иқтисодиро дар ҷои аввал гузоштаанд, вале онҳое, ки ба он аз рӯи барҷастагии устувори аломатҳо наздик шудаанд, забонро ба ҷои якум гузоштаанд. Бинобар ин мақоми онҳо дар таърифи марксистии миллат дуруст муайян карда шудааст. Масалан, дар тақсимои ҳудудҳои миллии халқҳои Осиёи Миёна забон роли асосӣ бозидаст, вале дар консолидацияи миллатҳои социалистии ин сарзамин аҳамияти ҳалқунандаро ҳаёти иқтисодӣ бозид, воситаҳои со-

¹ Ф. П. Филин. Предисловие к книге А. Т. Базиёва, М. И. Исаева, «Язык и нация», М., 1979, сах. 5.

² «Вопросы истории», 1965, № 11, сах. 116.

³ Хамон ҷо, сах. 87.

⁴ А. Т. Базиёв, М. И. Исаев. Язык и нация, сах. 78—81.

⁵ П. М. Рагачев, М. А. Свердлов. О понятии нация. «Вопросы истории», 1966, № 1, сах. 38, 45.

⁶ Э. А. Баграмов. Марксистско-ленинская теория национальных отношений и современная идеологическая борьба. «Социализм и нация». М., 1975, сах. 54.

социалистии истехсолот, ки асоси инкишофи иқтисодиёти нави ба шумор меравад, инчунин барпо гардидани давлати социалистии тоҷикон ҳамчун ташкилотчи барпо кардани иқтисодиёту маданияти социалистӣ ба консолидацияи миллати тоҷик ҳамчун омилҳои асосӣ хизмат намуданд, забон ҳамчун аслиҳаи тарбия ва мубориза дар ин давра аҳамияти махсус касб кард. Чунон ки аз таълифоти Э. А. Баграмов бармеояд, дар муайян намудан ва консолидацияи миллати социалистии немис мақоми омилҳои иқтисодӣ ва территориявӣ басо бузург аст. Ин омилҳо инчунин давлати мустақили РДГ, маданияти комилан нави социалистӣ ҳеҷ гуна асос ва замина надоштани даъвои идеологҳои буржуазиро дар хусуси «ягонагии миллати немис» нишон медиҳанд.¹

Дар шароитҳои муайяни таърихӣ, алаҳхусус, ҳангоми ба миллати социалистӣ табдил ёфтани миллати буржуазӣ тағйир ёфтани аломатҳои миллатро ба қалам дода, Г. Е. Глезерман дуруст менависад, ки дар ин давра ҳам аломатҳои этникии миллат, забон, райони ишғолкардан вай маҳфуз мемонанд, вале вобаста ба воситаҳои нави истехсолот табиати иҷтимоии миллат комилан тағйир меёбад.²

Ҳамин тавр, дар ташаккул ва консолидацияи миллат мақоми ҳаёти иқтисодӣ бузург аст, аммо забон барҷастатарин ва устувортарин аломати миллат ба шумор меравад.

В. И. Ленин ҳангоми тадқиқи масъалаи миллии роль ва мақоми забонро махсус қайд намуда, забонро ҳамчун аломати асосии миллат маънидод кардааст. У навишта буд: «Миллат — на умумияти маданият, тақдир, балки умумияти забон».³

Чунон ки гуфтем, дар тақсимои миллии республикаҳои Иттифоқӣ, инчунин дар ташкили Республикаҳои Советии Социалистии Тоҷикистон роли ҳалқунандаро забон бозидааст. Маҳз аз ҳамин сабаб миллатчиёни буржуазӣ ба инкор кардани забони тоҷикӣ ва ба ин восита ба инкор кардани ҳалқи тоҷик саъй карда буданд.

Партияи Коммунистии Тоҷикистон ва интеллигенцияи пешқадами тоҷик, махсусан устод Айнӣ ба таълимоти ленинӣ доир ба забон такъя намуда, ифвоғариҳои душма-

¹ «Социализм и нация», сах. 57.

² Г. Е. Глезерман. Классы и нация. «Социализм и нация», сах. 118.

³ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 41, сах. 300.

нонаи миллатчиёни буржуазиро фош намуданд ва бо да-
лелу бурҳонҳои таърихӣ, илмӣ ва адабӣ собит намуданд,
ки халқи тоҷик яке аз халқҳои қадимтарини Осиёи Ми-
ёна мебошад. Ин халқ дорои забони қадиму соҳибхат
буда, бо ин забон асарҳои оламшумули адабӣ, таърихӣ
ва илмӣ офаридааст.

Ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки баъзе тадқиқот-
чиён ба давраи ташаккули миллати социалистии тоҷик
даҳл карда, чи дар солҳои бистуму сиюм ва чи дар рӯз-
ҳои мо дар хусуси «ташаккули забони нави адабии то-
ҷик», «масолеҳи тайёри забони миллии тоҷик», «ҷараёни
ташаккули забони миллии тоҷик», «ташаккули нормаи
лексикӣ ва грамматикӣи забони миллии», «дар бораи
«асосгузори забони адабии ҳозираи тоҷик» ва ғайра су-
хан рондаанд. Ҳамаи ин масъалаҳо шарҳу эзоҳталаб бу-
да, тадқиқоти чуқури илмӣ меҳоянд. Аммо ҳамин ҷиз-
ро ба ҳисоб гирифтани лозим аст, ки баъзе аломатҳои
миллат пеш аз ташаккули он сурат мегиранд. Забон ба
ҳамин гурӯҳ дохил мешавад. Забони тоҷикӣ ҳамчун за-
бони қадима ва соҳибхат дар ташаккули миллати социа-
листии тоҷик ҳамчун аломати асосӣ ва омили муҳим
хизмат кардааст. Миллат бе умумияти забон ба вучуд
намеояд. В. И. Ленин бундчиёно, ки дар ташаккули
миллат аломати асосии онро ба ҳисоб намегирифтанд,
танқид карда, аз ҷумла навишта буд: «Халқ бояд тер-
ритория дошта бошад, ки дар он таракқӣ карда таво-
над, ва баъд ҳеч набошад, дар замони мо, ки ҳоло кон-
федерацияи умумичаҳонӣ ин базисро ҳанӯз васеътар на-
кардааст, халқ бояд забони умумӣ дошта бошад».¹

Забон аз аломатҳои дигари миллат ҳам пештар та-
шаккул меёбад, инчунин нисбат ба аломатҳои дигари
миллат устувортар буда, ба таъбирот камтар дучор ме-
шавад.² Чунинчи, дар Програмаи Ҷумҳурии Коммуни-
стии Иттифоқи Советӣ навишта шудааст: «Бо ғалабаи
коммунизм дар СССР миллатҳо ба якдигар боз ҳам наз-
диктар мешаванд, умумияти иқтисодӣ ва идеявӣ онҳо
меафзояд, хусусиятҳои умумии коммунистии симои маъ-
навӣ онҳо инкишоф меёбад. Аммо аз байн рафтани
фарқҳои миллии, хусусан фарқҳои забонӣ... хеле дароз-
муддаттар аст».³

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 7, саҳ. 93.

² А. Т. Базиёв, М. И. Исаев. Язык и нация, саҳ. 90.

³ Програмаи Ҷумҳурии Коммунистии Иттифоқи Советӣ. Ду-
шанбе, 1972, саҳ. 117—118.

Дар забон чизи аз ҳама муҳим фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ он ба шумор меравад. Оё мо гуфта метавонем, ки баъд аз ғалабаи Революцияи Октябр фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ қомилан тағйир ёфтааст? Ҳаргиз не! Ин ду рукни асосии забон дар давоми асрҳо ташаккул ёфтаанд ва ба қолабу нормаи муайян даромадаанд.

Дар асару мақолаҳои олимони дақиқкор маҳз дар хусуси таҳлилу инкишофи забони адабӣ суҳан рафтааст.¹ Аммо ин тағйироту такмилот бештар дар соҳаи луғат буда, он дар истифодаи калимаҳои кӯҳнаву архаистӣ, дар ғанитар шудани таркиби луғавии забон аз ҳисоби забони зинда, калимасозӣ ва калимаҳои русӣ-интернационалӣ мушоҳида мешавад.

Баъзе шаклҳои грамматикӣ, алалхусус, шаклҳои феълӣ бо ёридиҳандаи «истодан», сифати феълӣ бо суффикси-гӣ, феълҳои мураккаб (мурда рафт, омада монд), ки пештар дар услубҳои алоҳидаи забони адабӣ дида мешуд, дар ин давра, ба ибораи В. С. Расторгуева, ҳуқуқи граждани пайдо карданд.

3

Дар таълимоти В. И. Ленин маданияту забон ва мазмуну вазифаи онҳо ба таври илмӣ шарҳ ёфтааст. Забону маданият ба ҳам алоқаи зич доранд, маданият дар забон ва ба воситаи забон ифода мешавад, забону маданият дар айни замон аз ҳамдигар ба таври қуллӣ фарқ мекунанд. Маданият моҳиятан синфӣ буда, метавонад буржуазӣ ва ё социалистӣ бошад, вале забон ҳеҷ гоҳ синфӣ набуд ва нест, вай хизмати ҳамаро баробар адо мекунад ва ҳамеша умумихалқист. Ин маънӣ дар мақолаҳои барзидди бундчиён навиштаи В. И. Ленин возеҳу равшан ифода шудааст. Маълум аст, ки бундчиён ба В. И. Ленин тӯҳмат зада буданд, ки гӯё вай зарурати забони миллиро инкор мекунад ва маданиятро ғайримиллӣ мешуморад. В. И. Ленин беасос ва тӯҳмати маҳз будани ин ақидаи бундчиёнро фош карда, бо далелҳои эътимоднок со-

¹ Н. А. Маъсумӣ. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик, Сталинобод, 1959; Б. Н. Ниёзмухаммадов. Забоншиносии тоҷик. Душанбе, 1970; Доир ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. «Вопросы развития литературных языков народов СССР». Алма-Ато, 1964, сах. 260—268, В. С. Расторгуева. Доир ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҳамон китоб, сах. 253—259.

бит намуд, ки \bar{u} ба муқобили забони миллӣ не, балки ба муқобили маданияти буржуазӣ мубориза мебарад, \bar{u} худ зарурати забони миллиро борҳо ба таври махсус зикр кардааст. В. И. Ленин ақидаи бундҷӣ Либманро рад карда, «Дар ҳар як маданияти миллӣ *унсурҳои* лоақал инкишофнаёфтаи маданияти демократӣ ва социалистӣ мавҷуданд...»¹, инчунин маданияти буржуазиро хотиррасон ва матлаби худро чунин изҳор менамояд: «Мо шиори «маданияти интернационали демократизм ва ҳаракати коргарии умумичаҳонӣ»-ро ба миён гузошта, аз ҳар як маданияти миллӣ *фақат* унсурҳои демократии он ва социалистии онро мегирем, *фақат* ва *ҳатман* онҳоро бар хилофи маданияти буржуазӣ, бар хилофи миллатчиғии буржуазии *ҳар* як миллат мегирем. Ҳеҷ як демократ ва алалхусус ҳеҷ як марксист баробарҳуқуқии забонҳоро ё зарурияти ба забони модарӣ бо буржуазияи «худ» баҳс кардан, зарурияти ба деҳқонон ва мешанҳои «худ» пропаганда кардани идеяҳои зиддиклерикалӣ ё зиддбуржуазиро инкор намекунад...»².

В. И. Ленин дар бораи инкишофи маданияту забонҳои миллӣ ва ба амал овардани заминаи он ҳамеша ғамхорӣ мекард. Партияи Коммунистӣ ва Давлати Советӣ таълимоти дохили бузургро дар ин соҳа ва шиори \bar{u} ро дар бораи «маданияти интернационалӣ» бемайлон ба амал татбиқ менамоянд. Натиҷаи ҳамин аст, ки дар мамлакати мо маданияти социалистии рӯҳан ягона ва мазмунан принципалие ташкил ёфтааст, ки он беҳтарин хусусиятҳои маданияти халқу миллатҳои Ватани маҳбубамонро дар худ таҷассум кардааст ва дар айни замон яке аз сарчашмаҳои асосии инкишофи маданияти миллӣ ба шумор меравад. «Имрӯз,— навиштааст бо камоли ифтихор Л. И. Брежнев,— мо бо ҳуқуқи комил гуфта метавонем: маданияти мо мазмунан, аз ҷиҳати мақсади асосии тараққиёти худ социалистӣ, аз ҷиҳати шаклҳои миллии худ гуногун ва аз ҷиҳати рӯҳия ва характери худ интернационалӣ мебошад. Вай ба ҳамин тариқ хӯлаи таркибии сарватҳои маънавиест, ки ҳамаи халқҳо ба вучуд меоранд».³

Барои «ба хӯлаи таркибӣ «табдил ёфтани сарватҳои маънавии халқи мо, ки амри воқеӣ ва самарани сиёсати

¹ В. И. Ленин, ҷ. 20, сах. 8.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 9.

³ Л. И. Брежнев. Дар бораи панҷоҳсолагии Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ. Душанбе, 1973, сах. 23.

...ини баробарӣ, бародарӣ ва ҳамкориҳои халқҳоро миллатҳои Ватани азизу кабирамон мебошад, роли забони русӣ басо калон аст. Дар айни замон «Инкишофи босуръати алоқаҳо ва ҳамкориҳои байни миллатҳо боиси афзудани аҳамияти забони русӣ мешавад, ки он забони алоқаи робитаи ҳамаи миллатҳо ва халқҳои Иттифоқи Советӣ гардидааст. Албатта, рафиқон, боиси хушнудии ҳамаи мо, ки забони русӣ яке аз забонҳои сазовори эътирофи тамоми олам гардид».¹

Партияи Коммунистӣ ба масъалаи инкишофи миллатҳо ва маданияту забони онҳо объективона баҳо медиҳад ва диалектика муносибат мекунад. Партия ба таълимоти ҷовидонии В. И. Ленин, ки омилҳои несткунандаи фарқҳои миллӣ ва наздиккунандаи муносибатҳои онҳоро дастгирӣ менамуд, такя намуда, процесси наздикшавии онҳоро роҳи генералии тараққиёти ҷамъияти мо мешуморад. «Бо ҳам наздикшавии минбаъдаи миллатҳо...,— таъкид менамояд Л. И. Брежнев,— процесси объективӣ аст. Партия ба он ки ин наздикшавӣ бо роҳи сунъӣ тезонда шавад, муқобил мебошад, чунки ба ин ягон эҳтиёҷ нест. Ин процессро тамоми рафти ҳаёти советии мо талаб мекунад. Дар айни замон партия ҳар кӯшиши боздоштани наздикшавии миллатҳо, бо ин ё он баҳона ба он монанд шудан, ба таври сунъӣ мустақкам намудани ҷудои миллатҳоро нораво мешуморад, зеро ин ба роҳи генералии тараққиёти ҷамъияти мо, ба идеалҳои интернационалӣ ва идеологияи коммунистон, ба манфиатҳои соҳтмони коммунистӣ муқолиф мебуд».²

Қомилан ва бебозгашт ҳал шудани масъалаи миллӣ дар ҳама шакле, ки аз гузашта боқӣ монда буд, ва ҳамчун қисми таркибии ин масъала барқарор гардидани баробарҳуқуқии забонҳои миллӣ, ба ҳамдигар наздик шудан ва якдигарро бой гардонидани онҳо, ҳамчун забони алоқа ва муносибати байни халқҳои СССР мавқеъ пайдо карда, сазовори меҳру муҳаббати тамоми халқи советӣ гардидани забони бузургу пуриқтидори рус яке аз омилҳои асосии ба амал омадан ва ба ҳақиқати раълӣ табдил ёфтани иттиҳоди нави таърихӣ одамон-халқи советӣ шудааст. Одамони советӣ сарфи назар аз мансубияти миллӣ ва забонашон бо Ватани азизу меҳрубони худ, бо муҷддасони давраи нави таърихӣ инсоният иф-

¹ Л. И. Брежнев. Дар бораи панҷоҳсолагии Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ. Душанбе, 1973, сах. 23.

² Дар ҳамаи ҷо, сах. 27.

тихор доранд, ҳар як одами Ватани бузурги сермиллати мо ва «ҳар як забони дар он мавҷуда» аз сарвати бепояни моддиву маънавии умумимиллии халқи офаридгор ва эҷодкори советӣ ҳаққонӣ фаҳр мекунад.

4

В. И. Ленин ба масъалаи забон ва тарзи баёни матбуот ва асарҳои илмиву назарӣ аз мавқеи марксизм, революция ва социализм наздик мешуд. У асарҳои К. Маркс ва Ф. Энгельсро дар ин соҳа намунаи ибрат медонист. В. И. Ленин ҳамчун асосгузори матбуоти коммунистӣ аз рӯзҳои аввал ба соддаву равои ва оммафаҳм будани забони он мубориза мебуд.

У талаб менамуд, ки «...социал-демократҳо бояд бо забони содда ва равшани оммафаҳм гап зада тавонанд ва артиллерияи вазнини терминҳои аҷибу душворфаҳм, калимаҳои хориҷӣ, шиорҳо, таърифҳо, хулосаҳои аз ёд кардашудаи тайёр, вале ҳанӯз ба омма номафҳум ва ношиносро қатъиян дур партоянд. Масъалаҳои социализм ва масъалаҳои революцияи ҳозираи русро бесуханпардозӣ, бе хитобу дабдаба, **факт** ва рақам дар даст *фаҳмонда дода* тавонистан даркор аст».¹

Таълимоти В. И. Ленин дар хусуси оммафаҳмии забони матбуот аз манфиати синфи коргару деҳқон, революцияи пролетарӣ ба миён меояд. Аз ин ҷиҳат даъвои халқчиҳо дар хусуси оммафаҳм будани забони матбуоташон бо таълимоти В. И. Ленин ҳеҷ умумияте надорад, балки он даъвои тамоман беасос буда, ба гуфти В. И. Ленин «оммафаҳмтарошии бемаза аст».² Доҳии пролетариат вулгаризм, ҳама гуна суханбозӣ, зоҳирпарастӣ ва олимтарошиҳоро дар забон ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифта, ба нодуруст, бемавқеъ, барзиёд ва носуфта истифода шудани ягон калима ё ҷумла роҳ намендод. Ин нишондодҳо ва амалиёти доҳӣ дар тамоми давраи фаъолияти матбуоти мо роҳнамои дурахшони он гардидааст.

В. И. Ленин дар хусуси истифодаи калимаҳои хориҷӣ ва умуман истилоҳот низ изҳори ақида кардааст, ки он барои коркунони ин соҳа ҳамчун дастури методологӣ хизмат менамояд. У аз имкониятҳои дохилии забон пурра истифода карданро талқин намуда, таъкид кардааст, ки калимаҳои хориҷӣ бе зарурат истифода нашаванд. У

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 11, саҳ. 305—306.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 5, саҳ. 323.

навишта буд: «Эътироф мекунам, ки агар бе зарурият кор фармуда шудани калимаҳои хориҷӣ маро ба хашм оварад (зеро ин ба омма таъсир гузаронидани моро душвор мегардонад), баъзе хатоҳои одамоне ки дар газета мақолаҳо менависанд, маро ниҳоят асабонӣ мекунад».¹

Матбуоти тоҷик аз рӯзи таъсиси худ то имрӯз ба таълимоти дохӣ содиқ буда, дар ин давра адибон ва журналистони соҳибистеъдодро тарбия намуда ба камол расондааст. Ба тарзи содда, равону фаҳмо ва гӯёву бурро навиштан шиори матбуоти мост. Процесси демократӣ кунонидани забони адабии тоҷик дар солҳои Ҳокимияти Советӣ дар асоси таълимоти ленинии соддаву оммафаҳм будани забони адабӣ бомуваффақият давом карда, ба комёбиҳои намоён ноил гардид. Аммо ин процесс бе пастиву баландӣ, бо роҳи рост давом накардааст, дар ин давра нодурустафҳӣ ва қачравӣҳо низ буданд, ки партия ва қаламкашони пешқадам онро дар сари вақт ислоҳ намуданд. Дар хусуси баъзеи онҳо олимон, алаҳусус Б. Ниёзмухаммадов, Н. А. Маъсумӣ Ҳ. Қаримов ва Р. Ғаффоров фикру мулоҳизаҳои худро изҳор карданд.

Ҳаминро илова кардан лозим аст, ки на танҳо дар солҳои бистум, балки дар давраҳои минбаъдаи инкишофи забони адабӣ ҳам муносибатҳои субъективӣ мушоҳида мешавад. Чунончи, дар моҳи январӣ соли 1939 лоиҳаи қарори маҷлиси машваратии забоншиносон, ки моҳҳои февраль ва ноябри соли 1938 барпо гардида буд, дар газетаи «Тоҷикистони Сурх» чоп шуд. Ба ин муносибат газета дар зерӣ рубрикаи «Мувоҳида дар атрофи баъзе масъалаҳои забони тоҷикӣ» саҳифаи бахс кушод. Иштирокчиёни мувоҳида аҳамияти калони он маҷлисҳо ва ин лоиҳаро махсус зикр карда буданд, таҷриба низ онро собит намуд. Дар айни замон дуруст эрод гирифта шуда буд, ки «Содда кардани забони адабӣ иборат аз он нест, ки ҳама таъбир ва ибораҳои дар гуфтугӯ будагӣ ба забони адабӣ қабул карда шавад, ё ба тарзи дигар гӯем, «чӣ хел гуфта шавад, бояд ҳамон хел нависем. Агар масъаларо ин тавр монем, мо на танҳо барои ислоҳи забони адабӣ хизмат кардагӣ намешавем, балки вайро як дараҷа вайрон ҳам мекунем».² Дар ин лоиҳа ба ҷои пасоянди-ро пасоянди -а, -я, ба сифати пасоянд истифода

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 30, саҳ. 317.

² Ҳабиб Юсуфӣ. Баъзе фикрҳои дар бораи забони адабии тоҷик. «Роҳи нотаом». Душанбе, 1973, саҳ. 200.

шудани ба (хонаба меравам) тавсия шуда, баъзе шаклҳои феълӣ, аз ҷумла шаклҳои бояд кард, хоҳам кард архаистӣ ҳисоб карда шуда буд. Бади қор дар ин буд, ки баъзеҳо барои амалӣ шудани талаботи лоиҳа шитобкорӣ карда, ба хатоҳо роҳ доданд. Дар ин хусус Ҳабиб Юсуфӣ чунин навиштааст: «Албатта, тарафҳои мусбати проекто ҳеҷ вақт инкор кардан мумкин нест, балки табриқ кардан лозим аст. Аммо ба худсарихое, ки дар соҳаи ба амал татбиқ кардани ин проект шуда истодааст, мо нозигии қатъӣ баён мекунем.

Худсарихо аз ин иборатанд, ки проекти ба муҳокима гузошта шудагӣ ва ҳоло аз тарафи омма қабул нашудагӣ бевосита бо қуввати фармон ба амал татбиқ шуда истодааст, аввал он ки худӣ проект мувофиқи қоидаҳои ҳамин проекти тасдиқ ва қабул нашудагӣ тартиб дода шудааст ва дигар ин ки проект ба учебникҳои забон «ба тариқи илова» гуён ҳамроҳ карда шудааст ва баъзе китобҳо дар ҳамин асос тарҷума ва таҳрир шуда истодаанд».¹

Дар давраи ҳозира саъю кӯшиши аҳли илму адаб ба баланд бардоштани маданияти нутқ равона карда шудааст. Аммо бояд иқрор шуд, ки дар саҳифаҳои газетаву журналҳои мо хабару мақолаҳои бенур, аз ҷиҳати забон нуқсондор ҳоло ҳам ба назар мерасанд. Ин нуқсонҳо дар истифодаи калимаҳои кӯҳна, бемавқеъ омадани калимаву ибора, дар ибораҳои сунъисохту ҷумлаҳои носуфта ва таҳрирталаб, дар истифодаи воситаҳои грамматикӣ ва амсоли инҳо мушоҳида мешаванд.

5

Доҳии пролетариат масъалаи миллӣ ва баробарҳуқуқии забонҳоро ҳамчун қисми таркибии масъалаи умумии муборизаи революционӣ ба ҳисоб гирифта, баҳри он қувва ва заковати худро дарег надоштааст. Маҳз аз ҳамин сабаб коммунистон муттаҳидии меҳнаткашонӣ миллатҳои гуногунро дар мубориза барои социализм ҷиҳати асосии масъалаи миллӣ мешумориданд. В. И. Ленин асоси ин муттаҳидиро дар баробарҳуқуқии комил, эҳтироми ҳамдигарии миллатҳо ва забонҳои миллӣ меидид ва барои он мубориза мебуд. У навишта буд: «Эътироф кардани баробарҳуқуқии миллатҳо ва забонҳо дар назари марксистон на фақат ба он сабаб азиз аст, ки онҳо де-

¹ Ҳамон ҷо.

демократҳои босуботтарин мебошанд. Манфиатҳои ҳам-
ватъии пролетарӣ, ягонагии рафиқонаи муборизаи синфӣи
коргарон пурратарин баробархуқуқии миллатҳоро барои
оя талаб мекунанд, ки ҳатто хурдтарин нобоварии миллӣ,
беғонагӣ, бадгумонӣ, душманӣ аз миён бардошта шавад.
Баробархуқуқии пурра бошад инкор кардани имтиёздо-
рии яке аз забонҳоро ҳам дар бар мегирад, эътироф кар-
дани ҳуқуқи худмайянкунии ҳамаи миллатҳоро дарбар
мегирад».¹

Вазъияти забонҳо дар мамлакатҳои сермиллати капи-
талистӣ, алаҳхусус дар Россия, диққати дохили пролета-
риятро ба худ ҷалб накарда наметавонист. Дар мамла-
катҳои капиталистӣ забонҳои давлатӣ, забони миллатӣ
ҳукмрон забонҳои дигарро «беғона» ва «беоянда» гӯён
тахқир ва доираи амалиёти онро танг мекарданд. Дохили
пролетариат ба муборизаи роҳи баробархуқуқии забон-
ҳои миллӣ аз мавқеи интернационализм баҳо меод. Дар
асарҳои В. И. Ленин ва ҳуҷҷатҳои таърихӣ партия озо-
дӣ ва ҳуқуқи ҳамаи миллатҳо ва забонҳои миллӣ як хел
муҳофиза карда мешавад: «Ҳамаи миллатҳои давлат бе-
чуну чаро баробархуқуқ мебошанд ва ҳар гуна имтиёз-
ҳое, ки ба яке аз миллатҳо ё ба яке аз забонҳо мансу-
банд, ноҷоиз ва зиддиконституционӣ дониста мешаванд».²
В. И. Ленин бо ҳар восита баробархуқуқии миллатҳо ва
забонҳои миллиро талқин ва зарурати забони маҷбурии
давлатиро инкор менамуд: «Агар дар ҷамъияти капита-
листӣ, ки он дар асоси истисмор, ғойдакашӣ ва ҷангу
ҷидол қарор ёфтааст, сулҳи миллӣ имконпазир бошад,
ин танҳо дар он вақт ба даст дароварда шуда метаво-
над, ки сохти собитқадами то охир демократӣ, республи-
кавии давлат вучуд дошта, баробархуқуқии комили ҳа-
маи миллатҳо ва забонҳоро таъмин кунад, дар он забони
маҷбурии давлатӣ набошад, аҳоли бо мактабҳои таъмин
шуда бошад, ки дар ин мактабҳо ба ҳамаи забонҳои ма-
ҳаллӣ дарс дода шаванд ва ба конституция чунин қону-
ни асосие дохил карда шуда бошад, ки ҳар чи хел имти-
ёзоти ягон миллат ва ҳар чи хел халалдиҳиро ба ҳуқуқ-
ҳои миллатҳои майда аз эътибор соқитшуда эълон кунад.
Дар ин ҳол автономияи васеи вилоятӣ ва худидоракунии
маҳаллии комилан демократӣ махсусан зарур аст ва дар
ин сурат худудҳои вилоятҳои худидоракунанда ва авто-
номӣ бояд дар асоси аз тарафи худӣ аҳолии маҳаллӣ ба

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 304.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 294—295.

назар гирифтани шароитҳои хоҷагӣ ва маишӣ, ҳайати миллӣ ва ғайра муайян карда шуда бошанд».¹

Дуруст ҳал шудани ин масъалаҳоро В. И. Ленин яке аз заминаҳои асосии давлати демократӣ мешумурд, ки танҳо дар он ҷо ба амал ҷорӣ карда мешаванд.

«Давлати демократӣ бечуну ҷаро бояд *озодиҳои пурраи забонҳои гуногунро эътироф* намояд ва *ҳар гуна* имтиёзҳои яке аз забонҳоро рад кунад. Давлати демократӣ дар ҳеч як ҷоҳа, дар ҳеч як минтақаи қорҳои ҷамъиятӣ ба ягон миллатро фуру нишондан, зеро по кардани миллати дигаре роҳ наметад». ² Доҳии пролетариат ва партиаи большевикон дар ин роҳ собитқадамона мубориза мекунанд, миллатчиёни буржуазиро фаш менамуданд ва нияти худро ба миллатҳои гуногун возеху равшан мефаҳмониданд: «Барои ҳеч як миллат, барои ҳеч як забон набояд ягон имтиёзе бошад! Нисбат ба миллатҳои майда заррае ҳам фишороварӣ, заррае ҳам ноадолатӣ набояд бошад! — чунинанд принципҳои демократияи қоргарӣ».³

«Программаи миллии демократияи қоргарӣ чунин аст: ба ягон миллат, ба ягон забон мутлақо ҳеч як имтиёзоте дода нашавад».⁴

Ин иқтибосот мақсаду мароми доҳӣ ва партиа, сиёсату амалиёти онҳоро дар бораи баробарҳуқуқии забонҳои миллӣ пурра нишон медиҳанд, ки ба муқобили зулму асорати миллӣ ва миллатчиёни буржуазӣ равона карда шуда буданд. «Сиёсати царизм, сиёсати помещикон ва буржуазия нисбат ба ин халқҳо (халқҳои ғайривеликорус Р. Ш.) иборат аз ин буд, ки тухмаи ҳар гуна давлатдориро дар байни онҳо бикушанд, маданияти онҳоро маиб кунанд, забонашонро маҳдуд кунанд, онҳоро дар ҷаҳолат нигоҳдоранд».⁵ Чунинчи, дар қарори съезди VII дворянҳо (Москва, 1911) чунин навишта шудааст: «...мактаби давлатӣ набояд характери бегонагӣ дошта бошад, дар он бе ягон хел гузашткунӣ бояд забони давлатӣ ҳукмрон бошад. Таълим ҳатман ба забони русӣ гузарад. Мо, дворянҳо, вазифадор ҳастем, бигӯем, ки мактаб бояд русӣ бошад ва Россия барои русҳост».⁶ В. И. Ленин ҳамин ҳолати нугуворро дида, бо ҳашму ғазаб навишта буд:

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 19, саҳ. 436.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 230.

³ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 19, саҳ. 77.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 360.

⁵ КПСС дар резолюцияҳо ва қарорҳои съездҳо, конференцияҳо ва пленумҳои ҚМ, қисми 1, Сталинобод, 1960, саҳ. 622.

⁶ Национальные школы за 40 лет. М., 1958, саҳ. 14.

«Дар Россия аз нисф зиёдтар, тақрибан аз панҷ се қиссан (Дурустаи: 57 проценти) аҳоли дар зери зулми милли мебошанд, онҳо ҳатто озодии забони модариро ҳам надоранд, онҳоро зӯран рус мегардонанд».¹

Ин сӯғат ба ҳамаи синфҳои ҳукмрони ҷамъиятҳои антагонисти ҳос мебошад. Халқи тоҷик то Революцияи Октябрь борҳо гирифтори чунин зулму ситам гардидааст: «Истилои Мовароуннаҳр ва ба халифати Араб ҳамроҳ кардани он боиси дар ин ҷо паҳн шудани на танҳо ислом, шичунии забони арабӣ гардид. Дар Мовароуннаҳр ҳам мисли дигар вилоятҳои халифат забони арабӣ забони дину давлат доништа шуд. Аристократҳои маҳаллӣ, ки барои ба ҳокимони араб ҳар қадар бештар наздик шудан ҷадал доштанд, ба омӯзиши забони арабӣ бо суръати тамоми ҳаракат карданд. Дар байни онҳо шахсоне низ буданд, ки забони модарии худро тамоми фаромӯш карда, танҳо ба забони арабӣ гап мезаданд».²

Зулми милли дар Россияи подшоҳӣ халқҳоро ба ҷон оварда буд, бинобар ин дар революцияи соли 1905 «Дар байни халқҳои мазлуми Россия оташи ҳаракати озодихонаи милли шӯълавар шуд».³

Миллатчиёни буржуазӣ баҳри манфиати синфи худ ҳамоно хиёнат мекарданд, барои мақсадҳои манфури худ, барои ҷудой андохтан ба ҳаракати коргарӣ аз ҳамаи воситаҳои истифода мекарданд, барои фиреб додани коргарон ҳатто аз бӯхтон даст намекашиданд. Миллатчиёни буржуазӣ барои захролуд кардани шуури синфи коргар даъво мекунанд, ки гӯё большевикон ба забони модарӣ дарс доданро инкор мекарда бошанд. В. И. Ленин дар мақолаи «Бо миллатчиғии нозук фосид намудани коргарон» ин хиёнаткориҳои онҳоро низ фош намудааст; «Ин — бӯхтони дағалест, — менависад ӯ, — зеро правдистон ин ҳуқуқро на фақат эътироф менамоянд, балки онро аз ҳама босуботтар эътироф менамоянд. Правдистон ба маҷлиси машварати марксистон, ки ин маҷлис лозим набудани забони маҷбурии давлатиро эълон карда буд, дар Россия аввалин шуда ҳамроҳ гардида, ҳуқуқҳои забони модариро комилан эътироф намуданд!»..

«Дар ҳаҷ ҷои дунё марксистон (ва ҳатто демократ-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 23, саҳ. 274—275.

² Б. Гафуров. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972, саҳ. 376.

³ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 23, саҳ. 274.

ҳо ҳам) ба забони модарӣ таълимдиҳиро инкор намеку-
нанд».¹

Маълум аст, ки сохти давлатию сиёсии бисёр мам-
лакатҳои капиталистӣ, аз ҷумла Россияи подшоҳӣ забо-
ни миллати ҳукмронро ҳамчун забони давлатӣ қонунӣ
карда буд. В. И. Ленин ва ҷумла большевикон ба му-
қобили ин шакли истисмор ва нобаробарии миллӣ мубо-
ризаи оштинопазир ва беамон мебуданд. «Социал-де-
мократия,— навишта буд доҳӣ,— сохти давлатии собит-
қадामी демократиро ҳимоя карда истода, баробарҳуқу-
қии қатъии миллатҳоро талаб мекунад ва бар зидди ҳар
гуна имтиёзҳои ки ба манфиати як ё якчанд миллатҳо
мебошанд, мубориза мебарад.

Аз он ҷумла социал-демократия забони «давлатиро»
рад мекунад».²

Партияҳои, ки забони ҳатмии давлатиро зарур мешу-
мориданд, ҳақ будани худро ҳар хел исбот кардани ме-
шуданд. Сиёҳгурӯҳчиён даъво мекарданд, ки тамоми
халқҳои Россия... «бояд ба қоидаҳои великорус итоат ку-
нанд, чунки великороссоҳо, гӯё бунёд ва муттаҳидкунан-
даи сарзамини рус буданд. Бинобар ин забони синфи
ҳукмрон бояд забони ҳатмии давлатӣ бошад».³ Барои
либералҳо забони давлатӣ «гӯё барои манфиати «мада-
ният», ба манфиати Россия «ягона» ва «таксимнашаван-
да» ва ғайра зарур будааст».⁴

Ин даъвоҳои миллатчигӣ ба социал-демократия ва
марксизм бегона буда, манфиати буржуазияро ҳимоя
мекунад ва бинобар ин «марксистони рус мегӯянд, ки:
забони ҳатмии давлатӣ *набояд* бошад, ва ба аҳолии бояд
дар мактабҳо дарс додан ба ҳамаи забонҳои маҳаллӣ
таъмин карда шавад ва ба конституция бояд қонуни асо-
сие дохил карда шавад, ки ин қонуни асосӣ ҳар чӣ хел
имтиёз доштани яке аз миллатҳо ва ҳар чи хел поймол
кардани ҳуқуқҳои миллати майдари беэтибор эълон ку-
над».⁵

Либералҳо зарурати забони давлатии русро бо он
«асоснок» кардани мешаванд, ки омӯхтани он ва аз ма-
данияти рус истифода кардани қавмҳои дигар аҳамият-
нок аст. В. И. Ленин омӯхтани забони русӣ ва мадания-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 305.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 19, сах. 245.

³ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 60.

⁴ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 61.

⁵ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 62.

та онро инкор намекунад, вале \bar{u} ба усули он омӯзиш, ба забони давлатӣ шудани он зид мебарояд ва ин масъала-хоро ҳамчун зулми миллӣ маънидод мекунад:

«Мо аз шумо бехтар медонем, ки, — навиштааст \bar{u} , — забони Тургенев, Толстой, Добролюбов, Чернышевский — бузург ва пуриктидор аст. Мо аз шумо ҳам бештар ме-хоҳем, ки байни синфҳои мазлуми беистисно ҳамаи миллатҳои сокини Россия алоқа ва ягонагии бародарии то мумкин аст зичтар барқарор гардад. Ва мо, албатта, тарафдори он ҳастем, ки ҳар як сокини Россия барои омӯхтани забони бузурги рус имконият дошта бошад.

Мо фақат як чиз: унсури маҷбуркуниро намехоҳем. Мо ба бихишт ба воситаи калтак рондани нестем. Зеро ҳар қадар шумо дар бораи «маданият» суханҳои зебо гӯед ҳам, забони ҳатмии давлатӣ бо маҷбурият, бо зӯр-базӯраки қорӣ қардан вобаста аст. Ба фикри мо, забони бузург ва пуриктидори рус мӯҳтоҷи он нест, ки касе ки набошад онро бо зарби калтак омӯзад»¹.

В. И. Ленин заминаи объективӣ ва табиӣ паҳншавии забони русиро, ки аҳамияти калони прогрессивӣ дорад, равшан медид ва ақидаи ҳамаи онҳоро, ки забони давлатиро ҳимоя карда, ба он хизмати хирсона қардани мешуданд, танқид менамояд. Чунончи, \bar{u} ба С. Г. Шаумян бо як меҳри махсус мактуб навишта бошад ҳам, дар ин масъала бо \bar{u} ҳамфикр набуданаширо қатъӣ ва коммунистона изҳор кардааст:

«Шумо тарафдори забони давлатӣ дар Россия мебошед. Вай «зарур аст; вай аҳамияти калони прогрессивӣ дошт ва хоҳад дошт». Қатъиян розӣ нестам...» «Далели Шумо маро тамоман қонеъ намегардонад, — баръакс. Забони русӣ барои миллатҳои бисёри майдаю ақибмонда аҳамияти прогрессивӣ дошт — ин бебахс аст. Аммо наход Шумо намебинед, ки агар маҷбуркунӣ намешуд, вай аҳамияти боз ҳам калони прогрессивӣ медошт? Хӯш, магар «забони давлатӣ» маънои калтакеро надорад, ки вай дилро аз забони русӣ хунук мекунад?? Чӣ тавр Шумо он психологияро фаҳмидан намехоҳед, ки вай дар масъалаи миллӣ махсусан муҳим аст ва вай дар сурати маҷбуркунии камтарин ҳам аҳамияти бебахси прогрессивии марказонидан, давлатҳои калон, забони ягоноро бадном ва мурдор мекунад, онро ба дараҷаи нестӣ мерасонад?? Аммо иқтисодиёт назар ба психология боз ҳам муҳимтар аст: дар Россия аллақай иқтисодиёти капиталистӣ

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 61—62.

мавҷуд аст, ки забони *русиро* зарур мегардонад. Ва шумо ба қувваи иқтисодиёт бовар намекунад ва мехоҳед бо таёқҳои нобакорони полициягӣ иқтисодиётро «мустаҳкам намоед»? Наход Шумо намебинед, ки бо ин Шумо иқтисодиётро *иллатнок* мекунад, ба он монета мешавад? Наход ки барҳам хӯрдани полициячиғии манфур иттифоқҳои озоди ҳимоя ва паҳн кардани забони русиро даҳчанд (ҳазорчанд) зиёд намекунад? Не, бо Шумо мутлақо розӣ нестам»...¹

Ҳамин тавр, доҳӣ шароити ибтидои асри ХХ, таъсири манфии зулми миллӣ, ки царизм ваҳшигарона ба амал меовард, пропагандаи партияҳои майдабуржуазӣ, миллатчиёни дигар ва психологияи миллатҳои мазлумро ба ҳисоб гирифта, забони ҳатмии давлатиро инкор мекунад. Доҳии бузург бо ин тадбир на ин ки пеши роҳи паҳншавии забони русро, ки аҳамияти прогрессивии онро ҳуди ӯ борҳо қайд кардааст, намегирад, баръакс, ба инкишофу паҳншавӣ ва таъсириҳои он бештар имконият пайдо мекунонад. Баланд шудани нуфузи забони бузург ва пур-иқтидори рус омилҳои зиёде дорад, ки В. И. Ленин иқтисодиёти умумии мамлакат, сарвати маънавии халқи рус ва муҳаббати миллатҳои дигарро ба ин забон асоситарини ин омилҳо шуморидааст. «...талаботи муомилоти иқтисодӣ миллатҳои дар як давлат зиндагикунандаро (то даме ки онҳо якҷоя зиндагӣ карданро хоҳанд) ҳамеша маҷбур мекунад, ки забони аксариятро омӯзанд. Соҳти Россия ҳар қадар демократитар шавад, капитализм ҳамон қадар зиёдтар, тезтар ва васеътар тараққӣ мекунад, талаботи муомилоти иқтисодӣ миллатҳои гуногунро ба омӯхтани забоне ки барои алоқаҳои умумии савдо қулайтар аст, ҳамон қадар сахттар водор менамояд»². «Талаботи муомилоти иқтисодӣ бошад, таъкид мекунад В. И. Ленин,— ҳамон забони мамлақати маълумро, ки донишмандон он барои аксарият ба манфиати муносибатҳои савдо *фойданок* аст, худ аз худ *муайян мекунад*. Ва ин муайянкунӣ бо ин ки онро аҳолии миллатҳои гуногун ихтиёран қабул мекунанд, *мустаҳкамтар* мешавад»³.

Таърих ҳулосаҳои илмӣ ва пешгӯиҳои доҳиёнаи В. И. Ленинро комилан тасдиқ кард. Муомилоти иқтисодӣ, манфиати муносибатҳои савдо водор намуд, ки зарурати забони русиро дар дурдасттарин гушаи Россия дарк на-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 19, саҳ. 509—510.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, саҳ. 4.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 5.

МОЯНД ВА ОМУЗАНД. Намояндагони пешқадами миллатҳои гуногун дар айни замон аҳамияти прогрессивии онро нишон дода, нисбат ба он муҳаббати оммаи меҳнаткашро бедор менамуданд¹. Аммо дар чамъияти капиталистӣ баробархукукии комили миллатҳо ва забонҳои миллӣ, барқарор намудани худмуайянкунии миллатҳо ва барҳам додани ҳама гуна имтиёзу маҳдудиятҳои миллӣ, дӯстию бародарӣ ва ҳамкориҳои миллатҳо ва забонҳои миллӣ аз имкони дур ва номумкин аст. Чунон ки классикони марксизм-ленинизм таълим медиҳанд, танҳо «Дар баробари аз миён рафтани антагонизми синфҳо дар дохили миллат муносибати душманонаи миллатҳо нисбат ба якдигар аз миён хоҳад рафт»².

Ин назарияи дохӣрои пролетариати ҷаҳонро ғалабаи оламшумули Октябри Қабир, ки ба антагонизми синфҳо дар мамлакати мо хотима гузошт, ва таҷрибаи сохтмони социализм собит намуданд. Яке аз ҳуҷҷатҳои аввалини Давлати Советӣ «Декларацияи ҳуқуқи халқҳои Россия» буд, ки дар он баробарӣ ва соҳибхитӣрои ҳамаи халқҳои Россия ва вазифаи якхела доштани ҳамаи забонҳои миллӣ ба ҳукми қонун даромадааст.

Дар солҳои Ҳокимияти Советӣ В. И. Ленин ба масъалаи миллат ва забонҳои миллӣ амалан машғул шуд. Баробархукукии забонҳои миллӣ ва инкишофи минбаъдаи онҳо асоси сиёсати партия ва ҳукумат гардид. В. И. Ленин онҳоро, ки аҳамияти забонҳои миллиро дар сохтмони социализм инкор карда, ҳар чи зудтар барҳам додани тафовутҳои миллиро талаб мекарданд, ба зерӣ тозиёнаи танқид гирифта, назарияи зеринро пешниҳод мекунад: «То даме ки дар байни халқҳо ва мамлакатҳо фарқи миллӣ ва давлатӣ мавҷуд аст,— ва ин фарқ ҳатто баъди дар миқёси умумиҷаҳонӣ ба вучуд омадани диктатураи пролетариат ҳам муддати хеле дарозе боқӣ хоҳад монд,— ягонагии тактикаи интернационалии ҳаракати коргарии коммунистии ҳамаи мамлакатҳо на ин ки бартараф кардани гуногунӣ, на ин ки барҳам додани фарқи миллиро (ин барои моменти ҳозира орзуи бемаънӣ аст), балки чунон татбиқ кардани принципҳои асосии коммунизмиро (ҳокимияти советӣ ва диктатураи пролетариатро) талаб мекунад, ки дар натиҷаи он ҷиҳатҳои

¹ Ииг. З. Раҷабов. Одамони пешқадами Осӣи Миёна дар бораи Россия ва маданияти рус. Сталинобод, 1951.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷ. 1, НДТ, 1963, саҳ. 29.

ҷузъи ин принципҳо шаклан *дуруст таъбир дода шуда*, онҳо ба фарқҳои миллӣ ва миллӣ-давлатӣ дуруст мувофиқ ва татбиқ карда шаванд»¹.

Партияи Коммунистӣ барои инкишофи маданияту маориф ва забони халқу миллатҳои Россия як қатор тадбирҳо андешид. Аз ҷумла дар съезди X РКП(б) бо роҳбарии бевоситаи В. И. Ленин чунин қарор қабул карда шудааст, ки он орзуи чандинасраи миллатҳои мазлумро ифода мекунад: «...вазифаи партия иборат аз ин аст, ки ба оммаҳои меҳнаткаши халқҳои ғайривеликорус барои ба дараҷаи Россияи Марказии иеш рафтагӣ расидан ёри диҳад, ба онҳо ёри расонад, ки онҳо: а) дар кишвари худ давлатдории советиро дар шаклҳои, ки ба шароити миллӣ — маишии ин халқҳо мувофиқ бошад, тараққӣ диҳанд ва мустаҳкам намоянд; б) дар кишвари худ ба забони модарӣ суд, маъмурият, органҳои хоҷагӣ, органҳои ҳокимиятиро тараққӣ диҳанд ва мустаҳкам кунанд, ки онҳо аз одамони маҳаллии тарзи зиндагӣ ва психологияи аҳолии маҳаллиро медонистагӣ ташкил дода шуда бошанд; в) дар кишвари худ матбуот, мактаб, театр, кори клуб ва умуман муассисаҳои маданӣ-равшаннамоиро ба забони модарӣ тараққӣ диҳанд; г) барои бо тезӣ тайёр кардани кадрҳои маҳаллии коргарони мутахассис ва коркунони советиву партиавӣ, барои ҳамаи соҳаҳои идоракунии ва, пеш аз ҳама, дар соҳаи маориф ба забони модарӣ ба андозаи васеъ курсҳо ва мактабҳои чи маълумоти умумӣ ва чи касбӣ-техникӣ ташкил карда ва тараққӣ диҳанд (дар навбати аввал барои қирғизҳо, бошқирдҳо, туркманҳо, ўзбекҳо, тоҷикҳо, озарбойҷониҳо, тоторҳо, доғистониҳо)».²

Партияи Коммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ програмаи худро дар соҳаи баробарҳуқуқии миллатҳо, забонҳои миллӣ ва инкишофи онҳо дар асоси таълимоти дохӣ пайваستا ба ҳаёт татбиқ менамуданд, ки онро дар мисоли Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон хеле хуб дидан мумкин аст. Ташкил ёфтани Республикаи Тоҷикистон ва ба давлати социалистии худ ноил шудани халқи тоҷик ба инкишофи минбаъдаи забони тоҷикӣ, маданият ва мактабу маориф омили хеле муҳим гардид. Устод Айни аз ҷоп шудани аввалин китобҳо ба ваҷд омада навишта буд:

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 31, саҳ. 82.

² КПСС дар резолюция ва қарорҳои съездҳо, конференцияҳо ва пленумҳои ҚМ. Қисми 1. Душанбе, Ирфон, 1975, саҳ. 266—267.

«Кавми тоҷик,— навишта буд С. Айнӣ соли 1926,— дар боби адабиёти кӯҳна агарчи мозии намоён ва таърихи шоёнӣ ифтихореро дорост, дар адабиёти нав ва китобҳои замони хеле ақиб монда буд. Ин ҳол то тақсимооти миллии Осиёи Миёна давом кард. Баъд аз таъини сарҳадҳои миллии бо ёрмандии Иттифоқи Шӯроӣ ва Ҷумҳурияти Шӯроии Ўзбекистон Тоҷикистони ҷавон ҳам ба майдони маданият дуаспа тохтан оғоз кард.

Дар ин ҷумла дар муддати якуним сол хеле китобҳои мактабӣ, сиёсӣ ва адабӣ дар Москва, Тошқанд, Самарқанд ва Душанбе ба забони тоҷикӣ ба майдони матбуот баромада дидаи фарзандони тоҷикро равшан намуд.

Чизе, ки дар ин муддати кам аз чоп баромад, меваи пешпазаки чорбоғи нави адабиёти тоҷик буда, аз ҳозирхое, ки имрӯз дар ин бора дида шуда истодааст, метавон гуфт, ки дар оянда дӯконҳо, растаҳо ва бозорҳо аз ин меваи ширин чун лаъли хушбор ороста хоҳад шуд.»¹ Аммо ин меваи ширини боғи Октябр ханӯз ба ҳам махматнамои тоҷик дастрас набуд, соли 1926 фақат 3,7% аҳолии Тоҷикистон саводнок буда буд. Алифбои душвори арабӣ барои тезтар саводнок шудани аҳолии мо неш мешуд, душвории алифбои арабро мутафаккирон борҳо қайд кардаанд. Чунончи, Ф. Энгельс дар мактуби худ ба К. Маркс навиштааст, ки «Агар ҳамин алифбои манфури арабӣ намебуд, ки дар он баъзан шаш ҳарфи ҳамсадо як хел менамояду садонокҳо нестанд, ман барои дар 48 соат омӯхтани тамоми грамматика сар мекардам»². Ин алифбои тоқатшикан «на ин ки барои дунёи нав, ҳатто барои дунёи кӯҳна ҳам кифоя намекард»³.

Сарвари аҳли илму адаби тоҷик Садриддин Айнӣ, ки худ ранҷу азоби алифбои арабиро дида ва чашидааст, аҳамияти алифбои навро дар ҳаёти маданияти халқ ба хубӣ ҳис мекард ва ба ин масъала баҳои сиёсӣ меод: «Ин як кори хурд, як кори муқаррарӣ ва ҳаррӯза нест, балки як масъалаи таърихӣ, ки монандаш дар зиндагии миллати мо як ё ду бор мегузарад»⁴. Халқи тоҷик бо тақозо ва талаботи ҳаёти нави социалистӣ аввал алифбои лотинӣ ва баъд алифбои русиро қабул кард. Алифбои русӣ таълимиро осон ва бори хонандагонро хеле сабук намуд, чунки дар таълими ҳам забони модарӣ ва ҳам забони русӣ хонандагон танҳо як алифборо меомӯхтагӣ шуданд.

¹ С. Айнӣ. Куллийет, ҷ. 11, китоби 2. Душанбе, 1964, саҳ. 335.

² К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. т. 28, саҳ. 222—223.

³ С. Айнӣ. Куллийет, ҷ. 11, китоби 2, саҳ. 347.

⁴ Ҳамон ҷо, саҳ. 356.

Натиҷаи ҳамин ва як қатор чораҳои ташкилӣ, оммавӣ-сиёсӣ ва дуруст ба роҳ мондани қори мактабу маориф буд, ки аҳолии республика дар як давраи кӯтоҳ саросар саводнок гардид, илму маданият ба дараҷаи баланд бардошта шуд. Ҳоло Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон ба кишвари тавонои социалистӣ табдил ёфтааст, ки дар баробари иқтисодиёти тавоною пурқудрат ба маданияти бои социалистӣ муваффақ шудааст, мактабҳои олии, театрҳои касбӣю халқӣ, киною телевизион, адабиёти сиёсӣ, бадеӣ ва илмиву оммавӣ, матбуоту радиои тоҷик аз ин комёбиҳо башорат медиҳанд.

Ҳоло дар Тоҷикистони Советӣ ҳар сол 750 номгӯй китоб нашр мешавад, ки тиражи умумии онҳо ба 5.300.000 нусха мерасад, илова ба ин 60 газета ва 11 журнал чоп мешавад. Ба забони тоҷикӣ ҳазорҳо нусха асарҳои илмиву адабии халқҳои СССР ва ҷаҳон чоп шудааст. Тарҷумаи асарҳои классикони марксизм-ленинизм, ҳуҷҷатҳои партия ва ниҳоят 45 ҷилди асарҳои В. И. Ленин аз тоқомулот ва дараҷаи баланди услуби илмӣю забони адабии тоҷик, амалӣ гардидани нақшаҳои дохӣю бузург ва самарани сиёсати хирадмандонаи миллии Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ башорат медиҳанд.

Сарчашмаи илҳомбахши партия ва халқи мо дар ҳалли ҳамаи масъалаҳои илмиву назариявӣ ва амалиёти имрӯзу фардои онҳо таълимоти ҷовидонии дохӣюни пролетариати ҷаҳон — марксизм-ленинизм мебошад. Мо ба ин сарвати маънавӣ гаштаю баргашта муроҷиат мекунем ва баҳравар мешавем. Қудрату тавоноии илми советӣ низ дар ҳамин аст.

ЗАБОНИ АДАБӢ ДАР ЗАМОНИ СОЦИАЛИЗМ

В. И. Ленин забонро муҳимтарин воситаи муомилоти инсоният номидааст. Чамъият ва забон баробар пайдо шудаанд, пайдоиши онҳо ба меҳнат вобаста аст. Меҳнати коллективона ногузирии воситаи иттиҳодро тақозо менамуд, талаботи инкишофи меҳнати чамъияти ва ногузирии воситаи иттиҳод зарурати тарзу воситаи нави муомилотро ба миён гузошт, ки боиси пайдоиш ва инкишофи органҳои нутқ ва ниҳоят овозҳои маънодор гардиданд.¹ Забон яке аз аломатҳои хоси инсон ба шумор меравад. Аз ҳамин ҷиҳат дар зери мафҳуми забон забони овозӣ, калом фаҳмида мешавад. Забон бозъёфти бебаҳову беназири чамъиятист, ки аз авлод ба авлод мегузарад, муносибати авлодҳои гуногунро барқарор менамояд, ганҷинаи илму маданиятро ҳифз намуда, насиби авлодони оянда мегардонад.

Ташаккули ҳар як забон ба ҳаёт ва таърихи конкретии халқ зич алоқаманд мебошад. Пайдоиш ва инкишофи ҳар як забон ба ташаккули қабила ва қавму авлод мансуб аст. Вобаста ба тараққиёти чамъият забонҳо низ инкишоф ёфта, забонҳои авлоди ба забони қабилавӣ ва забонҳои қабилавӣ ба забонҳои халқӣ ва забонҳои халқӣ ба дараҷаи забонҳои милли мерасанд. Албатта, ҳамаи забонҳои ҷаҳон ҳамаи ин давраҳои инкишофро тай накардаанд. Азбаски дар замони мо ҳуди авлод вуҷуд надорад, забони авлоди ҳам нест, вале забонҳои қабилавӣ (инчунин шеваҳо) хеле зиёданд.

АСОС ВА АЛОМАТҲОИ ЗАБОНИ АДАБӢ

Ташаккули забони адабӣ дар таърихи инкишофи забон ва халқу миллат марҳилаи муҳим ба шумор меравад. Забони адабӣ категорияи таърихӣ буда, пайдоиши

¹ Ф. Энгельс. Роли меҳнат дар процесси ба одамизод табдил ёфтани маймун. Душанбе, 1953, сах. 3—7.

он ба омилҳои зиёди ҳаёти ҷамъияти вобаста аст. Аммо ақидаи олимон дар хусуси таърихи ташаккули забони адаби ва аломатҳои асосии он як хел нест. Як гурӯҳ олимон забони адаби хеле қадимӣ ба қалам дода, пайдоиши онро ба асарҳои фольклори алоқаманд медонанд, баъзе олимон, аз ҷумла академик В. В. Виноградов ва аъзо-корреспонденти АФ СССР Ф. П. Филин, Р. А. Будагов асоси мӯътамади илмӣ ва таърихи надоштани ин ақидаро таъкид карда бошанд ҳам,¹ вай ҳоло дар шаклҳои гуногун зоҳир шуда истодааст. Маҳз аз ҳамин сабаб Ф. П. Филин навиштааст: «Фольклор ва адабиёти бадеиро як чиз муттаҳид менамояд — тасвири образнок, вале бисёр чиз, аз ҷумла забони махсус, аз ҳам чудо мекунад. Чунон ки А. П. Евгенева дар тадқиқи худ нишон додааст, дар забони фольклори рус унсурҳои анъанавӣ, аз шева баланд мавҷуд бошад ҳам, асоси он ба шева зич алоқаманд аст, хусусияти барҷастаи шевагӣ дорад, ки ин хилофи забони адабиаст».²

Забони адабиёти бадеии даҳонии халқ, яъне забони фольклор шакли махсусест, ки онро на шева номидан мумкин аст, на забони адаби ва ҳамаи ин шаклҳои забони ба як қатор гузоштан низ мумкин нест. Тадқиқи хусусиятҳои забони фольклор, нишон додани махсусият ва муносибати он ба шева ва забони адаби ба ҳалли масъалаи ташаккули забони адаби ҳам ёрӣ мерасонад.

Дар баъзе асарҳои илмӣ ташаккули забони адаби ба ташаккули адабиёти бадеӣ алоқаманд карда мешавад. Аз забоншиносони тоҷик аъзо-корреспонденти АФ РСС Тоҷикистон М. Ф. Фозилов тарафдори ҳамин фикр аст. Чунончи, ӯ навиштааст: «Пеш аз ҳама пайдо шудани адабиёти бадеӣ ба пайдо шудани забони адаби вобаста аст, забони адаби дар навбати худ вобаста ба зухуроти адабиёти бадеӣ аст. Пас, сурат гирифтани ин ҳар ду бе якдигар мумкин намегардад».³ Оре, пайдо шудани шакли хаттии адабиёти бадеӣ ба мавҷудияти забони адаби вобаста аст, ба назари мо, ин ақида баҳспазир нест. Аммо мавҷудияти забони адаби бадеӣ ба адабиёти бадеӣ

¹ Р. А. Будагов. Проблемы изучения романских литературных языков. М., 1961, сах. 4—7; В. В. Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967, сах. 99; Ф. П. Филин. О свойствах и границах литературного языка. ВЯ, 1975, № 6, сах. 3—12.

² Ф. П. Филин. Мақолаи маскур, сах. 11.

³ М. Ф. Фозилов. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. Душанбе, 1975 сах. 7—8.

Забонпазир надонистан бахспазир аст. Ин фикр шояд ба он чо ба амал омада бошад, ки решаи калимаи «адаби» (дар термини «забони адаби») ва калимаи «адабиёт» зотан як аст. Маълум аст, ки калимаҳо, ҳатто дар таркиби ибораҳои терминологӣ, маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Илова ба ин, термини «забони адаби» ҳамчун ифодакунандаи маънои шакли маъмули забон хеле машхуру маълум бошад ҳам, дар забоншиносии умумӣ термини ягона ба шумор намеравад. Дар забонҳои америкӣ онро «забони стандарт», дар Польша «забони маданият» ва «забони маданият», дар Чехословакия ва ГДР «забони ҳатӣ» меноманд.

Термини «забони адаби» дар забоншиносии умумӣ ба ду маъно: ба маънии забони адаби ва забони адабиёти бадеӣ истифода мешавад, ки ин ҳолат ҳам ба ақидаи мазкур бетаъсир набудагист. Вале забони адаби ва забони адабиёти бадеӣ аз ҳам ба кулӣ фарқ мекунанд. Маълум аст, ки дар адабиёти бадеӣ бо нияти офаридаи образ, фардӣ кардани нутқи персонажҳо, тасвири воқеияти конкретии замона ва ғайра истифодаи унсурҳои шева, ҳар гуна жаргон, воҳидҳои носуфта, унсурҳои забони бегона ва дигарҳо мумкин аст. Қатъи назар аз ҳамаи ин мафҳуми забони адаби аз мафҳуми забони адабиёти бадеӣ хеле васеъ аст, чунки забони адаби, ба зами забони адабиёти бадеӣ буданаш, забони идоракунии давлат, корбарии расмӣ, забони публицистика, илм, забони баромадҳои дахонӣ ва ғайраҳо дар бар мегирад (албатта, ба доираи амалиёти ҳамаи забонҳои адаби дохил шудани ҳамаи инҳо шарт нест).

Ақидаи «бе ҳамдигар сурат нагирифтани забони адаби ва адабиёти бадеӣ, мумкин аст, аз тасавури яклухти давраи ташаккули забони адаби тоҷик ва адабиёти бадеӣ он давр ба амал омада бошад, чунки ташаккули забони адаби тоҷик (дарӣ)-ро ба асрҳои IX—X нисбат медиҳанд, ки дар ин давра адабиёти бадеӣ ба ин забон басо нашъунамо дошт. Вале қонуни умумии ташаккули забонҳои адаби сарфи назар кардан мумкин нест. Воқеан, «дари даромади минтақаи адабиёти назму наср ҳам ба забони дарӣ боз шуд» гуфтани Б. Ғафуров ин ақидаро инкор мекунад: «Дар аҳди Сомониён забони тоҷикии он замон, ки дар навиштаҷотҳо дарӣ ё ки форсии дарӣ номида шудааст, асосан ҳамчун забони давлатӣ қабул шуда буд. Муқотибаи масъалаҳои ғайридинӣ бештар бо ҳамин забон сурат мегирифт.

Ба забони дарӣ дари даромад ба минтақаи адабиёти назму наср ҳам кушода шуд. Дар баробари осори араби-забон ба забони дарӣ низ асарҳо ҳарчи бештар пайдошудан гирифтанд».¹

Масъалаи муносибати забони адабӣ ва забони адабиёти бадеӣ хеле мураккаб буда, вобаста ба шароити ташаккули инкишофи онҳо ин муносибатҳо ҳар хел зоҳир мешаванд. Дар ташаккули баъзеи онҳо адабиёти бадеӣ роли ҳалқунанда мебозад. Вале ин қонуни ягона нест, ҳолатҳои акси ин низ мавҷуд аст. «Барои якчанд забонҳо,— менависад академик В. В. Виноградов,— чунин ҳолат ба мушоҳида мерасад, ки адабиёти аз ҷиҳати жанр бой ба он забони миллат танҳо пас аз ташкил кардани забони адабии миллӣ ба амал меояд».² Забони адабӣ ҳамчун шакли мукамал ва инкишофёфтаи забони халқ вазъият ва давраи муайяни ташаккул дорад. Ба назари мо, ҳақ ба ҷониби онҳост, ки ташаккули забонҳои адабиро ба пайдоиши хат мансуб медонанд. «Забони адабӣ,— менависад Ф. П. Филин,— категорияи таърихист. Шартӣ зарурии пайдоиши он хат аст, ки яке аз комёбиҳои тамаддун, маҳсули давлатдорӣ мебошад».³ Ташаккули забони адабии тоҷикро барои он ба асри IX нисбат медиҳанд, ки «Ниҳоят, дар асри IX, пас аз он ки дар Мовароуннаҳр ҳуқуқи сиёсии халқҳои ин сарзамин барқарор мегардад, ба доираҳои расмӣ роҳ ёфта, ба забони адабии хатӣ табдил меёбад».⁴ Дар мамлақати мубисёр забонҳои адабӣ дар солҳои Хокимияти Советӣ ташаккул ёфтанд, ки дар ин ҷараён мақоми хат боз ҳам равшантар намоён шуд. Хат имконияти муомилот ва захираи донишҳои инсониятро басо васеъ ва нормаҳои забонро мустақкам менамояд, сохти забонро такмил медиҳад, муомилоти авлодҳои гуногунро имконпазир мегардонад, илму маданияти аҳли башарро ҳифзу афзун менамояд.⁵ Албатта, ҳама гуна бофтаҳои хатӣ ва навиштаҳои аз норма берунро ҳамчун забони адабӣ ба қа-

¹ Б. Г. Гафуров. Таджики, сах. 377.

² В. В. Виноградов. Проблемы изучения романских литературных языков и закономерности их образования и развития, сах. 64

³ Ф. П. Филин. О свойствах и границах литературного языка, сах. 12.

⁴ Абдулғанӣ Мирзоев. Як омили қотей. «Садои Шарк», 1975, № 8, сах. 133.

⁵ Ф. П. Филин. О свойствах и границах литературного языка, сах. 12.

лам додан раво нест,¹ чунки дар хат дарч шудани ҳамагуна шакли забон, аз ҷумла шеваҳо низ мумкин аст.

Тадқиқи таърихи ташаккул ва инкишофи забони адабии тоҷик ба ҳалли проблемаи моҳияти забони адабӣ ва аломатҳои он ёри расонида метавонад. Тадқиқгарони таърихи забон ва таърихи халқи тоҷик паҳлӯҳои гуногуни таърихи ташаккул ва инкишофи забони адабии тоҷикро нишон дода бошанд ҳам, дар айни замон таъкид кардаанд, ки «Масъалаҳои муҳимми зиёди ташаккул ва инкишофи забони тоҷикӣ дар осори забоншиносон ҳанӯз қатъӣ ҳал нашудаанд, аз ҷумла ҷой ва вақти ташаккули ин забон то ҳол баҳснок аст».² «Муқаррар намудани пайдоиши забони адабӣ ва адабиёти бадени мардуми порсизабон яке аз масъалаҳои муҳиммест, ки дуруст ҳал карда шудани он боиси дарёёфти ҳақиқати ҳол ва инчунин сабаби ҳал гаштани як қатор масъалаҳои дигар ва барҳам ёфтани баъзе фикрҳои ғалат мегардад».³

Бо вучуди он дар монографияи «Тоҷикон» дар асоси далелҳои мӯътамади илмӣ шароит ва сабабҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодии ташаккули забони адабии тоҷик хеле саҳеҳ собит гардидаанд. Холо бештарини эроншиносон ба чунин хулосаи қатъӣ омадаанд, ки забони адабии тоҷик дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон ташаккул ёфтааст, «ташаккули халқи тоҷик дар асрҳои IX—X анҷом мепазирад».⁴ Оре, ҳақ ба ҷониби донишманди бузурги илму адаб Садриддин Айнӣ буд, ки ҳанӯз соли 1926 дар муқаддимаи «Намунаи адабиёти тоҷик» навишта буд: «Аз бозе ки воқеаро таърих қайд мекунад, то имрӯз дар диёри Мовароуннаҳр ва Туркистон, чунон ки як қавми маълум бо номи тоҷик ё ки тозик истиқомат дорад, ҳамчунон забон ва адабиёташон ҳам ривоч ёфта омадааст... ривоҷи забон ва адабиёти тоҷик дар ин ҷоҳо маҳз ба сабаби тасаллути сомониён ва муҳоҷирати эронӣ набуда, сабаби ҳақиқӣ мавҷудияти як қавми бузург бо номи тоҷик... аст. Дар ҳолати ҳозира ҳам мо мебинем, ки дар Бухоро, Самарқанд, Истаравшан (Уротеппа), Хучанд, Фарғона, Фалғар, Мастчоҳ ва умуман дар шаркии Бухоро ин қавм зиндагӣ доранд ва

¹ В. В. Винорадов. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. М., 1958.

² Б. Г. Гафуров. Таджики, сах. 375.

³ М. Ф. Фозилов. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ, сах. 9.

⁴ Б. Г. Гафуров. Таджики, сах. 376.

забон, урфу одат ва адабиёти худро ба тамоми ва комил нигоҳ доштаанд».¹ Дар ҳақиқат, «Намунаи адабиёти тоҷик» ба пантуркистону панэронистон, ки мавҷудияти халқи тоҷик ва забони тоҷикиро инкор мекарданд, зарбаи ҳалокатовар зад: «Ин асар дар замони худ ба фоидаи сиёсати миллии партия роли калон бозӣ кард. Чунки дар он вақтҳо пантуркистон ба муқобили тақсимои миллӣ иғво паҳн мекарданд ва ин сиёсати миллии партияро порча-порча кардани «туркҳо» мешумурданд ва бар зидди барпо шудани Ҷумҳурияи Советии Тоҷикистон бошад, боз ҳам саҳттар иғво паҳн мекарданд: «Дар Осиёи Миёна тоҷик ном як халқ нест, инҳо ҳамон ўзбеконанд, ки бо таъсири эронӣ ва мадраса забони худро гум кардаанд» меғуфтанд.

Ана ин асар — «Намунаи адабиёти тоҷик» бо фактҳои таърихӣ пардаи он иғвогаронро дарронид ва ба даҳони онҳо мӯҳри хомӯшӣ зад».² Тадқиқотҳои минбаъдаи аҳли илм ин фикри устод Айниро, ки дар он солҳо аҳамияти калони илмӣ ва сиёсӣ касб карда буд, бо кашфиётҳои тоза ба тоза қувват доданд. Дар тадқиқотҳои олимони Эрон низ дар Мовароуннаҳр Хуросон ташкил ёфтани забони тоҷикӣ ва минбаъд вобаста ба ҳодисаҳои таърихӣ ва сабабҳои объективӣ ба сарзаминҳои дигар васеъ паҳн шудани он собит шудааст. Хулосаи илмию таърихӣ донишманди илму адаби Эрон Муҳаммадтақӣ Баҳор аҳамияти махсус дорад: «Ин маънӣ, яъне зуҳури назм ва насри дарӣ, ки осори Рӯдакӣ, Шаҳид, Фирдавсӣ, Балъамӣ, Абдулмаъйяд ва «Таърихи Синстон» намунаи зебои он аст, мерасонад, ки ин забон лаҳҷаи хоси мардуми Хуросон, Мовароуннаҳр, Нимрӯз³ ва Зобулистон⁴ будааст ва мардуми мағриб, марказ, шимол ва ҷануби ғарби Эрон, ки то дере ҷуз ба паҳлавӣ ё табарӣ сухан намеғуфтанд, баъд аз нашри осори адабии дарӣ аз Хуросон (махсусан Мовароуннаҳр) ба дигар ҷойҳои Эрон, онон низ аз ин шеваи зебо пайравӣ карданд ва рафта-рафта аз гуфтани ашъори паҳлавӣ... ё табарӣ (монанди шеърҳои Али Пирӯза, Мастамард, Бандори Розӣ, фаҳлавиёти Боботоҳир ва ғайра (ё насри табарӣ ва паҳлавӣ (монанди асли «Марзбоннома» ва асли «Вис ва Ромин»), ки дар асри ҳукмронии хонадони Дайламиҳо ҷорӣ бу-

¹ С. Айни. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926, саҳ. 3.

² С. Айни. Куллиёт, ҷ. 1, саҳ. 97.

³ Нимрӯз — Синстон.

⁴ Зобулистон — Ғазний, Қобул ва навоҳии он.

даист, даст бардоштанг ва тобеи сабк ва шеваи ширини дарӣ гардиданд».¹

Донишманди дигари Эрон доктор Абулхусайни Зарринқуб дар хусуси макони ташаккул ва хусни забони адабии тоҷик чунин навиштааст: «Забони афсункоре, ки Ҳофиз шашсад сол пеш ғазалҳои диловези хешро бад-он забон назм кард, дар ҳамин сарзамин ва дар байни падарони ҳамин тоҷикон падид омада буд. Қасе, ки тазкиранависони қадим аввалин шеърӣ форсиро бад-ӯ мансуб доштаанд, як тоҷик буд — Абуҳафзи Суғдӣ. Ба илова, инкишофи суннати ғазал низ, ки дар каломи Ҳофиз ба авҷи азамати хеш расид, дар қарнҳои нахустин марҳуми бузурги тоҷик — устод Рӯдакӣ буд. Беҳуда нест, ки ҳамватанони Ҳофиз ханӯз метавонанд аз фарзандони диёри Рӯдакӣ ва Абуҳафз рамзи қувват ва салобати забони диловези дариро биёмӯзанд ва аз ин ҳамдигар ва ҳамзабонӣ, ки мардуми тоҷик доранд, баҳра андӯзанд»²

Душманони идеологии мо чун диданд, ки ба ин рукни асосии миллати тоҷик ҳучум кардан натиҷае надод, баръакс боиси тадқиқи ҳамаҷонибайи забони тоҷикӣ гардид ва молики забони қадимии соҳибхат будани тоҷикон бо далелу бурҳонҳо собит шуд, тактикаи худро тағйир доданд. Баъзеи онҳо, аз ҷумла таърихшиноси америкӣ Ричард Пайкс дар мақолааш, ки «Мусулмонони Осиёи Миёна. Тенденция ва перспективаҳо» (1955) ном дорад, ба забон ғазали махсус ҷудо карда, аз ҷумла навиштааст, ки сарфи назар аз тоҷикон, ҳамаи мусулмонони Осиёи Миёна ба шеваҳои маҳаллии ҳамаи забони туркӣ ҳарф мезананд. Ин идеологи буржуазӣ мустақилии забони тоҷикиро ноилоҷ иқрор карда бошад ҳам, забонҳои миллии республикаҳои советии социалистии Ўзбекистон, Туркменистон ва Қирғизистонро дидан намехоҳад. Аммо Боймирзо Ҳаити ватанфурӯш ҳамоно мелаққад, ки ба ғайр аз тоҷикони кӯҳистони Помир дигар ҳамаи тоҷикон дар ибтидои асри XX «турконида шудаанд» ва махсусиятҳои миллии худро гум кардаанд.³ Ҳамаи тавр, душманони идеологӣ аз ҳамаи воситаҳо, аз ҷумла аз тадқиқи масъалаҳои забон ҳам истифода мекунанд. Маҳз аз ҳамаи сабаб Л. И. Брежнев дар съезди XXV КПСС

¹ М. Баҳор. Сабкшиносӣ, ҷ. 1. Техрон, 1942, саҳ. 22.

² Абулхусайни Зарринқуб. Бо Ҳофиз дар диёри Рӯдакӣ. «Садои Шарк», 1971, № 8, саҳ. 109.

³ К. Сабиrow. Таджикская социалистическая нация — детище Октября. Душанбе, 1967, саҳ. 7—8.

гуфта буд: «Муҳим аст, ки ба принципҳои партиявийат дар соҳаи илм собитқадамона риоя карда, ба ақидаҳои оппортунистони рост ва «чапи» душманони идеявии хориҷӣ зарбаи қатъӣ дода шавад».¹ «...ба зиёнкори душманонаи идеологӣ дар вақташ зарбаи зада тавонистан лозим аст».²

Ба назари мо, яке аз ҳамин гуна зарбаҳо ба душманони идеологии мо, ки Республикаҳои Осиёи Миёнаи Советиро мавқеи истифода қарор додаанд, мақолаи аъзо-корреспонденти АФ СССР М. С. Осимӣ «Воқеият ҳилофи афсона аст» мебошад.³ Дар ин мақола чанд афсонаи советшиносон (чунончи, Б. Ҳаит, Ҷ. Уилер, Э. Гудман, В. Коларз, М. Рывкин, Э. Олуорс ва ғ.) ва мавзӯоти дӯстдоштаи онҳо аз заминаи методологияи марксист-ленинӣ таҳлил шуда, бофта, тўҳмат ва аз мантиқу ҳақиқат дур будани онҳо исбот гардидааст.

Ин гуна бофтаҳои ғаразнок ва душманона дар китоби «Проблемаҳои миллии Советӣ» хеле зиёд роҳ ёфтаанд. Яке аз муаллифони он профессори Университети Колумбия З. Бжезинский мақсади худро рӯи рост баён карда менависад, ки дар муборизаи идеологӣ тактикаро тағйир дода, ба шуури миллатҳои чи рус ва чи ғайрироси советӣ эҳтиёткорона, вале исроркорона «бартарии зиндагии мустақил»-ро даровардан лозим аст.⁴ Муаллифи дигари ин китоб А. Бенигсен дар хусуси оташи адовати умумичаҳони «шуури мусулмонӣ»-и мардуми Осиёи Миёна доду фаръед мекунад. Ин ҷанобони кўҳнапараст ва иғвогар ҳазм карда наметавонанд, ки дар Осиёи Миёнаи Советӣ дар асоси умумияти дину тақдир не, балки дар асоси умумияти забон ва иқтисодиёту территория, инчунин психологияю маданият республикаҳои социалистӣ ташкил шудаанд. В. И. Ленин дар вақташ ба ҳамин гуна идеологҳои буржуазӣ гуфта буд, ки «Миллат — на умумияти маданият, тақдир, балки умумияти забон».⁵ Дар Иттифоқи Советӣ ба ҷои ниҳолҳои ғарази милли дарактони дӯстӣ ва бародарӣ нишондаанд, ки самарани он тараққиёти беназири хоҷагӣ, илму маданият ва одамони ин сарзамин мебошад, натиҷаи он ягонагии одамони хушиқболи советист, ки бо «Ватани худ ва забони

¹ Материалҳои съезди XXV КПСС. Душанбе, 1976, саҳ. 80.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 81.

³ М. С. Осимӣ. Воқеият ҳилофи афсона аст. «Садони Шарқ», 1976, № 1.

⁴ Soviet nationality Problems New York — London, 1971, саҳ. 81.

⁵ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 41, саҳ. 300.

муносибати байни худ ифтихор доранд. Ин ягонагӣ ба инкишофи чихатҳои хоси милли, аз ҷумла забонҳои адабии милли амалан ёрӣ мерасонад.

Ҳамин тавр, идеологҳои буржуазӣ ва ифвогарону но-тавоҷибон ҳар тарз ки хоҳанд, гап мезананд, вале ҳамин чиз равшан ва баҳснопазир аст, ки забони адабии тоҷик таърихи зиёда аз ҳазорсола дорад, «Чои пайдоиш — ватани он сарзамини қадими тоҷикон — Мовароуннаҳр ва Хуросон аст».¹

«Забони имрӯзаи тоҷик, чи навъ ки фактҳои фонетикӣ, лексикӣ ва морфологӣ шеваҳо ва худӣ забони адабии ҳозираи мо гувоҳӣ медиҳанд, инкишофи минбаъдаи ҳамон забони дарӣ» аст. Ин забон дар солҳои Ҳокимияти Советӣ вобаста ба инкишофи ҳаёти сиёсӣ ва моддию маънавии халқ, дар натиҷаи амалӣ шудани сиёсати хирадмандонаи Ленини Ҷумҳурии Ҷаҳонӣ дар хусуси баробарҳуқуқии забонҳои милли ва бо таъсири файзбахши забони русӣ боз ҳам инкишоф ёфт, таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ он мустақкам шуд, доираи истифода, вазифаи иҷтимоӣ он хеле васеъ гардид.

Яке аз масъалаҳои, ки дар забоншиносии умумӣ маъқул ба ҳисоб қарор гирифтааст, мафҳум ва аломатҳои забони адабӣ мебошад. Олимон Б. В. Томашевский ва А. В. Исаченко дар ҷуниб ақидаанд, ки забони адабӣ маҳз дар давраи миллат ташаккул меёбад ва забони ҳамаи навиштаҷоти то давраи миллат на забони адабӣ, балки «забони ҳатӣ» ном дорад. А. В. Исаченко ба ин ҳулоса дар натиҷаи ба забони адабӣ мансуб донишҷӯи якҷанд аломат омадааст. Ҷунонҷӣ, ӯ аломатҳои зеринро хоси ҳар як забони адабӣ медонад: 1) с е р с о ҳ а г ӣ (поливалентӣ), яъне забони адабӣ бояд дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти милли истифода шавад, 2) н о р м а н о к ӣ, 3) у м у м и ҳ а т м и г ӣ, яъне забони адабро донишҷӯи ҳамаи аъзоёни ҳамон коллектив ҳатмист ва вобаста ба ин бояд вариантҳои шевагӣ ҷой надошта бошад, 4) д и ф ф е р е н ц и а ц и я и у с л у б ӣ, яъне ҳамаи услубҳои он ташаккул ёфта бошад.³ Агар ба аломатҳои тавсия кардаи А. В. Исаченко риоя кунем, на танҳо забонҳои

¹ Абдулғани Мирзоев. Як омили қотъ, саҳ. 133.

² Ҳамон ҷо.

³ А. В. Исаченко. (Ҷавоб ба сеюм савол). «Сборник ответов на вопросы по языковедению к IV международному съезду славистов». М., 1958, саҳ. 24—28; Қ саволу о переодизации истории русского языка. «Вопросы теории и истории языка» (Сборник в честь проф. Б. А. Ларина). Л., 1963, саҳ. 149—158.

адабии давраи феодалӣ, ки доираи баъзеи онҳо маҳдуд буд, балки забони бузургони илму адаб, ҳатто забони хаттии бисъёр миллатҳоро, алалхусус забонҳои миллии бисъёр миллатҳои буржуазиро адаби шуморидан номумкин мегардад; агар онҳо аломатҳои асосии забони адаби ҳисоб карда шаванд, офаридаҳои адабиёти классикӣ форсу тоҷикро, ки бузургони ҷаҳонро мафтун карда буданд, ба забони адаби нисбат дода наметавонем, чунки забони адаби дар давраи феодализм воситаи муомилаи халқ набудааст, дар ин давраҳо аксарияти аҳоли бесавод буда, воситаи муомилаи онҳо шеваи территориявӣ ба шумор меравад. Чунончи, дар давраи ҳукмронии царизми Россия доираи истифодаи забони адабии миллии украин маҳдуд буд, синфҳои доро онро поймол карда буданд. Ин вазъияти забони украинро «Лоихаи резолюцияи КМ РКП(б) дар бораи Ҳокимияти Советӣ, дар Украина, ки дар он заковати В. И. Ленин таҷассум ёфтааст ва онро Бюрои сиёсии КМ РКП(б) 21 ноябри соли 1919, Пленуми КМ РКП(б) 29 ноябри соли 1919 ва Конференцияи XIII Умумироссиягии РКП(б) 3 декабри соли 1917 тасдиқ кардааст, хеле хуб нишон медиҳад:

3) Аз сабаби он ки маданияти украинӣ (забон, мактаб ва ғайра-ро царизми Россия ва синфҳои истисморчи асрҳои аср поймол мекарданд, КМ РКП ба зиммаи ҷамаи аъзоёни партия вазифа мегузорад, ки ба кори баргараф намудани ҷамаи монетаҳо дар роҳи инкишофи озодонаи забон ва маданияти украинӣ бо ҷамаи воситаҳо ёрмандӣ расонанд. Азбаски дар натиҷаи зулми чандинасра дар байни қисми ақибмондаи оммаҳои украин тамоилҳои миллатчигӣ дида мешаванд, аъзоёни РКП ӯҳдадор ҳастанд, ки ба онҳо хеле боэҳтиёт муносибат карда, бар хилофи ин тамоилҳо як будани манфиатҳои оммаҳои меҳнаткаши Украина ва Россияро ба таври рафӣкона ба онҳо фаҳмонанд. Аъзоёни РКП бояд дар территорияи Украина ҳуқуқи ба забони модарӣ таълим гирифтани ва дар ҷамаи идораҳои советӣ гуфтугӯ кардани оммаҳои меҳнаткашро ба амал гузаронанд, ба кӯшишҳои рӯсикунони ки мақсадашон забони украинро беаҳамият карда мондан аст, бо ҳар восита муқобилият нишон дода, забони украинро ба олати маърифати коммунистии оммаҳои меҳнаткаш мубаддал гардонанд. Феврал бояд чораҳо дида шаванд, ки дар ҷамаи идораҳои советӣ ба қадри қифоя хизматчиёни забони украинро медонистагӣ мавҷуд бошанд ва минбаъд ҷамаи хизмат-

чиён ба забони украинӣ гуфтугӯ карда тавонанд».¹ Аз ҳамин ҷиҳат ақидаи Б. В. Томашевский ҳам, ки забони адабиёро маҳсули давраи миллат медонад, ғалат аст: «Забони адабӣ ба маънои имрӯзааш,— менависад ӯ,— мавҷудияти забони миллиро талаб менамояд, яъне шароити мувофиқи пайдоиши он мавҷудияти миллат мебошад, ба ҳар ҳол ин термин дар ҳудуди забони милли маънои хоса ва басо муайян дорад».²

Маълум аст, ки «миллатҳо маҳсули ногузир ва шакли ногузири давраи буржуазии тараққиёти ҷамъияти мебошанд»,³ вале дар ҷамъияти буржуазӣ, алалхусус дар шароити капитализми Россия барин мамлакатҳо барои забонҳои адабӣ ва зуҳуру инкишофи ҳамаи аломатҳои онҳо шароити мувофиқро чашм доштан магар мумкин буд? Ҳаргиз не! Масалан, оё мо метавонем, ҳукм кунем, ки забонҳои адабии миллатҳои Иттифоқи Советӣ, ки дар давраи капитализм ташаккул ёфтаанд, пеш аз Революцияи Октябр барои умумисоҳагӣ ва умумихатмигӣ шароит доштанд ва ба он аломатҳо молик шудаанд? Ҳаргиз не!

Чунон ки академик И. К. Белодед бо далелҳо пурра нишон додааст, забони адабии миллии украин маҳз дар солҳои Ҳокимияти Советӣ бо суръати беқиёс инкишоф меёбад ва ғанӣ мегардад. Ҳамаи услубҳои он-услуби илмӣ, публицистӣ, корбарӣ, усули забони адабиёти бадеӣ, мукотиба (эпистолярный) ба таври гармоникӣ инкишоф ёфта ба дараҷае расидаанд, ки он танҳо бо забонҳои адабии хеле инкишофёфта имконпазир мебошад.⁴ Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки серсоҳагии забони адабӣ дар давраи миллат ҳам ба шароити вазъияти иҷтимоию иқтисодӣ ва маданӣ вобаста мебошад. Масалан, дар мамлакатҳои хеле ду ва ё зиёда забони адабӣ мавҷуд аст, мумкин аст, танҳо яке аз онҳо ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти мамлакат истифода шавад. Масалан, дар Индонезия ёвонӣ, суданӣ, мадурӣ, балиӣ, индонезӣ барин забонҳои адабӣ мавҷуданд ва ба ин забонҳо адабиёти бадеӣ, газетаву журнал чоп мешаванд, дар мактабҳо таълим дода мешавад ва ғ.

Аммо аз онҳо танҳо забони индонезӣ умумидавлатӣ

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 30, саҳ. 162—163.

² Б. В. Томашевский. Язык и литература. «Вопросы литературоведения в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию». М., 1951, саҳ. 177—179.

³ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 21, саҳ. 63.

⁴ И. К. Белодед. Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972, саҳ. 50.

ҳисоб мешавад. Ин гуна вазъият дар мамлакатҳои ҷаҳон кам нест.

Серсоҳагии забони адабӣ, ки ба вазифа ва инкишофи функционалии он вобаста аст, дар ҳамаи забонҳои адабии миллии давраи социализм ҳам як хел нест. Ин ҳолат дар вазифаи функционалии забонҳои адабии гурӯҳи эронии мамлакатамон бо хубӣ мушоҳида мешавад. Масалан, забонҳои адабии курд ва осетин дар доираи муайяни ҳаёти сиёсӣ чамъиятӣ истифода мешаванд, доираи истифодаи забони адабии тоҷик нисбат ба онҳо хеле ва-сеъ буда, дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии республика, дар муассисаҳои сершумори сиёсӣ чамъиятӣ ва давлатӣ истифода мешавад, хонандагон бо ин забон аз мактаби ибтидоӣ то олии таълим мегиранд. Бо вучуди он доираи истифодаи забони адабии тоҷик ва дигар забонҳои адабии миллии бо доираи истифодаи забони адабии рус қиснашаванда аст, забони русӣ дар тамоми мамлакати мо ба воситаи муомилаи халқу миллатҳои гуногуни Иттифоқи Советӣ табиқ ёфтааст, ҳоло вай сазовори эътирофи оламиён ва яке аз забонҳои қорӣи Ташкилоти Давлатҳои Муттаҳида ба шумор меравад, ки боиси ифтихормандии ҳамаи одамони советист.

Албатта, умумихатмигии забони адабӣ ҳам на дар ҳамаи забонҳои адабии давраи миллат ба мушоҳида мерасад. Забони русӣ яке аз забонҳои бою муктадир шинохта шудааст ва ин сифати онро бузургони илму адаб, дохилӣни пролетариат низ зикр кардаанд. Чунончи, Ф. Энгельс сазовори омӯзиш будани забони русиро қайд карда, гуфта буд, ки вай «аз ҷумлаи пурқувваттарин ва бойтарин забонҳои зинда мебошад».¹ У инчунин забони русиро бо забони немисӣ муқоиса карда, гуфта буд: «Забони русӣ ҷӣ тавр зебост: вай ғайр аз дуруштиҳои ниҳоят саҳти забони немисӣ тамоми бартариҳои онро доро мебошад».²

Бо вучуди он аломати умумихатмигиро ба забони адабии рус дар давраи пеш аз Октябрь нисбат додан мумкин нест, чунки дар он давра аз нисф зиёди аҳолии Россия бесавод буд. Дар хусуси умумӣ будани забони адабӣ дар чамъияте, ки бесаводӣ мавҷуд буда, истифодаи шева ва ҳодисаҳои байнишевагӣ мушоҳида мешавад, сухан рондан хилофи мантиқ аст. Танҳо дар давраи на-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 18, М., 1961, сах. 526.

² Ҳамон ҷо, т. 36, сах. 106.

**шўнамон забонҳои миллӣ, алалхусус дар замони со-
циализм, забони адабӣ боқимондаҳои шеvaro махдуд
карда, дар хат ва ҳам гуфтугӯ шакли умумиро мегирад.¹
Аз ҳамин ҷиҳат таърифи доцент Эшнӣёзов ҳам, ки ба-
рои ҳамаи мардум умумӣ будани ҳар як забони адаби-
ро аз аломатҳои асосии он ба қалам додааст, дуруст
нест. Аз ҷӣ сабаб бошад, ки Эшнӣёзов «дорои сохти ягона
будани забони адабӣ»-ро низ ҳамчун аломатҳои бар-
ҷастаи забони адабӣ пешниҳод кардааст: «Хусусияти
барҷастатарини ҳар як забони адабӣ аз он иборат аст,
ки вай дорои сохти ягона буда, барои мардуми ҳамаи
маҳалҳо умумӣ мебошад».²**

Нуқсонии аввалини ин даъво ҳамин аст, ки дар он «ба
ҳамаи маҳалҳо умумӣ» будани забони адабӣ ба таври
маъхум ва муҷаррад пешниҳод шудааст. Маълум нест,
ки дар зери ибораи «ҳамаи маҳалҳо» ӯ чиро дар назар
дорад. Шояд муаллиф ҳамаи маҳалҳои ҳамзабонро дар
назар дошта бошад, вагарна аз он хулосаи номатлуб ба
миён меояд, чунки, масалан, дар мамлақати мо ҳамаи
республикаҳои иттифоқӣ сермиллат ба шумор мераванд.
Чунончи, дар республикаи мо забони адабии миллии то-
ҷик ба ҳамаи маҳалҳо умумӣ нест. Ин аст, ки дар рес-
публикаи мо таълим дар мактабҳои ибтидоӣ ва миёна
ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ, ўзбекӣ, қирғизӣ ва немисӣ
гузаронида мешавад. Нуқсонии дигари он дар ҳамфикрии
муаллиф бо А. В. Исаченко ба назар мерасад. Агар ба
ҳамаи аъзоёни коллектив фаҳмову дастрас ва воситаи
муомила будани забони адабӣ аломати барҷастаи вай
бошад, забони адабиёти ҳазорсолаи тоҷикро, ки то ҳол
қасе ба адабӣ будани он шубҳа накардааст, бояд «ғай-
риадабӣ» номем. Охир, на ҳамаи офаридаҳои аҳли ил-
му адаб ба ҳамаи мардуми тоҷик дастрас буд, илова ба
ин воситаи асосии муомила шеваю нимшеваҳо буданд.
Пеш аз Революцияи Октябрь аҳоли саросар бесавод
буд. Аз рӯи маълумоти статистикӣ маълум мешавад, ки
ҳатто соли 1926 зиёда аз навад фоизи мардуми тоҷик
бесавод буданд. Ин ҳақиқати таърихӣ дар ҳуҷҷатҳои
партиявӣ ва давлатӣ зикр шудааст. Чунончи, Л. И. Бреж-
нев дар маърузаи худ ба муносибати ҷашни 50-солагии

¹ К. Х. Ханназаров. Сближение наций и национальных языков в СССР. Ташкент, 1963; В. В. Виноградов. Асари мазкур, алалхусус, сах. 55.

² М. Эшнӣёзов. Забони адабӣ ва диалектҳо. «Маориф ва маданият», 9 сентябри соли 1975.

СССР гуфта буд: «Гуфтани он кифоя аст, ки шумораи одамоне, ки саводи оддитарин надошанд, ханӯз дар аввали солҳои 20-ум дар республикаҳои Осиёи Миёна аз 90 то 96 фоиз, дар Қазоқистон ба 82 фоиз мерасид, соҳти социалии ҷамъият аслан феодалӣ буд».¹ Дар мамлакате, ки соҳти иҷтимоии парокандаи феодалӣ ва бесаводӣ ҳукмрон бошад, дар хусуси умумӣ будани забони адабӣ ҳоҷати ғап нест. Вале ин ҳолат ба мо ҳуқуқ намендихад, ҳукм кунем, ки забони навиштаҳои то Октябр, аз ҷумла забони адабиёти оламшумули классикӣ адабӣ нест. Пас, маълум мешавад, ки «умумихатмигӣ» ва «умумисоҳавӣ» аломатҳои барҷастаи ҳар як забони адабӣ ба шумор намераванд, ба ин аломат забонҳои адабӣ, чунон ки ишора шуд, алалхусус дар давраи миллат, дар замони социализми мутараққӣ молик мешаванд.

Ҳамин тавр, ҳамаи забонҳои адабиёро ба як гурӯҳ дохил карда, ба ҳамаи онҳо як хел баҳо додан ва аломатҳои якхеларо мансуб доништан мумкин нест. Масалан, М. М. Гухман забонҳои адабиёро мувофиқи вазифаи ҷамъиятӣ, доираи истифода, вариантҳои ва дараҷаи мустақилиашон аз дигар шаклҳои забонӣ ба се гурӯҳи калон ҷудо кардааст, ки онҳо дар навбати худ ба дах гурӯҳ тақсим шудаанд.²

Пас, саволе ба миён меояд: аломатҳои ягона ва ба ҳамаи забонҳои адабӣ умумӣ кадом аст? Ба ин савол борҳо ҷавоб додаанд, вале он ҷавобҳо низ на ҳамеша як хеланд. Забоншиносони маъруф он аломатҳоро аз инҳо иборат доништаанд: **соҳибхатӣ, кор карда шудан (обработанность), устувории норма** ва аз шева баланд истодан.

Дар «Забоншиносии умумӣ» се аломати сонӣ номбар ва бо мисолҳо таҳлил шудааст. М. М. Гухман масъалаи муносибати забони адабӣ ва шаклҳои ғайриадабии забон, алалхусус муносибати забони адабиву шеваҳои территориявиро батафсил таҳлил карда, мақом ва хусусиятҳои забони адабиёро барҷаста нишон додааст. Аммо ӯ хатро дар қатори аломатҳои забони адабӣ ном набурдааст, чунки аз ақидаи пештарааш, ки «забони адабӣ бе хат, танҳо дар шаклҳои гуногуни ғуфтуғу ҳам воқеъ шуданаш мумкин аст» гуфта буд, даст нақашааст ва

¹ 50-солагии ташкил ёфтани Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ. Ҳисоботи стенографӣ. М., 1973, сах. 18.

² М. М. Г у х м а н. Литературный язык. «Общее языкознание», М., 1970, сах. 545.

дар таснифоти забонҳои адаби онро чун шакли махсус зикр кардааст.¹

Таърихи ташаккули забонҳои адаби ва инкишофи тадриҷии онҳо, муносибати забони адаби бо шаклҳои ғайриадабии забон, таҷрибаи забонҳои адабии қадим-хат ва навхати Иттифоқи Советӣ гувоҳи медиҳанд, ки хулосаи илмии академик В. В. Виноградов қавитар аст: «Забони барои ҳама умумии гуфтугӯ, мувофиқи ақидаи васеъ паҳншуда, ҳамчун қоида, дар асоси шакли хаттии забони адабии миллӣ ташкил меёбад».²

Азбаски дар баъзе тадқиқотҳои ҷамъбастии солҳои охир ин ақидаи васеъ паҳншуда сарфи назар шудааст, ба ин масъала Ф. П. Филин мақолаи махсус бахшид, ки хулосаи он ин аст: «Забони адаби категорияи таърихист. Шарти зарурии пайдоиши он хат мебошад». «Муҳимтарин ва заруртарин аломати забони адаби хат аст, вале вай аломати ягона нест».³

Забони адабии тоҷик ҳанӯз дар асри IX—X дорои ҳамаи ин аломатҳо буд. Дар ин давра қорҳои давлатӣ, мукотиботи расмӣ ба ин забон сурат мегирифт, ба забони тоҷикӣ адабиёти оламшумул офарида мешавад, асарҳои илмӣ ва таърихӣ таълиф ва тарҷума шудаанд; осори боқимондаи он замон аз устувории нормаҳои сохти забони тоҷикӣ гувоҳи медиҳанд. Тадқиқотчиёни баъдина сабаби хоси адабиёти ин давра, соддагии тарзи баёни онро борҳо зикр кардаанд, танҳо ашъори парокандаи сардафтари адабиёти классикии тоҷик устод Рӯдакӣ худ шохиди барҷастаи он шуда метавонад. Маҳз ҳамин соддагии забон, равонии тарзи баён, санъати саҳли мумтаъе ба устод Мирзо Турсунзода барои офаридани шохбайти зерин илҳоми тоза илқо намудаанд:

Кошки табъи равон медоштам,
Рӯдакиқудрат забон медоштам.

Мароми шоир дар айни замон аз ҷиҳати забону тарзи баён умумияте доштани ашъори онҳоро низ ишора мекунад ва ин умумият табиист, чунки забони адаби дар ду давра ба асоси умумихалқии худ басо наздик меистад: яке дар давраи ташаккул ва дигаре дар давраи ка-

¹ Ҳамон ҷо.

² В. В. Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития, сах. 75.

³ Ф. П. Филин. О свойствах и границах литературного языка, сах. 12.

молот, давраи миллат, алалхусус давраи миллати социалистӣ.

Ба асоси халқии худ дар давраҳои гуногун наздик будани забони адабӣ якхелагии хусусияти онҳоро далолат намекунад. Забони адабӣ баробари аз шева ё ки гуруҳи шеваҳо ташаққул ёфтани аз асоси худ дур шудани мегирад ва ба он ба ҳеҷ ваҷҳ мувофиқат намекунад. Бар хилофи шева ҳудуди истифодаи забони адабӣ торафт васеъ мешавад ва услубиёти вай ҳам ба система даромада, дар доираи адабиёти гуногунжанри бадеӣ, илмӣ, динӣ, фалсафӣ истифода мешавад, таркиби луғавии он аз ҳисоби офаридаҳои заковати шахси ҷудогона ва терминҳои гуногуни илмиву соҳавӣ, калимаҳои иқтибосӣ такмил меёбад, қоидаву нормаҳои он торафт суфтаву сара мешаванд, ки риояи он барои ҳамаи қаламкашҳо ногузир мегардад. Забони адабии тоҷик ба ҳамаи ин аломатҳо ҳама дар асри X, дар аҳди Сомониён соҳиб шуда буд. Дар ин давра шахрҳои асосии Мовароуннаҳру Хуросон, алалхусус пойтахти давлати сомониён — Бухоро бузургтарин маркази илму маданият ба шумор мерафт, китобхонаи бою нодири Бухоро шӯҳрати онро ба аҳли олам бурда буд, аввалин мактаби олий — мадраса дар Шарқи Наздик дар ҳамин шахр пайдо шудааст.¹ Бузургони илму адаби ин давра ба оламиён маълуманд. Забони адабии тоҷик дар дарбор, дар қорҳои давлатӣ истифода мешуд, вай дар соҳаи илм, ки мақоми забони арабӣ хеле устувор буд, низ мавқеъ пайдо мекунад. «Берунӣ ба мисли Абӯалӣ Сино, — навиштааст М. Осимӣ, — кӯшиш кардааст, ки забони дарӣ дар қатори забони арабӣ ҳамчун забони илмӣ ривочу равнақ ёбад. Мисоли барҷастаи ин иқдоми Берунӣ китоби «Тафҳим» мебошад. Дар ин асар терминологияи илмҳои математика, астрономия ва география муҳайё карда шудааст»². Хулосаи ин олими дақиқназар, ки ҷиҳатҳои асосии забони китоби мазкур, алалхусус калимасозии терминофарии онро мавқеи таҳлил қарор додааст, ин аст: «Китоб-ут-тафҳим» на танҳо аҳамияти бузурги илмӣ-таърихӣ дорад, балки ба қатори он асарҳои нодире менстод, ки барои такмили ташаққули забони илмӣ ва адабии тоҷик роли калоне бозидааст.

¹ Б. Г. Гафуров. Таджики, сах. 376—386; Қ. Сабиров. Таджикская социалистическая нация — детище Октября, сах. 67.

² М. Осимӣ. Абурайҳони Берунӣ ва «Китоб-ут-тафҳим» ли авоили саноат-ит-танҷим»-и ӯ. «Абурайҳони Берунӣ. «Китоб-ут-тафҳим». Душанбе, 1979, сах. 11.

Муаллиф пеш аз ҳама барои ба забони соддаи дарӣ баён ва маънидод кардани масъалаҳои илми математика, география ва астрономия, аз як тараф, имкониятҳои мавҷудаи забони тоҷикиро моҳирона истифода карда бошад, аз тарафи дигар калима, ибора ва истилоҳоти илмиро бо роҳҳои гуногун месозад.¹ «Инак, ба тарзи сатҳӣ аз назар гузаронидани баъзе хусусиятҳои забони «Қитоб-ут-тафҳим» бори дигар нишон медиҳад, ки бузургони мо ҳамеша забонро аз халқ меомӯхтаанду онро мувофиқи қудрату тавоноии худ суфта, ба оммаи халқ наздик мекардаанд».² Адабиёти бузурги бадеӣ, ки бо забони тоҷикӣ офарида шуда буд, мақоми забони тоҷикиро торафт баланд мебардошт ва аз доираи Осиёи Миёнаю Хуросон берун мебард. «Забони дарӣ тадричан ба хоки Эрони имрӯза ҳам паҳн гардида, ҷои забони паҳлавии сониро, ки бо вуруди ислом дар илму маданият аз раванқ монд, ишғол кард. Ҳамин тавр ба адабиёти наву бузурге ибтидо гузошта шуд, ки то имрӯз на фақат боиси ифтихори тоҷикону эронӣ аст, инчунин мардуми Осиёи Миёнаю Озарбойҷон, Афғонистон ва Ҳинду Покистон низ аз файзи он баҳрамандаанд ва бо он фахр мекунаанд».³ Ин ҳолат дар тамоми давраи асрҳои миёна, қатъи назар аз заду хӯрдҳои пуршиддат ва тағйир ёфтани вазъияти сиёсӣ иҷтимоии замони феодализм, муносибатҳои бадхонаи баъзе синфҳои ҳоким давом карда омадааст. «Азбаски забони адабӣ-давлатӣ монанди давраҳои гузашта ҳамонро забони тоҷикӣ буд, бинобар он тоҷикон чи дар қорҳои иҷоравии мамлакат ва чи дар қорҳои маданият, адабиёт ва санъат аз иштироккунандагони асосӣ ҳисоб мешуданд».⁴ Забони тоҷикӣ ин мақоми ҳудро дар давраи ҳукмронии манғитиҳо низ нигоҳ доштааст, ки фаъолияти илмӣ, адабӣ ва давлатии Аҳмади Дониш ва дигарон аз он ба хубӣ гувоҳӣ медиҳад.

Албатта, инкишофи забони адабӣ ва услубиёти он дар тамоми ин давра як хел давом накардааст. Аз ҷараёни ташаккули забони тоҷикӣ сар карда, ба таркиби вай калимаву терминҳои диниву илмии арабӣ дохил шудаанд. Сабаби дар асри IX—X ба забони адабии тоҷик дохил шудани калимаҳои арабиرو Н. Маъсумӣ дар сиё-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 15.

² Ҳамон ҷо, сах. 16.

³ М. Осимӣ. Воқеият хилофи афсона аст, сах. 68.

⁴ Б. Ғафуров. Таърихи мухтасари халқи тоҷик, ҷ. 1, Сталинобод, 1947, сах. 307.

сати ассимилятории истилогарони араб, дар кӯшиши ҷарчи тамомтари аристократияи маҳаллӣ ба омӯзиши забони арабӣ, дар паҳн шудани забони арабӣ ҳамчун забони дину илм, дар омӯзиши аҳли фазлу дониш ва ба ин забон эҷод кардани асарҳои илмӣ, таърихӣ ва бадеӣ, ҳатто, навиштани грамматика ва сабки забони арабӣ, дар тарҷумаи асарҳои илмӣ ва таърихӣ ба қалам додааст. «Аммо бо ҳамаи ин дар таркиби луғавии забони онвақта калима ва ибораҳои арабӣ нисбат ба давраҳои баъдина ҳиссаи хеле каме мекарданд ва он ҳам асосан барои омма мафҳум буд. Ин масъала ба тенденсияи пешгирифти аксарияти донишмандон ва адибони асри даҳум низ алоқаманд аст, ки онҳо барои тозагии забони модарии худ мубориза бурда, дар қори эҷодӣ адабӣ ва илмӣ худ ба забони зиндаи халқ такяя намууда, барои пурра истифода бурдан, нигоҳ доштан ва инкишоф додани фонди асосии луғати забони тоҷикӣ ватандӯстона ва бо ҳисси ифтихор саъю кӯшиш доштанд. Дар ин мубориза ва ғаъолияти эҷодии худ онҳо ба элементҳои арабпараст — рӯҳониёни реакционии ислом, ки нуфузи зиёд пайдо кардан ва ҳукмрон гардидани забони қуръонро тарафдорӣ мекарданд, инчунин бар шоирони феодалий-дарбории арабпараст забардастӣ доштанд. Забони асарҳои Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Абӯалӣ Сино ва дигарҳо далели ин ҳол аст».¹

Ин фикрро таърихи адабиёти классикӣ ва инкишофи ҳазорсолаи забони адабии тоҷик тасдиқ мекунад. Устоди забардасти илму адаб, асосгузори адабиёти советии тоҷик, тадқиқгари пурмаҳсули адабиёти классикии тоҷик Садриддин Айнӣ ақидаҳои таърихшинос Герман Вамериро дар хусуси монандии забони тоҷикони Осиёи Миёна ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ тасдиқ карда, барои тақвияти ин фикр ҳангоми тадқиқи «Шоҳнома» онҳоро хеле борикбинона муқоиса кардааст, ки хулосаи он ин аст: «Агар мо аз забони «Шоҳнома», монанди мӯбад, пизишк, пӯзиш, ромишгар, даж, дажҳим калимаҳои аз форсии қадим мондаро ва инчунин монанди аба, абар адотхоро, ки дар баъзе ҷо бо зиёдатиҳои ҳамза ба ҷои бабар кор фармуда шудаанд, ба назар нагирем, на ин ки сар то пой он ба оммаи тоҷикон фаҳмост, балки бештарини онҳо имрӯз дар забони зиндаи мардуми тоҷик кор фармуда мешаванд: ҳатто дар «Шоҳ-

¹ Н. Маъсумӣ. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. Душанбе, 1966, сах. 141.

нома» он гуна лугатҳои форсӣ ва бо он гуна талаффуз кор фармуда шудаанд, ки имрӯз дар забони адабии Эрон кор намефармоянд, аммо дар миёнаи тоҷикон зиндааст. Баъзеи онҳоро «сухани кӯчагӣ» гуён ҳатто баъзе тарҷумон ва адибтарошони тоҷик ҳам кор намефармоянд. Аммо Фирдавӣ кор фармудааст ва тоҷикон ҳам бо вай гап мезананд».¹

Устод «Шоҳнома»-ро аз ин ҷиҳат тадқиқ карда, ҳам дар ин асари безавол ва ҳам дар забони зиндаи тоҷикӣ мавҷуд будани калимаҳои «ҷавонмард — саҳӣ», «кӯдак — тифл», «набера — ҳафид», «дармон — даво», «тандурустӣ — сихҳат», «шӯрбаҳт — бадбаҳт», «чангу ҷуш — чангу ошуб», «таркид — таркид — кафид», «ёл — муи гардани асп», «дурӯя-дутарафа», «радда — қатор», «ангишт — зуғол», «испон — нодилкаш — номаъқул (дар Бухоро «фалонӣ суҳанҳои испони ночаспон гуфт» мегӯянд)», «гурунҷ — биринҷ», «яла — ҷои кушода; ялангӣ аз ҳамин калима аст», «гала — гурӯҳ, гурӯҳи аспон», «яла — но-баста, сардодашуда». Аз ҳамин ҷост, ки пас аз замони ҳосилғундорӣ мавсими ҳайвон ба ҷаро сардиҳиро «вақти ялагард» мегӯянд, «сарнагунсор — ин калимаро дар Бухоро ба маънои вожун, сарнагун, сарпаст кор мефармоянд», «тез — бошитоб», «мондагӣ-касолат», «фартут — пири фарсуда», «мурад — бимирад», «гав-пурзӯр-тануманд». Дар Бухоро ва Самарқанд одатан одамони тануманд ва пурзӯро г а в лақаб медиҳанд: «Маҳмуди Гав, Муллошоҳи Гав», «Паҳлавон, паҳлавонӣ-шучоъ, шучоат»-ро бо далелҳо исбот карда навиштааст:

«Азбаски бо овардани шоҳид аз «Шоҳнома» мақола аз ҳад зиёд дароз мешавад, ман якчанд луғатҳоеро, ки дар байни забони зиндаи тоҷик ва «Шоҳнома» муштарак буда, дар адабиёти имрӯзаи Эрон кор намефармоянд, ё кам кор мефармоянд, ба тариқи мисол шумурда мегузарам:

«О х у р — ҷои хӯрокхӯрии ҳайвонот», «б о д и р и н г — хиёр», «б а д р а т — бадзот», «б а с а н д а — кофӣ», «б ў з — ҷавон — тавоно — бардам» (дар сифати одам ва ҳайвоноти саворӣ ин калима байни «Шоҳнома» ва забони зиндаи тоҷикӣ муштарак аст. Аммо дар сифати замини пурқувват ва навдам махсуси забони тоҷикӣ), «п о й-к о р — ходими маҳалла», «п у д а — мағзи фарсудан дарахт», «т о б а — деги паҳни бирёӣ», «тундар — раъд»

¹ С. Айнӣ. Қуллӣёт, ҷ. 11, к. 1, сах. 44.

(дар кӯхистони Тоҷикистон зиндааст), «ч а р — шикоф ва кофтаи табии замин», «ч у в о л — халтаи калони боркашонӣ, ки дар Эрон «киса» меноманд», «ч а ш м р а с и д а н — захми чашм расидан», «ч а к — қалоба» (тоҷикон дар бораи хона ва замин «хату чак карда додам, ё гирифтам» мегӯянд), «х о и с к, х о и с к — путки калон», «х у н о б а — ашки хунин, зардоб» (ду рӯз шуд, ки асират набуд чуз дили ман, — кунун хунобахӯри наргиси ту яггалла шуд — аз шеъри тоҷикӣ); «р ў н а м о — чизе, ки дар вақти дидани арӯс диҳанд», — с а р а — зари холис ва умуман ҳар чизи холис», «ш а р а-порчаи ях, бастаи набот, «ғ а р а в — наи дарунпур»; ф а т и р — нони хамираш норасида») «аз нуки хамир — фатир» — зарбулмасали тоҷикӣ), «к у р т а — перохан», «к и т ф — сари шона» (дар «Шоҳнома» ба шакли кифт ба тарзи талаффузи тоҷикӣ кор фармуда шудааст, на ба шакли китф — ба тарзе, ки дар адабиёт кор фармуда мешавад), «л у н ч — доираи лаб», «м о н д а н — гузоштан» (дидӣ, ки нашуд, мон, ки равад масали тоҷикӣ), «муранд — бимиранд», «м у р е м-бимирем», «метин — олати оҳанини сангшиканӣ», «к ў й — маҳалла, роҳи даруни шаҳр (дар ҳар дуи ин маънӣ ҳам дар тоҷикӣ кор фармуда мешавад. Дар Бухоро «Кӯи Дарахт», «Кӯи Мурғкуш», «Кӯи Хонақоҳ» ном маҳаллаҳо ҳастанд, инчунин тасғири «кӯй» ба маънои роҳи даруни шаҳрро ба шакли «кӯча» тоҷикон кор мефармоянд ва касони дар роҳҳои бад афтодаро маҷозан «дар кӯи бад афтод» мегӯянд), «н а р д — навадаи дарахт», «р а ҳ — қарат, бор», «ш а б а — сангпораҳои арзонбаҳои зинатист, ки дар Бухоро ба ҳамин маънӣ кор мефармоянд ва ўзбекон «минчоқ» меноманд, «а р а р — як хел дарахти сафеддор».¹

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки ин ташаббуси устод Айни ба тадқиқи ҳамаҷонибаи муносибати забони адабии тоҷик дар асрҳои IX—X ва дар замони социализм минбаъд давом дода нашудааст, аз байн зиёда аз чил сол гузашта бошад ҳам, тадқиқгарони таърихи забони адабии тоҷик ба ин масъала ҷиддӣ машғул нашудаанд, ҳоло ҳам ба тадқиқи ин проблема дер нашудааст.

Аммо аз асри XI сар карда ба забони тоҷикӣ калима ва ибораҳои арабӣ ҳарчи бештар дохил шуда, шакли анъанаро мегирад. Ин ҳолатро олимони ҳар хел маънидод кардаанд. Ба назари мо, сабаби онро тадқиқоти домандори филологи дақиқназар Н. Маъсумӣ, ки ба таҳлили

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷ. 11, к. 1, сах. 47—48.

Адабону адабиёти давраи пеш аз Революция махсус машгулӣ дошт, пурратар кушодааст. Н. Маъсумӣ ин ҳолатро аз 1) суштшавии тозанигоҳдории забон, ки дар асри X буд; 2) тадричан аз истеъмол баромадани микдори зиёди калимаҳои тоҷикӣ; 3) дигар шудани маъно ва ё тобиши маъноӣ пайдо кардани калимаҳои тоҷикӣ; 4) системаи таълим, ки дар он ҷои аввалро қуръону ҳафтияк ишғол мекард; 5) гирифтории олимони забоншиноси тоҷик ба қоида ва терминологияи грамматикӣ забони арабӣ; 6) услуби печ дар печ, риторикӣ, суханбозӣ ва шаклпарастии асарҳои адабии дарбор; 7) болидахотирӣ таърихшиносон ва олимони дигар соҳаи илм дар истифодаи термину калимаҳои арабӣ; 8) афзудани таъсири дин ва рӯхониён ва ҳимоя дидани онҳо аз тарафи давлат ва ниҳоят; 9) аз кӯшишу мароқи анъанавии аҳли саводу илм ва фазлу санъат медонад.¹

Ҳаминро низ бояд илова кард, ки таъбироти сиёсии он давра боиси боздоштани суръати инкишофи илму адабиёт ва забони тоҷикӣ гардид. Илова ба ин, «Дар аҳди Ғазнавиён забони араб бештар вусъат ёфт. Девон, ки корғузурӣ хатти давлатиро ба ҷо меовард, дар аввал ҳамаи корхоро ба забони дарӣ мебард, вале минбаъд тамоман ба забони арабӣ гузашт. Ба корҳои девон шахсонӣ донандаи забони арабӣ бештар ҷалб карда шуданд. Ана аз ҳамин сабаб аз давраи Ғазнавиён сар карда ба забони тоҷикӣ калимаву ифодаҳои арабӣ бештар дохил шудан гирифтанд».²

Ҳамин тавр, калимаву ибора ва терминҳои душворфаҳми арабӣ ба забони тоҷикӣ дохил шуда, онро мураккабтар ва фаҳмиши онро дар баъзе асарҳои насрӣ, алалхусус, дар асарҳои таърихӣ ва бадеии илмӣ душвор карданд. Душворӣ ба миён овардаи воҳидҳои забони арабӣ ва суханбозии шаклпарастии асри XV, ки таъсири он дар адабиёт хеле дер давом кард, дар баъзе асарҳои мазмуно қурбони шакл гардонид. Албатта, ин вазнинии услуб ва душворфаҳмиро ба ҳамаи асарҳои давраи классикӣ нисбат додан мумкин нест. Забони назм дар деҳони зиёда аз ҳазор соли мавҷудият ва инкишофи худ аз таъсири равияи умумӣ комилан озод набошад ҳам, соддагӣ равоӣ ва оммафаҳми худро асосан нигоҳ доштааст.

Асарҳои мансуре, ки бо услуби содда ва барои ом-

¹ Н. Маъсумӣ. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат, сах. 154—158.

² Б. Г. Гафуров. Таджики, сах. 433.

ма, алалхусус онҳое, ки барои маъракаву чамъомадҳои оммавӣ иншо шудаанд, низ аз ҷиҳати мазмуну забон мушкилие ба миён наовардаанд, балки «ба забони бисъ-ёр содда, ғасех, ширин ва рангин, бо забони шеърӣ халқӣ гуфта ва навишта шудаанд. Он ташбех, истиора ва кинояхое, ки дар ин адабиёт, дар ин китобҳо ба кор бурда мешаванд, ҳам зебо, ҳам хеле баланд ва оӣ ва ҳам ғаҳмо ва дастраси ҳама аст».¹

Намояндагони равия ва илмҳои гуногун на танҳо худ бо забони содда менавиштанд, балки соддаву оммафаҳмтар навиштанро ҳамчун қори савоб ташвиқ менамуданд. Чунончи, Ғазоӣ дар муқаддимаи «Эҳё-гулум-аддин» (1097—1106) навиштааст: «Ва мо андарин китоб ҷумлаи ин ҷаҳор унвон ва ҷиҳил асл шарҳ кунем барои порсгӯён ва қалам нигоҳ дорем аз ибороти баланд ва муғлақ ва маънии торик ва душвор, то ғаҳми авом онро даръёбад»² Асадии Тӯсӣ низ дар сарсухани «Ахлоқи Носирӣ» чунин овардааст: «Ба забони соддаи авом навиштани китоб ва аз арабӣ ба порсӣ тарҷума кардани он савоб аст».³ Ниҳоят нозиму носироне низ буданд, ки ба майдони нависандагӣ аз байни табақаи поён, алалхусус, аз байни аҳли касбу ҳунар баромадаанд, онҳо на танҳо соддаву ғаҳмо навиштаанд, балки аз калимаву ибора, таъбирот ва офаридаҳои халқ фаровон истифода кардаанд.⁴ Аз ҳамин ҷиҳат, кӯшиши соддабаёнӣ ва майли оммафаҳмии забони адабӣ дар ягон давраи инкишофи адабиёти классикӣ қомилан аз байн нарафтааст, балки ба тарзҳои гуногун давом кардааст. Ин тамоюл вобаста ба шароитҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва худшиносии мардуми тоҷик дар асри XIX як андоза умумӣ шуда, қори назарӣ ва амалии маорифпарварон қарор гирифт. Ташаббусқори аввалини ин равия, чунон ки Садриддин Айнӣ зикр кардааст, Аҳмади Дониш буд. Дуруст аст, ки дар навиштаҳои Дониш услуби анъана риоя шудааст, вале вобаста ба объекти тасвир, алалхусус, дар услуби

¹ Ч. Икромӣ. Дар бораи баъзе хусусиятҳои насри тоҷик, «Шарҳи сурх», 1958, № 11, саҳ. 116.

² Ниғ.: А. Н. Болдырев. Из истории развития персидского литературного языка. ВЯ, 1955, № 5.

³ Ҳамон ҷо.

⁴ Б. Г. Гафуров. Таджики, саҳ. 435, 445, 473, 557—558, 576—578; А. Мирзоев. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик. Сталинобод, 1947, саҳ. 15—20; Х. Мирзозода. Мулоҳизаҳо дар бораи адабиёт, Душанбе, 1963, саҳ. 111; Р. Ҳодизода. Шохин. Душанбе, 1964, саҳ. 129—133 ва ғ.

ҳаҷв ва тасвироти рӯзгор, ҳатто чангу ҷидоли давлатӣ соддабаёнӣ ӯ маълум шуда меистад. Дар ин масъала бо овардани чанд ҷумла аз осори ӯ иктифо мекунем: «Нисбате, ки ҳаҷроҳи сафорат ба пойтахти импературӣ расида будам, аз барои оби Бухоро ба губернт муноқиша намудам. Чун императур ба мо мурувват дорад, оби Самарқандро ба тасвия бахш кун ва даҳ рӯз-понздаҳ рӯз ба Бухоро ҳавола кун...» (Рисола, сах. 134).

«Ба ҳар кайф вучуди ин амирони ҷоҳил, олимони коҳил ва сипоҳиёни гумроҳи ғофил бас аст, аломати дигар лозим нест. Ва ин ҳама таҳовун ва тағофул, ки аз вулоти ин диёр ба дидаи эътибор дармеояд, ҳоли ин давлати Манғития ва минтабаи инҳо дар оянда чӣ шавад? Рехтани моху ситора чист? Осмон бар сари онҳо фуруд ояд!» (Ҳамон ҷо).

Шогирдон ва пайравони Аҳмади Дониш дар сабуку содданависӣ аз ӯ хеле пеш рафтанд, насри онҳо басо оммафаҳм аст.¹

Ба соддабаёнӣ рӯ овардани маорифпарварон, аз як таъриф, ба шароити давр, алаҳхусус, таъсири маданияти рус вобаста бошад, аз тарафи дигар, давоми ҳамон анъанаи соддабаёнӣ адабиёти классикӣ ва таъсири насри ривоятӣ мебошад, ин фикрро навиштаҳои ҳуди саромади маорифпарварон Аҳмади Дониш шаҳодат медиҳад. Чунончи, аз қуръонхонӣ дилғиру гурезон шуда, ба маъракаи таъриху қиссаҳои рафтани худро ӯ чунин баён кардааст: «Ҳамин ки аз мактаб берун мешудам, дар маъракаи таърихҳои ҳозир мешудам ва бар он рағбате ва шавқе дар табиат доштам, ки аҳволи гузаштагонро аз анбиё ва ул-ул-амр муфассалан дар ин маҷлис мешунидам ва ҳоли маорику ҷидоли салотин дар мамлакатдорӣ бидонистам. Аз ин ваҷҳ борҳо силиву қафо аз падару муаллим хӯрда, мунзаҷир намешудам, ки агар маро дар хона гум кунад, аз маъракаи қиссаҳои меёфтанд».²

Адабиёти классикии тоҷикӣ форс гувоҳӣ медиҳад, ки забони адабии тоҷик дар тамоми давраи инкишофи худ аз заминаи халқӣ қанда нашудааст, бо он алоқаи узвӣ ва ҷудонашаванда дошт, адабиёте, ки бо ин забон офарида шудааст, халқро дар рӯҳияи анъанаҳои беҳтарин

¹ Ниг.: С. Хаджиев. Языковые особенности прозы начала XX века (на материале «Тухфаи аҳли Бухоро» Мирзо Сироджа Хакима). Автореф. канд. дисс., Душанбе, 1967; Р. Набиева. Язык «Таърихи салотини манғития» Мирзо Абдулазими Сомӣ (Лексика и морфология). Автореф. канд. дисс., Душанбе, 1973.

² Р. Ҳодизода. Аҳмади Дониш. Душанбе, 1976, сах. 30.

ва равияҳои прогрессивии замон тарбия менамуд, ба мубориза ва озодӣ даъват мекард, маънавиёти ӯро ғаниву устувор мегардонид. Аз ҳамин сабаб ақидаи олимоне, ки забони адабиёти мансуби қисми болонишини чамъияти феодалӣ ва фақат хизматгори маданияти онон медонанд, яктарафа аст. Тарафдорони ин ақида дастрас будану набудани забони адабиёти ба масъалаи муомилоти умумӣ омехта мекунад. Бинобар ин «Забони адабиёти дар замони феодализм дар хизмати аъёну ашрофҳо буд, ба аҳли меҳнат дастрас набуд» гуфтаи дуруст нест. Дар мувофиқи солҳои бист гуруҳе аз забонҷӯяндагон забони адабии тоҷикро аз онҳо «аъёну ашроф ва муллову рӯхонӣ» эълон карда буданд, ки ба зарбаи сахт дучор шуданд.

Ин ақидаи ғалат дар забоншиносии умумӣ дар намунаҳои гуногун зухур карда истодааст. Чунончи, дар «Забоншиносии умумӣ» сабаби махлудияти заминаи иҷтимоии забонҳои адабиёти дар асрҳои миёна ин тавр ифода шудааст: «чунки дорандагон (носители) ин забонҳои синфҳои ҳокими чамъияти феодалӣ буданд ва забонҳои адабиёти хизмати маданияти ҳамин гуруҳҳои чамъиятиро адо мекарданд, ки, табиист, пеш аз ҳама дар характери услуби забони адабиёти акс ёфтааст».¹

Ин фикрро таърихи забони адабиёти ва адабиёти классикии тоҷик қатъиян рад менамояд. Адабиёти ҳазорсолаи тоҷик, ки беҳтарин анъанаҳои онро адабиёти советии тоҷик истифода мекунад, магар танҳо ба хизмати синфи доро махлуд буд?! Ҳаргиз не! Дар бисёр аз онҳо касбу кори мардуми ризқофарин, тараннуми ишқи пок, ахлоқи некӯ, гуманизми олий, танқиди золимон ва зулму золимӣ, тавсифи адолат ва озодӣ, парҳезкорӣ ва ҳаҷву масҳараи табақаи болонишин, танқиди амирону вазирон, диндорони иртиҷопараст ва монанди инҳо мавқеи босазоро ишғол кардаанд. Мардуми бесавод шеърро дoston, шохбайту афиризмҳои пурзаконат, латифаву мутоибот ва ҳикояҳои намакини ин хирадмандонаро аз ёд медонистанд ва дар маросиму маърақаҳо онро бо овози баланд тараннум мекарданд, дар пайравии он шеърро суруд ва дубайтиву рубоӣ мегуфтанд. Натиҷаи ҳамин аст, ки бисёр аз офаридаҳои онҳо бо адабиёти бадеии даҳонии халқ омехта шудаанд, ки муайян кардани онҳо ва нишон додани муносибату махсусиятҳои ин ду навъи адабиёти омехта вазифаи

¹ «Общее языкознание», М., 1970, сах. 517.

Наибатни фольклоршиносони тоҷик қарор гирифтааст. Муҳаммадҷон Шукуров ақидаи адабиётшинос В. Поповро, ки «шеърғуиву шеърдониро фақат бо доираи наисбатан танги «мардуми саводнок» маҳдуд кардааст ва дар сухан шеър кор фармуданро нишонани худнамоии донотарошон ва аломати маданияти зоҳири доништааст»,¹ танқид карда, ҳақиқати ҳолро чуниҷ баён кардааст:

«Шеъри классикӣ фақат дар доираи мардуми саводнок маҳдуд намонда, дар байни оммаи халқ низ роҳ ёфта буд. Бесаводтарин меҳнаткашони оддӣ ҳам шеъри бисъереро медонистанд. М. Турсунзода гуфтааст: «Падари ман, ки як дуредгари бесавод буд, шеъри бисъереро аз ёд медонист, сухани ӯ шоирона ва образнок буд».² Ин ҳодиса дар баъзе ҷойҳо ҳатто ранги умумӣ дошт. Дар баъзе маҳалҳо талаботи шеърдӯстии оммаро бештар фольклор қаноат мекунонад, аммо дар баъзе маҳалҳои дигар, хусусан дар шаҳрҳои калони қадим аз қабилҳои Бухоро, Самарқанд, Панҷакент, Уро-теппа, Хуҷанд, Қўлоб ва ғайра асосан шеъри Хайём, Саъдию Ҳофиз, Қамолу Ҷомӣ, Ҳилолию Сайидо ва мисли инҳо даҳан ба даҳан мерафт. Мардум ин корро на барои худнамоӣ мекарданд, балки бо шеър ва забони шоирона фикру ҳиссиёти худро ифода менамуданд, ақидаи худро дар бораи ҳодисаҳои зиндагӣ баён мекарданд. Шеър ба ҳаёти халқ дохил шуда буд, як қисми зиндагии ӯ гардида буд».³

Ҳамин тавр, забони адабии тоҷик дар тамоми давраи инкишофи худ ҳамчун аслиҳаи тарбия ва мубориза хизмат кардааст. Бо ин аслиҳаи тозаву бурро Рӯдакиву Фирдавсӣ, Синою Хайём, Қамолу Ҳофиз, Саъдиву Ҷомӣ, Сайидову Биноӣ, Донишу Шохин ва ниҳоят Ай-нӣ синаи бисъер хоинони халқу кишварро ханҷарвор захмдор кардаанд. Синфи доро, аъёну ашроф, мутаассибҳои иртиҷой қароҳати ин зарбҳои ҷонкоҳро танҳо бо ҷазоҳои саҳттарини соҳибқаламон ва суханварон, ки эътибору обрӯ ва ҷоҳу манзалати онҳоро дар назди башар ба ҳок яқсон карда буданд, дармеёфтанд. Тақдири Рӯдакию Фирдавсӣ, Қамолу Ҳилолӣ, Донишу Ай-

¹ В. Попов, Сатим Улуг-заде (заметки о прозе) альм. «Гулистон», 1959, № 1, сах. 205.

² М. Турсун-заде. Поход к вершине. «Правда», 25 окт. 1967, № 298.

³ М. Шукуров. Диди эстетикӣи халқ ва насри реалистӣ. Душанбе, 1973, сах. 109.

нӣ ва дигарон ба ҳар хонандаву донандаи адабиёту забони тоҷик равшан аст.

Дар ҳалли ин гуна масъалаҳо таълимоти В. И. Ленин дар хусуси забон ва маданият, алалхусус дар бораи дар ҳар маданият мавҷуд будани ду маданият: маданияти демократӣ ва маданияти буржуазӣ ҳамчун асоси методологӣ ва равшангари роҳу усули тадқиқ хизмат мекунад.

Албатта, ҳамаи ин гуфтаҳо далели он нест, ки заминаи иҷтимоӣ ва доираи истифодаи забони адабии тоҷик дар давраи феодалӣ максимум васеъ будааст. Чунон ки зикр шуд, серсоҳагӣ ва умумихатмигии забони адабӣ дар давраи миллат, алалхусус, дар давраи социализми муттарақӣ имконпазир мегардад, инро инкишофи забони адабии миллати социалистии тоҷик ба хубӣ нишон медиҳад.

ДАВРАИ НАВИ ИНКИШОФИ ЗАБОНИ АДАБӢ

Бо ғалабаи Революцияи Октябр ва ташкили давлати советӣ дар Тоҷикистон давраи нави инкишофи забони адабии тоҷик сар мешавад. Забони адабии тоҷик маҳз дар ҳамин давра аломатҳои серсоҳагӣ ва умумихатмигиро касб менамояд, ба шакли асосӣ ва тобеъкунандаи забони миллӣ табдил меёбад.

Забони миллӣ ва тадқиқи он аз муҳимтарин ва дар айни замон душвортарин масъалаҳост. Азбаски ин масъала ба таърихи халқу миллат, ба муносибати забону ҷамъият алоқаманд аст, ба он танҳо аз заминаи яке аз илмҳои ҷамъиятшиносӣ наздик шудан мумкин нест, тадқиқи комилу ҳаматарафаи он синтези илмҳои гуногун, алалхусус, забоншиносӣ, таърих, философия ва адабиётшиносиро дар заминаи методологияи марксизм-ленинизм тақозо мекунад. Онҳое, ки дар давраҳои гуногуни инкишофи забони адабии тоҷик ба масъалаи забони адабӣ, забони миллӣ ва муносибати забон бо дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ тадқиқот бурдаанд, дар натиҷаи ба инобат нағрифтани ҳамин хусусияти забон ва талаботи он ба камбудихо роҳ додаанд.

На танҳо ташаккул ва инкишофи ҳар як забон, балки тадқиқу таҳқиқи таъриху системаи он ҳам ба тараққиёти ҷамъият ва илму маданияти ҳамон халқу миллат

вобаста мебошад. Забони адабии тоҷик таърихи ҳазорсола дошта бошад ҳам, маҳз дар давраи советӣ доираи истифода, мавқеи иҷтимоӣ ва вазифаи функционалии он баланд ва васеъ гардида, дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданият халқ роҳ ёфт ва барои инкишофи он хизмат карда истодааст. Забони адабии тоҷик дар давраи советӣ мақоми махсус пайдо кард. Дигаргуниҳои революционӣ, алаҳхусус, инқилобии маданият дар назди забони адабии тоҷик вазифаҳои бузург ва ҳаётан муҳимро гузоштанд: вай барои ташкили ҳоҷагии социалистӣ, барпо намудани саноат ва коллективонидани ҳоҷагии қишлоқ, торумор намудани душманони синфӣ ва тарбияи оммаи меҳнаткаши тоҷик ҳамчун аслиҳаи тавоноии мубориза ва воситаи боэътиמודии тарбия хизмат менамуд.

Забони адабии тоҷик омили муҳимтарин ва аслиҳаи тавонотарини ваҳдати миллати социалистии тоҷик ба шумор меравад. Маҳз аз ҳамин сабаб аст, ки душманони синфӣ ва идеологии мо чи дар солҳои аввали Ҳокимияти Советӣ ва чи дар рӯзҳои мо онро ҳадафи ҳучум қарор медиҳанд.

Вазъияти солҳои бист, ҳамлаи миллатчиёни дохилӣ ва хориҷӣ ба ин аломати асосии миллат, вазифаҳои таърихии забони тоҷикӣ, ки сохти социалистӣ ба назди вай гузоштааст, зиёиёни пешқадами тоҷик, аҳли илму адаб ва ходимони сиёсиро на танҳо ба ҳимояи забони тоҷикӣ, балки ба тадқиқи ин категорияи таърихийи вадор намуд. Дар ин қори пуршараф олимони рус дастӣ ёрӣ дароз карданд, дар муайян намудани таърихи халқӣ тоҷик ва забони вай ба партия ва ҳукумат амалан ёрӣ доданд. Дар вазъияти солҳои бист, алаҳхусус дар давраи НЭП, вақте ки миллатчиён дар баъзе ҷойҳо ба ҳучуми рӯирут гузашта, ҳуқуқи миллатҳои нисбатан хурдро поймол мекарданд, масъалаи миллӣ дар давлати сермиллати СССР ба яке аз масъалаҳои муҳим ва зарурӣ табдил ёфт. Партияи Коммунистӣ ин масъаларо дар съезди X ва XII махсус муҳокима карда, қарори дахлдор ва тадбирҳои муҳим қабул кард. Ташкили РАСС Тоҷикистон, пас аз ҳазор сол аввалин бор соҳиби давлат, соҳиби давлати социалистӣ гардидани халқӣ тоҷик натиҷаи дурахшони сиёсати миллии Партияи Коммунистӣ, самараи боғи пурбаракати дӯстӣ, дастгирӣ ва ёрии халқи кабири рус, аз ҷумла олимони он мебо-

шад; ташкили давлати миллии халқи тоҷик аввалин зарбаи ҳалокатовар буд ба душманони миллий.¹

Дар забоншиносии мо ба масъалаи забони миллий ва забони адабии миллий асосан бевосита тадқиқот бурда нашудааст. Вале дар баъзе асару мақолаҳо ақидае изҳор шудааст, ки гӯё дар давраи миллат «забони адабии нав» ташаккул меёбад. Ин назария боиси он шудааст, ки дар забоншиносии тоҷик терминҳои «забони адабии нав» ва «забони адабии кӯҳна» пайдо шуда, дар асарҳои илмӣ ва нашрияҳои муътабар низ роҳ ёфтаанд. Ин ақида дар китобчаи Р. Ғаффоров чунин ифода шудааст: «Зиёиёни тоҷик бо сардории устод Айнӣ дар масъалаи интиҳоби асосҳои забони адабии нави тоҷик, ташкил ёфтани забони миллий, муайян кардани меъёри қондаву қонунҳои он хизмати бисёр шоистае карданд»².

«Устод Айнӣ дар масъалаи муайян кардани асосҳои забони адабии тоҷик низ дар мавқеи дурусти марксист-ленинӣ истода, ба муқобили ақидаи панэронистии қабул кардани забони форсӣ ва ё сохтани забони нави адабӣ дар асоси яке аз шеваҳо саҳт мубориза бурд ва ҳамчун шахси донишманди қонунҳои инкишофи забон бо далелҳои барҷаста роҳи ташаккули забони нави адабии тоҷикро нишон дод» (саҳ. 19).

«Забони авоми тоҷик», ки С. Айнӣ ба сифати асоси забони миллий қабул кардани онро таклиф мекунад, забони умумихалқие мебошад, ки дар давоми асрҳо ба забони адабӣ ғизо додааст» (саҳ. 20). «Инак, С. Айнӣ дар масъалаи муайян кардани чараёни ташаккули забони миллии тоҷик дар мавқеи мутлақо дурусти марксистӣ истода нишон медиҳад, ки дар сурати мавҷуд будани ду масолеҳи тайёри забони миллий — забони адабии пешазреволюционӣ ва забони зиндаи халқ барои сохтани забони нав ё хостани забони дигар чун забони миллий эҳтиёче нест» (саҳ. 20—21).

«Ба шарофати сиёсати миллии ленинӣ халқи тоҷик миллати комилхуқуқи Ҷтғифоқи Советӣ шуд ва забони адабии пешазреволюционии вай дар чараёни сохтмони

¹ Муфассалтар ниг.: С. А. Раджабов. Таджикская ССР — суверенное советское государство. Сталинабад, 1967; В. И. Ленин и советская национальная государственность. Душанбе, 1970.

² Р. Ғаффоров. Ленин дар бораи забон. Душанбе, «Ирфон», 1966, саҳ. 18.

ҷамъияти социалистӣ тараққӣ карда, ба забони миллӣ таъдил ёфт» (сах. 22).

Чунон ки аз ин иқтибосҳо маълум мешавад, Р. Ғаффоров гумон дорад, ки баъд аз Революцияи Октябр «Забони адабии нав» ташкил ёфтааст, вале аниқ наменонад, ки ба сифати «асосҳои он ва ё «масолеҳи тайёри вай» чиро пешниҳод кунад. Ин аст, ки дар он се саҳифа се хел ақида ифода шудааст: ақидаи якум ин аст, ки асоси он забони нав «забони умумихалқие мебошад, ки дар давоми асрҳо ба забони адабӣ ғизо додааст», ақидаи дуюм аз ин иборат аст, ки худи ҳамон «забони адабии пешазреволюционӣ ба забони миллӣ таъдил ёфт», ақидаи сеюм, ки аз ҷиҳати мантиқ низ нуқсон дорад, ин аст, ки «дар ҷараёни ташаккули забони миллӣ дар сурати мавҷуд будани ду масолеҳи тайёри забони миллӣ — забони адабии пешазреволюционӣ ва забони миллӣ барои сохтани забони нав эҳтиёҷ нест».

Ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки ҳамаи ин фикрҳои мухталиф ва ақидаҳои ғалатро Р. Ғаффоров аз номи устод Айнӣ ба қалам додааст, ки кори носавоб аст.

Маълум аст, ки ҳамаи забонҳои давраи миллат аз ҷиҳати ташаккул ва инкишоф дар як поя намеистанд. Баъзе забонҳои адабӣ маҳз дар давраи миллат ташаккул меёбанд, ин ҷараён асосан ба забонҳои бехат ва навхат мансуб аст. Ин забонҳои адабӣ дар асоси ягон шева, гуруҳи шеваҳо ва ё забони гуфтугӯ ба амал меоянд. Забонҳои адабии соҳибхат ин давраро барвақтгар тай намудаанд, забонҳои адабие, ки мисли забони тоҷикӣ қадимхат буда, таърихи садсолаҳо доранд, дар давраи нав вазифа ва аломатҳои нав касб менамоянд, таъбиру такмил меёбанд. Маҳз аз ҳамин сабаб аст, ки олимони дақиқназар асоси шевагии онҳоро ҷустуҷӯ накарда, дар хусуси таъбири он маълумот додаанд. Бинобар ин онҳое, ки асоси забони адабии ҳозираи тоҷикро аз шеваҳои имрӯзаи тоҷикӣ ҷустуҷӯ мекунанд ва ҳар гуна шеваю кӯинҳоро ба он нисбат медиҳанд, иқдоми ғайритаърихӣ ва ғайриилмӣ мегузоранд. Баъзе тадқиқотчиёни мо ин саҳви худро бо овардани иқтибосҳои бамавриду бемаврид аз С. Айнӣ «асоснок» кардани мешаванд.

Садриддин Айнӣ масъалаи забонро басо нозук мефаҳмид, вай ба ин масъала аз заминаи марксизм-ленинизм наздик шудааст. Таълимоти В. И. Ленин дар бо-

раи миллат ва забонҳои миллӣ, қарорҳои партия дар хусуси миллат ва муносибатҳои миллӣ, таҷрибаи бой ва таъби нозуксанҷи Айнӣ ба вай барои дуруст дарк ва ҳал намудани мушкилтарин масъалаҳои миллии давр, алалхусус, забон ёрии калон расонданд. (Айнӣ ҳамеша тарафдори забони халқ буд. Ӯ дар асоси ягон шева сохтани забонро қатъиян инкор мекард.) Онҳое, ки «Айнӣ тарафдори ба асоси забони тоҷикӣ қабул кардани шеваи Бухоро, шеваи Миёнқолат, шеваи кӯҳистон» мегӯянд, мавқеи суҳан, сабаби ба ин шеваҳо муроҷиат кардани Айнӣ ва ба кадом мақсад ин тавр гуфтани ӯро ё дуруст ба ҳисоб нагирифтаанд ё ки масъалаҳо ба ҳам омехта мекунанд. (Айнӣ забони адабӣ, гуфтугӯ ва шеваҳо аз ҳам фарқ мекард, вале онҳоро аз ҳамдигар ҷудо намекард, балки дар ягонагӣ меид. Айнӣ забони адабӣ, гуфтугӯ (зинда) ва шеваҳо ба якдигар алоқаманд медонист ва ҳар кадоми онҳоро бо терминҳои мувофиқ ном мебарад. Ӯ нағз мефаҳмид, ки иншоаклҳои ба ҳам алоқаманди забони халқи тоҷик мебошанд. Маҳз аз ҳамин сабаб вай тарафдори забони халқ аст.)

Ақидаҳои мухталиф дар хусуси асоси забони адабии ҳозираи тоҷик ва назари Айнӣ ба он дар натиҷаи дуруст нафаҳмидани масъалагузори С. Айнӣ ва мавқеи суҳанони он ба амал омадаанд. Дар мақолаҳои Айнӣ муносибати ӯ ба ҳамаи лаҳҷаҳо, аз ҷумла лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро ва кӯҳистон равшан аст, ӯ ба сифати забони авомӣ тоҷик ҳеҷ кадоми онҳоро тавсия накардааст, вале ин чунин маънӣ надорад, ки Айнӣ истифодаи онҳоро рад карда бошад. Ӯни масъала ҳам дар ҳамин ҷост. Айнӣ забони нав сохтан ва ба ин мақсад интихоб кардани ягон шеvaro фикри ботил медонист, вале ӯ барои соддагии забон ва оммафаҳми он, ки мубориза мебуд, яке аз роҳҳои амалӣ шудани мақсади худро дар истифодаи унсурҳои умумихалқӣ меид. Ин гуна унсурҳои умумӣ дар забони гуфтугӯ, алалхусус, дар қойнҳои шахрӣ, марказҳои маданӣ ва шеваҳо кам набуданд. Азбаски ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ тафтиш нашуда буданд ва дар он вақт ба иҷрои ин кори мушкил шароит ҳам набуд, Айнӣ дар навбати аввал ба яке аз лаҳҷаҳои умумитар риоя карда соддатар навиштанро раво медонист ва дар айнӣ замон таъкид мекард, ки «Барои оммафаҳм кардани забони адабиёти тоҷик тафтиш кардан ва дониستاني лаҳҷаҳои кӯҳистон низ за-

рур аст, ки ба ин вазифа то ҳол даст расонда нашудааст».¹

Барои соддаву авомфаҳмтар намудани забони адабии тоҷик ба «лаҳҷаҳои умумитар» такя кардан ва дар ин соҳа лаҳҷаи Бухороро мисол нишон додани Айнӣ сабаб низ дошт. Маълум аст, ки Бухоро асрҳои аср маркази илму адаби халқи тоҷик буд, забони мардуми ин шаҳр на танҳо қойнҳои шаҳрӣ, балки намунаи беҳтарини забони гуфтугӯ ба ҳисоб мерафт. Ҳикояву қиссагӯӣ, ривояту дostonнақлунӣ бештар дар маҷлису маъракаи ҳамаин шаҳр ба вуқӯъ меомаданд, ки худ як мактаби омӯзиши забон буданд. Бо вуҷуди ҳамаи ин устод Айнӣ дар соддагӣ ва оммафаҳмии забони адабии тоҷик тафтишу истифодаи ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикро зарур ва ҳатмӣ мешуморад, вале дар хусуси «ташаққули забони адабӣ ва ба ин мақсад «интиҳоб кардани шеваи Бухоро» ё «шеваи кӯҳистон» чизе нагуфтааст, балки ба муқобили ҳама гуна «забонсозӣ» ва «забонҷӯӣ» мубориза бурдааст.

Забоншинос С. Ҳалимов, ки дар асоси асару мақолаҳои сершумори Айнӣ тадқиқоти хуберо анҷом додааст, ин марому муборизаи устодро пайгирона мушоҳида карда, ба хулосаҳои дурусти илмӣ омадааст², вале баъзе ибораву ҷумлаҳои Ҳалимов хулосаҳои ғалатдор мекунад. Чунончи, ӯ навиштааст: «Устод мефаҳмид, ки ғайр аз муттасили ва вобастагии таърихӣ забони адабӣ, ки забони нави адабро бо забони кӯҳна алоқаманд месозад, забони адабии нав амалан ҳам дар инкишофи худ хоҳу ноҳоҷ ба забони кӯҳна рӯ меорад».³

Ба муқобили «забонҷӯён» ва «забонсозон» мубориза карда, зафар ёфтани худро низ устод изҳор кардаанд: «гурӯҳи дигар забони адабии ҳазорсолаи тоҷикро ба ҳамаи меросҳои адабиаш тамоман инкор карда мехостанд, ки дар асоси забони кӯчагӣ забони «нави адабӣ» созанд ва ба он «забони нав» грамматикаи аҷибу ғарибе ҳам тартиб диҳанд».⁴

Забони адабии содда ва оммафаҳмро С. Айнӣ ба терминҳои басо мувофиқ: **забони қавми тоҷик, забони**

¹ С. Айнӣ. Куллиёт, ҷ. 11, к. 2, саҳ. 363.

² С. Ҳалимов. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. Душанбе, 1974.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 45.

⁴ С. Айнӣ. Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик. «Шарқи Сурх», 1952, № 6, саҳ. 5.

авоми тоҷик, забони ҳалқи тоҷик, забони мардуми тоҷик ифода кардааст. ва онро хеле устодона шарҳ медиҳад: «Аммо гап дар ин ҷост, ки забони авоми тоҷик чист ва кадом аст? Агар мо забони авоми як доира ё як маҳалро дар назар гирифта чизе нависем, ба лаҳҷаи ҷойҳои дигар баробар меояд ё не?»

Дар пурсиши дуҷум «не» гуфта ҷавоб додан рост меояд, зеро агар мо авоми Бухоро дар назар гирифта, масалан, «ҳамту» нависем, ин ба лаҳҷаи канори Омуяи Тоҷикистон ва инчунин ба лаҳҷаҳои кӯҳистони даруни Тоҷикистон мувофиқ намеояд. Зеро аввалӣ «Ҳ а м и н т у р, ҳ а м и н ч у р», дуҷумӣ «ҳамин та» меғояд. Дар Бухоро ва Самарқанд «харбузая буред!» меғоянд, аммо дар кӯҳистон «х а р б у з а р а б у р е д!» меғоянд. Дар Бухоро «чиба», дар Самарқанд «чива» меғоянд ва монанди инҳо...

Бинобар ин мо маҷбур мешавем, ки дар пурсиши аввал: «забони авоми тоҷик забонест, ки вайро оммаи тоҷик фаҳмад, дар ҷумлабандӣ, дар ташбеҳҳо, дар киноя ва истиораҳо, дар зарбулмасалҳо ва дар дигар бобатҳо хусусият ва рӯҳи забони тоҷик риоя карда шуда бошад» гуфта ҷавоб диҳем».¹

Ба ин таърифоти устодона чизеро зам ва ё аз он чизеро кам кардан мумкин нест. Агар касе ёфт шавад, ки пурсад: Оё дар ҳамон солҳо тоҷикон ҳамин гуна забон доштанд? Ба ин савол ҷавоби мусбат дода, барои далел осори зиёди классикони адабиёт ва илм, насри ривоятӣ, асарҳои ибтидоӣ асри ХХ, навиштаҳои ҳуди С. Айни ва матбуоти тоҷикро нишон додан мумкин аст.

Аз философҳо К. Собиров ба «ташаққули забони адабии тоҷик дар давраи советӣ» имони комил дорад, вале ӯ наметавонад, ки кадом шеvaro асоси он нишон диҳад. Ӯ тахмин ба гуфтаҳои онҳое, ки чанд шеvaro «асос» нишон додаанд, бовар надорад, ки ба тарафи забоншиносон сангпарронӣ мекунад, чунки онҳо «асоси онро равшан нишон надода будаанд». Ӯ менависад: «Дар натиҷаи ғалабаи социализм чараёни ташаққули умумияти забони тоҷикӣ, ҳамчун забони миллӣ анҷом ёфт. Вале, афсӯс, баъзе ҷиҳатҳои ин масъала аз тарафи забоншиносони мо ба дараҷаи кофӣ пурра ва равшан то ҳол тадқиқ нашудаанд.

Дар ҳақиқат, масалан, масъалаи он, ки кадом шеваи

¹ С. Айни. Қуллӣёт, ҷ. 11, к. 2, сах. 363.

маҳаллӣ, территориявӣ ба асоси забони миллӣ гузошта шудааст, ҳоло ба таври қатъӣ ҳал нашудааст. Баъзе забоншиносон тасдиқ мекунанд, ки ба асоси забони адабии ҳозираи тоҷик шеваи Самарқанду Бухоро гузошта шудааст. Профессор М. Ваҳҳобов дар кори бешубҳа, лурмазмун ва фундаменталии худ «Ташаккули миллати социалистии ўзбек» бе далелҳои кофӣ тасдиқ мекунад, ки, гӯё, асоси забони адабии тоҷикро шеваи Бухорову Ҳисор ташкил медиҳад. Аммо мутолиаи таърихи забони тоҷикӣ ба мо баъзе асосҳоро медиҳад, тахмин карда шавад, ки то асри XV, аз афташ, дар ташаккули забони адабии тоҷик ғайр аз шеваҳои Бухорову Самарқанд роли муайяно дигар шеваҳо низ бозидаанд (шеваи Хуросон, Истаравшан ва Балх). Вале масъалаи ташаккули забони миллии тоҷик қомилан ҳал нашудааст. Дар назди забоншиносони тоҷик тадқиқи ҳаматарафаи пайдоиши забони миллии тоҷик ва муайян намудани шевае истодааст, ки асоси забони ҳозираи миллии тоҷик мебошад».¹

К. Собиров дар масъалаи асоси забони адабии тоҷик ба ақидаи ғалати профессор М. Ваҳҳобов шубҳа карда бошад ҳам, ҳудаш низ ба ғалатҳои зиёде роҳ додааст. Олимони забоншинос, таърихшинос, адабиётшинос ва философ кайҳо исбот намудаанд, ки забони адабии тоҷик дар асри IX ташаккул ёфтааст. Давраи ҳукмронии Сомониён замони нашъунамои забони адабии тоҷик ба шумор меравад. Ягон кас ташаккули онро ба асри XV нисбат намодааст.

Аз муҳокимаи К. Собиров маълум мешавад, ки ӯ дар истифодаи терминҳо хеле беэҳтиёт аст ва дар чунин ақида мебошад, ки ҳам асоси забони адаби ва ҳам асоси забони миллии тоҷикро бояд ягон шева ташкил диҳад. Дар ин гумони ӯ ақидаи зиддитаърихӣ ниҳон аст. Халқе, ки забони адабии ҳазорсолаи соҳибхат дорад, ҳеч гоҳ яке аз шеваҳои асоси забони миллӣ қарор намедихад.

Гуруҳи дигари тадқиқгарон чунин тасаввур доранд, ки дар давраи нав забони адабии тоҷик дар асоси забони зиндаи гуфтугӯ ба амал омадааст». Таърихшиноси маъруф М. Р. Шукуров ҳам, ки мувоҳисаи солҳои бистро асосан аз рӯи мақолаи Т. Зеҳнӣ таҳлил намуда-

¹ К. Собиров. Таджикская социалистическая нация — детище Октября, сах. 182.

аст, аз номӣ Айнӣ, бар хилофӣ ақидаи Зеҳнӣ, ҳамин гуруҳро тарафдорӣ менамояд.¹

Бояд гуфт, ки дар дигар масъалаҳои забоншиносӣ, алалхусус, истифодаи луғатҳои ақидаи Зеҳнӣ ва Айнӣ дар солҳои бист ба ҳам мувофиқ наоянд ҳам, дар масъалаи забони адабӣ ва инкишофи он дар давраи мувоҳиса ҳамфикр буданд. Мавқеи Айнӣ ва муносибати ӯро ба забони адабии тоҷик Зеҳнӣ расо пас аз 40 соли конференцияи имло ва забони тоҷикӣ, ки соли 1928 дар Тошкент баргузор шуда буд, ба хотир оварда навиштааст: «Дар ин конференция ҳам ҳамин ҳолат ва вазият рӯй дода буд. Ин ҳам бисёртар дар бораи имло ва махсусан дар бораи азнавсозии забон ба асоси ягон шеваи шахри тоҷикнишин буд. Устод дар бораи азнавсозии забон бисёр оташин шуда тақрибан ҳамин тавр мегуфт: «Мо забони адабии классикии тайёр дорем, вале онро аз нав сохтан не, балки ба фаҳми халқ наздик овардан ва дар айни ҳол калима, таркиб, ибора ва ҷумлабандиҳои мувофиқи нормаи забони адабиёро дохили забони адабӣ кардан лозим, яъне ба он ранги асри додан даркор аст».

Ин масъала дар рӯзномаи якҷанд конференцияи забон ва адабиёт гузошта шуда бошад ҳам, охиран бо даҳолати фаъолони устод Айнӣ аз нуқтаи назари илмӣ дуруст ҳал гардид».²

Ақидаи ин гуруҳ гуфтаҳои Виноградовро ба хотир меорад, ки С. Айнӣ ба он дар вақташ зарба дода буд. «Рафиқ Виноградов,— таъкид карда буд С. Айнӣ,— забони адабии тоҷик нест» гуфта, лозимии гирифтани забони кӯчагии Бухороро тақдим мекунад. Агар мо ҳамин тавр қабул намоем, дар он сурат дар дигар шахр намефаҳманд».³ М. С. Осимӣ ба таълимоти классикони марксизм-ленинизм такяя намуда, бар хилофи ҳама гуна «забонсозон» мақому мартабаи забони тоҷикиро чунин баён кардааст: «Аз асри X сар карда, забони тоҷикӣ, ё ки, чунон ки дар он вақт мегуфтанд, «форсии дарӣ», дар баробари забони арабӣ ба забони байналхалқии илму маданият табдил меёбад. Ба ин забон на

¹ М. Р. Шукuroв. История культурной жизни Советского Таджикистана. Душанбе, 1970. сах. 97.

² Тӯрақул Зеҳнӣ. Елдошҳои ман дар бораи устод. «Садриддин Айнӣ дар хотироти дӯстон ва шогирдон». Душанбе, 1968, сах. 26.

³ Дар кенгош музокира давом мекунад. «Овози тоҷик», 19 февралӣ соли 1930.

Чунон ки мебинем, тезис, масъалагузорӣ, тарзи тадқиқ ва хулоса тамоман нодурустанд. Забонҳо мувофиқи объекти тасвири асари бадеӣ аз ҳам фарқ намекунанд, ин ақида ба забоншиносӣ ҳеҷ муносибат надорад. Илова ба ин, тафриқаи забонҳоро аз истифодаи дурусти воҳидҳои нутқ ҷустуҷӯ кардан, инчунин ба забони Айнӣ барин устодони сухан аз ин мавқеъ наздик шудан аз камоли тадқиқу тадқиқгарӣ нест. Аз ин тавр масъала гузоштани тадқиқотчи хулосаи ғайриҷашмдошт ва номатлубе бармеояд: гӯе дар забони адабиёти классикӣ воҳидҳои забон вазифаи худро адо намекардаанд, муносибати маъноӣ ва грамматикӣ онҳо риоя нашуда бошад.

Дар назари мо, ҷумлаҳои, ки Ҳусейнов аз «Одина» мисол овардааст, дар байни забони адабиёти бадеии классикӣ ва забони адабиёти бадеии советии тоҷик ҳеҷ гуна деворе намегузоранд. Агар онҳоро аз ҷиҳати таркиб ва услуб дида бароем, хулосаи он тезиси Х. Ҳусейновро инкор мекунад. Албатта, забони адабии ҳозираи тоҷик аз забони адабӣ дар давраи пеш фарқ дорад, ки дар ин бора рафиқон навиштаанд, вале магар он тафовутҳо ба мо ҳақ медиҳанд, ки умумият ва ягонагии бо тафовутҳо қиёснашавандаи онро, аз ҷумла дар соҳаи синтаксис, рад намоем? Ҳаргиз не! «Забони мо хеле устувор аст, мо имрӯз ҳам ашъори Рӯдакиро аз нусхаи аслиаш мутолиа мекунем».¹

Мо ҳоло барои муқоисаи синтаксиси забони «Одина» ва забони адабиёти классикӣ имкон надорем, вале овардани чанд ҷумларо аз ин ду сарчашма ва бо ҳамин нишон додани монандӣ ва якхелагии сохти онҳоро вазифаи худ мешуморем.

Аз «Гулистон»:

Дидам, ки насихат намепазирад ва дами гарми ман дар оҳани сарди ӯ асар намекунад, тарки муносибат кардаму рӯй аз мусоҳибат баргардонидам ва қавли ҳукаморо кор бастам, ки гуфтаанд: (сах. 111).

Аз «Одина»:

Арбоб Қамол ва калоншавандагон диданд, ки қор душвор шуд, миёни худ машварат карда қарор доданд, ки қанҷоли Арбоб Қамол ва Одина маҷҷонан ибро шавад ва ҳар ду ҳам аз сари даъвои худ бе ҳеҷ шарте

¹ Мирзо Турсунзода. Ҳар гулеву як бӯе. «Маориф ва маданият», 11 январӣ соли 1977.

даргузаранд, хизматонаи ноиб ва мӯхронаи қозиро ҳам ҳар ду баробар диҳанд.¹

Ин ҷумлаҳо далели онанд, ки забони «Одина» аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ ҳам инкишофи бевоситаи забони адабиёти классикӣ мебошад. Бояд гуфт, ки қолабҳои ҷумлабандии классикӣ аз осори нависандагони дигар, алалхусус, аз ҷавнон дида дар осори Айнӣ, аз ҷумла дар «Одина», бештаранд. Яке аз махсусиятҳои насри адабиёти классикии мо ин аст, ки дар он аъзоҳои ҷумла, ҷумлаҳои содда ва ҳатто мураккаб ба ҳамдигар бо пайвандаки «ва» пайваст шуда омадан мегирифанд, такрори пайвандаки «ва» дар ҳамаи жанру услубҳо қоидаи умумӣ буд. Ин ҳолат дар насри имрӯзаи мо асосан дар осори Айнӣ, аз ҷумла дар «Одина» ба назар мерасад. Ҳамқофия овардани аъзоҳои ҷида ва ғайриҷидаи ҷумла, бо порчаҳои шеърӣ оро додани наср ва собит кардани фикр, бо пасоянди-ро овардани ҳар як аъзои ҷида, ҳатто ба ҷои изофа овардани-ро, бо ин пасоянд овардани пурқунандаҳои бавосита (Моро лозим аст, ки...), истифодаи қолабҳои тайёру ҷумлаҳои рехта, истиораҳои олій ва ғайра ва монанди инҳо аломатҳои барҷастаи насри классикӣ мебошанд, ки аз онҳо повести «Одина» саршор аст. Чанд мисол: «Сабза ва себаргаҳое, ки мо онҳоро ҳамқадди ин **оби нозукхиром шумурдем**, аз **вазиши бод** ва **равиши об чунбиши бисъёр нозук** пайдо карда, гоҳе ба тағи об ва гоҳе бар рӯи он бозӣ мекарданд, ба тарзе ки бинанда гумон мекард: об болои сабза ва себарга, сабза ва себарга болои об ғел мезаданд, ё ҳукм мекардед, ки сабзаю себарга барои бӯсидани рӯи об ва об барои шустушӯ кардани сару рӯи сабзаю себарга дар ҷавлон аст» (187—188).

«Ин андешаҳо ва мулоҳизаҳо **хирмани сабр ва шикебони Бибиоишаро ба бод меод**. Баъд аз соате, ки Одина аз хона дур шуд, Бибиоиша хост ба ҳой-ҳой гириста нола ва фаръед бароварад, лекин аз он ҷое, ки ин гуна фаръеди бемаҳал сабаби фош гардидани рози Одина ва боиси гирифториаш мешуд, ночор **охи сарде аз дили пурдard кашида лаб фуру ба**ст. Аммо чунон лаб фуру бастане, ки дарунаш **аз оташи ҷудой ва фирок**, чун кӯраи ангиштгарон аланга мезад. Оре, аз ду

¹ С. Айнӣ. Куллиёт, ҷ. 1, сах. 246. Ҳамаи мисолҳо аз ҳамин нашри «Одина» мебошанд, ки минбаъд саҳифаи ин китоб дар даруни қавс нишон дода мешавад.

чашми хунбораш сиришк равон шуда кӯшиш мекард,
ки ин оташро ба кадре фуру нишонад.

«Аммо чӣ фонда ки:

«Шиддати оташи дил сард нашуд з-оби сиришк,
Ин танӯрест, ки андеша зи тӯфонаш нест».

Сухан кӯтоҳ, Бибиоиша то як ҳафта бе он ки овозе
баланд кунад, чун мӯи оташдида ба худ мепечид, аз
ғайри он ки шӯълаи равшане барорад, чун тӯдаи хоҳи
ба зераш аҳгар гузошташуда дарун-дарун месӯхт:

Не токати он, ки сабр орад,
Не ёро, ки фиғон барорад (202—203).

«Дар ин чарогоҳҳои пуралаф бозӣ кардани бузон ва
бузғолагон, частухези гӯсфандон ва баррагон, рамидан
ва давидани охувон, ракс ва бозии духтарон ва арӯсон-
ро, ки дар сахнаҳои шаҳрҳои обод мебинед, аз ёди шу-
мо мебарорад» (207).

«Оқибат коргаронро кор ба қон ва корд ба устухон
расид, миёни худ машварат карда аз хӯчаин зиёд кар-
дани музди хизмати аслиро, барои кори барзиёд музди
чудогона муайян карданро, ҳеҷ набошад ин кори бар-
зиёдро аз гарданашон бардоштанро талаб кардани шу-
данд» (221).

Н. Маъсумӣ асарҳои бадеии С. Айниро аз ҷиҳати
сохти синтаксисӣ ба ду гурӯҳ ҷудо карда, ба гурӯҳи
якум «Одина», «Дохунда», «Ғуломон», «Ятим», «Исбён-
ни Муқаннаъ», «Темурмалик» ва «Ёддоштҳо»-ро дохил
карда, менависад: «Хусусияти асосии забони ин асар-
ҳо мураккабии синтаксисӣ — мураккабии сохти ҷумла-
ҳо, печдарпечии ибораҳои синтаксисӣ дар ҷумлаҳо ва
бандҳо (периодҳо) ҳисоб меёбад. Аз ин ҷост, ки мо дар
забони асарҳои номбурда дар баробари дар асос гирифтани
тенденцияи инкишофи умумии забони ҳозираи то-
ҷик таъсири пурқуввати синтаксиси насри классикиро
ҳам мушоҳида мекунем».¹

Дақиқназарӣ ва бориқбинии Н. Маъсумӣ ба дара-
ҷаест, ки бобҳои иловагии повести «Марги судхӯр»-ро
аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ ба ҳамин гурӯҳи дохил на-
муда, асли повестро ба гурӯҳи дуюм мансуб медонад,
ки «Хусусияти асосии забони ин асарҳо соддагии сохти
синтаксисӣ мебошад».²

¹ Н. Маъсумӣ. Очеркҳо, сах. 229—230.

² Н. Маъсумӣ. Очеркҳо, сах. 230.

Таъсири услубу забони насри классикӣ, алалхусус, насри ривоятиро ба эҷодиёти С. Айнӣ на фақат филологҳои тоҷик, балки мутахассисони советӣ ва ҷаҳон дарк намуда, зикр кардаанд.¹ М. Шукуров хусусиятҳои ғоявию бадеии насри советии тоҷикро пурсаброна ва бурдборона таҳлил намуда, чунин натиҷа гирифтааст: «Дар ҳақиқат, он хусусиятҳои хоси эҷодиёти Айнӣ, Икромӣ, Улуғзода ва дигарҳо, ки мо аз назар гузаронидем, ба аёнанаҳои насри ривоятии гузашта, инчунин ба «Гулистон»-и Саъдӣ, «Баҳористон»-и Ҷомӣ, «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш ва мисли инҳо саҳт алоқаманд аст. Хусусан бисёр махсусиятҳои ҷараёни услубии романтикии насри имрӯзаи тоҷик аз забон ва услуби ҳамон асарҳо ва поэтикаи онҳо ҳосил гардидааст. Завқи эстетикӣ ва тафаккури бадеии халқ, ки дар забони фасеҳ, ширин ва рангин», «забони шеърӣ халқӣ» насри гузашта инъикос кардааст, заминаи нақшу рангҳои романтикии насри реалистии тоҷикро ташкил намудааст».²

Оре, забони адабиёти мансури классикиро, чунон ки зикр шуд, танҳо як хел пиндошта, ҳама гуна таркибҳои печ дар печи синтаксисиро ба он ҳавола карда, онро забони алоҳида ба қалам додан яктарафа мебуд, дар адабиёти классикӣ ба замми асарҳои соддаи бадеӣ «шоҳасарҳои бисёр дилчаспи халқие»³ низ буданд, ки «Чор дарвеш» ба ҳамон гурӯҳ мебарояд ва устод Айнӣ забони онро «забони классикии содда» номидааст: «Ба болои ин, ин китоб як хазинаи пурқиммат забони адабии классикии содда аст, ки ҷавонон метавонанд ба қадри ҳиммат ва хоҳиши худ аз ин хазина ҳиссаҳо бардоранд».⁴

Садриддин Айнӣ ба забони адабии тоҷик, ки «зиёда аз ҳазор сол аст, ки бо тағйироти хеле кам то имрӯз **давом карда меояд**»,⁵ эҳтиром ва муҳаббати хоса дорад, ӯ онро ба «наву кӯҳна» тақсим накардааст. С. Айнӣ дар байни давраҳои то инқилоб ва пас аз инқилоби забони адабӣ девореро надидааст ва вақте ки сухан дар бораи забону адабиёти мо меравад, суханро аз сардафтари адабиёти классикӣ устод Рӯдакӣ ва устодони су-

¹ М. Шукуров. Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ, сах. 29—41.

² Ҳамон ҷо, сах. 106.

³ С. Айнӣ. Куллият, ҷ. 11, к. 2, сах. 245.

⁴ Ҳамон ҷо, сах. 248.

⁵ Ш. Ҳусеинзода. Баҳс ва андеша. Душанбе, 1964, сах. 5.

хани ин давр сар мекунад ва дар васфи забони босало-
бату ширадори онҳо боифтихор ва мамнуният ҳарф ме-
занад, ӯ шайдои хусни каломи онҳо буд. Ифтихори ус-
тод на танҳо аз он ҷиҳат аст, ки каломи мавзунӣ он-
ҳо олай ва мафтункунанда, дилрабо ва оламгир аст, ин-
чунин барои он аст, ки ҳуди устод вориси чунин забону
адабиёт, давомдиҳанда ва дар амал ҷорикунандаи ни-
ятҳои олии инсонии онҳо мебошад. С. Айнӣ рисолаи
илмӣ «Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ»-ро чунин
хотима додааст: «Бинобар ин мо ҳам Саъдиро шоир ва
нависандаи тоҷик ва яке аз устодҳои гузаштаи худ ме-
шуморем ва аз вай меомӯзем».¹ Ӯ бо таъсири «Наво-
дир-ул вақоеъ» ба насрнависӣ ва содданависӣ шуруъ
карданаширо низ зикр кардааст.²

Дар ҳақиқат, Айнӣро бе адабиёти классикӣ тасаввур
кардан мумкин нест, таъби латифу забони ширини ӯ зо-
даи ҳамин адабиёт аст, ки дар замони советӣ камол
ёфт. Айнӣ бо сарпарастии ёри ва роҳбарии роҳнамои
Партияи Коммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ ба хизмати
халқу Ватан пардохт ва дар забони Рӯдакию Фирдав-
сӣ, Хисраву Қамол, Саъдию Ҳофиз, Ҷомию Дониш, Сайи-
дову Ҳайрат осори гаронбаҳои адабӣ ва илмӣ иншо
кард ва қудрату шӯҳрати адабиёти моро боз ҳам афзун
намуд. Айнӣ анъанаи беҳтарини адабиёти классикиро
инкишоф дода, дар давраи нави инкишофи забони ада-
бӣ онро аз ҳар ҷиҳат ба пояҳои баланд бардошт.

Дар хусуси мақоми Айнӣ дар инкишофи забони ада-
бии тоҷик асару мақолаҳои зиёде навишта шудаанд,
вале дар байни онҳо тадқиқоти Н. Маъсумӣ, ки бо усу-
ли таҳлили умумӣ ва яқлукти забони «Марги судхӯр»
ва ақидаҳои назариявии Айнӣ бахшида шудааст, мав-
қеи махсусро ишғол менамояд. Тадқиқгари дақиқназар
ба хизмати таърихӣ устоди беназири каломи бадеъ
Садриддин Айнӣ баҳои басо дуруст ва объективӣ меди-
ҳад: «Роли Айнӣ дар таърихи инкишофи забони адабии
ҳозираи тоҷик ва забону услуби адабиёт иборат аз он
аст, ки Айнӣ аз аввалҳои фаъолияти адабӣ-эҷодии
худ сар карда, зарурияти демократӣ кунонидани забо-
ни адабро фаҳмид, дар эҷодиёти худ боигарии асосии
забони адабии мавҷударо пурра истифода намуда, ба
ҷои элементҳои сифати кӯҳнаи он тадричан элементҳои
забони халқиро дохил карда, барои равону суфта ва ба

¹ С. Айнӣ. Қуллӣёт, ҷ. 11, к. 2, саҳ. 128.

² С. Айнӣ. Қуллӣёт, ҷ. 7, саҳ. 446, 464.

оммаи халқ наздик шудани забони адабӣ ёри амалӣ
расонд».¹

Аз ҳамин сабаб бо қайдҳои умумӣ ва беасоси ба «нав»-у «кӯҳна» тақсими намудани забони адабӣ, «асоси шевагии забони адабӣ» ва «асосгузори забони нав» саргарм нашуда, бояд омилҳои асосии соддаву оммафаҳм шудани забони адабӣ ва инкишофи онро нишон диҳем.

Демократӣ шудани забони адабиёро бо истифодаи калимаҳои халқӣ маҳдуд накарда, онро васеътар аз назар гузаронидан лозим аст. Демократӣ қунонидани забони адабӣ чунин маънӣ надорад, ки вай бо ҳама ва ҳар гуна калимаҳои шевагӣ кӯчагӣ пур карда мешуда бошад (ҳарчанд ки дар он ҷараён каму беш ин гуна калимаҳо ба забони адабӣ дохил шудаанд). Ин ҷараён чунин аст, ки забони адабии тоҷик аз ҳама гуна калимаву таъбирҳои бегонаи номафҳум, ки дар давраҳои гуногуни инкишофи он бо ният ва роҳҳои гуногун дохил шудаанд, сарфи назар менамояд, аз услуби печ дар печу муғлаки ҷумлабандӣ, ташбеҳу истиораҳои ғайриреалӣ, номафҳум, «аз муболиғаҳои бемаънӣ, аз ҳаёлотӣ хушк, аз мавҳумотфурушии мулло ва эшонон, ки мазлумон ва меҳнаткашонӣ Шарқ ба ҷон омадаанд»,² дармегузарад, ба асарҳои оммафаҳм, фольклор ва забони гуфтугу бештар ва ғаёлонатар муроҷиат мекунад, аз онҳо дурдонаҳои беҳтарин, услуби соддабаёнӣ ва қолабҳои таёйру рехтаро истифода мекунад.

Аз ин сарчашмаҳо, аз ҷумла аз забони соддаи дарӣ, ки дар кӯхистони тоҷик ҳоло ҳам дида мешавад, истифода карданро Б. Азизӣ ва А. Дехотӣ низ таъкид карда, «Ба забони дарӣ дурри суханро суфтаи мехоҳем», «Ин равияи соддаи классикиро пеша кунем» гуфтаанд».³

Ҳамин тавр, чанде аз аҳли баҳси солҳои бисту сӣ дар ин давраи инкишофи забони адабӣ ба забони соддаи услуби адабиёти классикӣ рӯ оварданро таъкид кардаанд. Таъкидот ва таърифоти С. Айни забони «Чор дарвеш»-ро, инчунин мулоҳизаҳои Ч. Икромӣ доир ба забони асарҳои ривоятӣ далели онанд, ки ин равия дар

¹ Н. Маъсумӣ. Очеркҳо, сах. 10.

² С. Айни. Қуллӣёт, ҷ. 11, к. 2, сах. 362.

³ Б. Азизӣ. Ба забони дарӣ дурри сухан суфтаи мехоҳем. «Овози тоҷик», 10 январи соли 1928; А. Пирмуҳаммадзода. Дар хусуси имло, истилоҳ ва забони китобии тоҷикӣ. «Овози тоҷик», 16 январи, соли 1930.

демократӣ кунонидани забони адабии тоҷик роли муайяне бозидааст. Аз ҳамин ҷиҳат ҳам А. А. Семенов афсӯс меҳӯрад, ки «забони ин асарҳо аз назари эроншиносон ва этнографҳои мо берун мондааст».¹ Муҳаммадҷон Шукуров ҳам дар асоси гуфтаҳои Ҷ. Иқромӣ, С. Айӣ ва таҳқиқи услуби насри бадеии совети тоҷик ба чунин хулоса омадааст, ки «насри ривоятӣ дар солҳои бисту сӣ дар демократӣ шудани забони адабии тоҷик роли муайяне иҷро кардааст. Вале, мутаассифона, мо ба омӯзиши ин масъала, ба муайян намудани роли насри ривоятӣ дар забони адабии ҳозира ҳанӯз сар накардаем».²

Ҳамин тавр, дар соддаву оммафаҳм ва ба халқ наздик шудани забони адабии тоҷик таҷрибаи садсолаҳои услуби соддабаёнии забони адабӣ ҳамчун намунаи боэътимод хизмат кардааст. Таҳқиқи муносибати забони адабии миллии тоҷик ва забони асарҳои ривоятӣ яке аз вазифаҳои навбатии забону услубшиносони тоҷик ба шумор меравад.

Яке аз омилҳои асосӣ ва муҳимтарини оммафаҳмии забони адабӣ саводнокшавии халқ, баланд бардоштани савияи маданият ва маълумоти вай мебошад. Ин аст, ки оммафаҳмии забони адабии тоҷик дар солҳои аввали Ҳокимияти Советӣ ду тараф дошт: яқум ин, ки аҳоли забони адабро аз рӯи программаи таълимӣ меомӯзад ва аз худ менамояд, дуюм ин, ки забони адабӣ соддаву оммафаҳм мешавад. Ҳар дуи ин ҷараён бо дастгирӣ ва мадади ҷумҳурият ва ҳукумат бомуваффақият инкишоф ва босамар анҷом ёфт. Ҳоло мардуми тоҷик мисли тамоми халқҳои Иттифоқи Советӣ саросар саводнок шудааст, ба баланд бардоштани савияи маданият ва забондонии вай пайваста ғамхорӣ карда мешавад, ин табиат ва талаботи замони мост. Ин аст, ки мақоми забони адабии тоҷик дар замони социализм басо баланд шуд, вай ба ҷизи зарурии тамоми халқ, ба аслиҳаи таълиму тарбияи оммаи меҳнаткашон, ба воситаи тавоноии пешбарандаи ҳаёти нав, ҳаёти социалистӣ табдил ёфт, баробари миллати тоҷику ҳаёти вай пеш меравад, инкишоф меёбад. Дар инкишофи забони адабии тоҷик тамоми халқ

¹ А. А. Семенов. Қ. вопросу о термине «дари» как название языка. «Памяти М. С. Андреева», «Труды Института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР», т. СХХ. Душанбе, 1960, сах. 193.

² М. Шукуров. Диди эстетикӣи халқ ва насри реалистӣ, сах. 105.

иштирок менамояд, аҳли қалам, ки зодаи аҳли меҳнат аст, ба ин чараён иштироки фаъолона дорад. Дар ин ҷабҳа пешаи устод Айнӣ ва ҳамсафони ӯро нависандагони соҳибистеъдод, олимони ва журналистони рӯзноманигорон ва ходимони партия ва давлату ҷамъият бо муваффақият давом медиҳанд.

ЗАБОНИ МИЛЛИИ ТОЧИК

Масъалаи дигаре, ки дар адабиёти илмӣ мо равшан нашудааст, масъалаи забони миллии тоҷик мебошад. Назари олимони ба ин масъала як хел нест. Аз ин сабаб дар адабиёти забоншиносӣ ва фалсафа терминҳои «забони миллати тоҷик», «забони миллии тоҷик», «забони миллии тоҷикӣ», «забони адабии миллии тоҷик», «забони миллии адабии тоҷик», «забони адабӣ ва асоси миллии он», «асоси миллии забони тоҷикӣ», «хусусиятҳои хоси забони миллии тоҷик», «хусусиятҳои миллии забони умумихалқии тоҷик», «забони умумимиллии тоҷик», «забони умумимиллӣ-адабии тоҷик», «забони ягонаи миллат», «забони миллии ҳозираи тоҷик» ва амсоли инҳо истифода шудаанд. Ин ибораҳои терминологӣ ва озод далели онанд, ки дар масъалаи забони миллии ва шаклҳои зоҳиршавии он олимони дар як ақида нестанд ва баъзан онҳоро ба ҳам омехта мекунанд. Термини «забони миллии» инчунин ба мафҳуми «забони халқӣ» (халқият) истифода шудааст, ҳол он ки ҳар кадоми онҳо категорияи давраи махсуси инкишофи ҷамъият ба шумор меравад. Масалан, забони миллии ба давраи ғуломдорӣ ва феодалӣ, забони миллии ба давраи капитализм ва социализм мансуб мебошад. Аз ҳамин нуқтаи назар, забони тоҷикии давраи сомониёнро забони миллии номидан раво нест, забони ин давра забони халқӣ буд.¹ Пас, забони миллии чист ва он маҳсули кадом давра аст?

Забонро дар қиёси миллат хоси ин ё он давраи инкишофи ҷамъияти номидан мумкин нест, вай метавонад маҳсули як давра ё ки давраҳои муайян бошад. Масалан, забонҳои миллии ҳастанд, ки онҳо дар давоми як, ду ё зиёда садсолаҳо ташаккул ёфтаанд.

Ба кадом номро гирифтани забон инчунин ба кӣ хиз-

¹ «Народность»-ро дар адабиёти илмӣ мо «халқият» тарҷума карда, дар ин маврид «забони халқият» истифода кардаанд, ки сунъӣ менамояд.

мат расонидани он аҳамият дорад. Масалан, забони тоҷикӣ ва ҳатто шакли хаттии он — забони адабии тоҷик дар асри IX ташаккул ёфта, ба ин забон садҳо асарҳои адабӣ, таърихӣ, илмӣ офарида шуда бошад ҳам, вай забони халқӣ ба шумор меравад, на забони миллий, чунки вай хизмати халқро адо мекард, на миллатро. Бинобар ин, дар хусуси забони миллии тоҷик танҳо вақте сухан рондан мумкин аст, ки миллати тоҷик ташаккул ёфта бошад. Азбаски халқҳои Осиёи Миёна ба шарофати Революцияи Қабири Социалистии Октябр ва роҳбарии хирадмандонаи Ҳизмати Коммунистии Иттифоқи Советӣ ва дастгириву ёрии бародаронаи халқи қабири рус формацияи капиталистиро аз сар нагузаронида социализм барпо намуданд, ташаккули онҳо ҳамчун миллат дар ҳамина давраи таърихӣ рост омад. Модом ки миллатҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла миллати тоҷик, дар давраи советӣ ташаккул ёфта бошад, дар хусуси забони миллии ин миллатҳо, аз ҷумла забони миллии тоҷик, маҳз дар ҳамина давра сухан рондан мумкин аст.

Муносибати шаклҳои адабӣ ва ғайриадабии забон дар давраи миллат, алалхусус, дар замони социализм тағйир меёбад, дар ин давра мавқеи асосиро забони адабӣ ишғол мекунад, вай ба ҳамаи соҳаҳои ҳаёти миллат дохил шуда, доираи шаклҳои ғайриадабию торафт маҳдуд менамояд. Бинобар ин забони адабӣ ва забони гуфтугӯи то давраи миллиро дар як қатор гузоштан дурӯст нест. «Дар давраи то миллий нутқи умумигуфтугӯӣ сусти ба норма мебарояд ё ки тамоман ба норма намебарояд. Дар ин вақт аз ҳама бештар ҷараёни шеваи якеро танг кардани шеваи дигар, ҷараёни бо ном байнишевагӣ мушоҳида мешавад.

Нутқи гуфтугӯро дар давраи то миллий, ҳатто, хусусияти маҳдудшавӣ надошта бошад ҳам, ҳамчун, масалан, дар Германия, Польша, қисман дар Чеху Словакия, ба маънои махсуси ин термин адабӣ номидан мумкин нест».¹ Аҳамияти ин назария дар омӯзиши забонҳои феодалии амал мекарданд, аз ҷумла барои забони тоҷикӣ, як барҷанд меафзояд. Парокандагии маҳаллаҳо ва шеваҳо, набудани муносибати мӯътадил дар байни онҳо, ақибмондагии иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданӣ, бесаво-

¹ В. В. Виноградов. Проблемы литературных языков закономерностей их образования и развития, сах. 63.

дй барон ба норма даромадани воҳидҳои забонӣ монев мешуданд. Сабаби асосии тафовути забони адабии тоҷик аз гуфтугӯ дар ҳамин аст. Ин ҳолат ба дараҷае буд, ки ҳанӯз забони гуфтугӯи мо аз забони адабиамон хеле фарқ дорад, ҳатто, интелленти мо дар гуфтугӯ ба нормаи забони адабӣ кам ғаро мекунад.

Дар зери истилоҳоти «забони адабӣ» ва «забони гуфтугӯи халқ» ду забони мустақилро тасаввур кардан низ дуруст нест. Дар ин терминҳо калимаи «забон» ба маънои нутқ истифода мешавад, чунки забони адабӣ ва забони гуфтугӯи халқ шоҳҳои ҳамон як забон мебошанд, ки яке ба услуби хаттӣ ва дигаре ба услуби гуфтугӯ мансуб шуда мондааст. Албатта, дар байни нутқи хаттӣ ва даҳонии забони тоҷикӣ, чунон ки гуфтем, тафовути муайяне мушоҳида мешавад, вале ин тафовут ба дараҷае нест, ки онҳоро аз ҳамдигар ба кулӣ фарқ кунонад.

Нутқи хаттӣ ва даҳонии халқи тоҷик дар давоми асрҳо ба ҳамдигар таъсир карда, якдигарро бой намуздаанд. Заковати халқ ба воситаи нутқи даҳонӣ ва фольклор ба нутқи хаттӣ ва офаридаҳои аҳли қалам ба воситаи шеърҳои рӯҳбахш, насри ривоятӣ ва асарҳои насрӣ ба нутқи гуфтугӯ роҳ меёфтанд.

Дар инкишофи забони гуфтугӯи халқи тоҷик таъсирӣ шеър басо калон аст. Дар байни халқи мо кам касро ёфтанд мумкин будагист, ки аз классикони адабиёти мо шеърро афоризм надонад. Дар фольклори халқи тоҷик, ки ҳоло дар зиёда аз бист китоб гирд оварда истодаанду ҷои асосиро назм ишғол мекунад, шеърҳои классикӣ бо шеърҳои халқӣ омехта шудаанд. Маҳз ҳамин таъсири ҳамин омехтагӣ ва аз ҳамдигар истифода карда инкишоф ёфтани фольклор ва адабиёт мебошад, ки халқи тоҷикро табиатан шоир меноманд ва ин шоирӣ дар нутқи ӯ осори худро гузоштааст. Дар байни афсонагӯёни бесаводи халқ шахсоне, ки ҳангоми нақл аз байту рубоӣ ва ғазалу таронаҳо фаровон истифода мекунанд, кам нестанд. Ин ҳолат далели он аст, ки забони адабӣ ва гуфтугӯ дар тамоми давраҳои таърихи халқи тоҷик ба ҳамдигар алоқа доштанд, аз якдигар истифода мекарданд. Яке аз сабабҳои асосии дар забони халқи бесавод калимаҳои классиконаро дарёфта ангушти ҳайрат газидани Айнӣ ва калимаҳои зиёди адабии классикӣ ро навишта гирифтани шевашиносони тоҷик дар ҳамин аст.

**Аммо ин муносибати забони адабӣ ва забони гуфту-
гӯи халқ дар ҷамъияти синфӣ, алалхусус дар ҷамъияти
феодалӣ, ба таври стихиявӣ давом мекард. Парокандагии
хоси феодализм осори худро дар тафовути нутқи хат-
тӣ ва даҳонӣ равшан зоҳир мекунад. Аз ҳамин ҷиҳат
ба ақидаи олимоне, ки «... китобҳои насри ривоятӣ
бо забони зиндаи гуфтугӯи адабӣ таҳрир ёфтаанд»,
«Асарҳои насри ривоятӣ, аз ҷумла қиссаи «Самаки ай-
ёр» бо забони гуфтугӯи адабии асарҳои миёна навиш-
та шудаанд», ё ки «Ин китобҳо ба забони адабии гуф-
тугӯи мардуми шаҳр таҳрир шудаанд»¹ гуфтаанд, ро-
зӣ шудан мумкин нест, чунки забони адабии даҳонӣ
дар асоси забони адабии хаттӣ ба амал меояд. Баъзе
далелҳои тадқиқгари ин навъи насри бадеӣ Ю. Сали-
мов низ инро шаҳодат медиҳанд. Ӯ навиштааст, ки
«Мураттибону муҳофизони ин адабиёти бой ровию
қиссаҳои но, яъне дostonсароён буданд, на афсонагӯҳо.
Дар баробари нависандагони касбӣ ва сарояндагони
халқӣ дар ҳар шаҳр даҳҳо ровию қиссаҳои касбӣ
буданд. Иҷрои қиссаҳои аз афсонагӯҳои халқӣ бо
сабки махсуси баён, тарзи нақл, забон, дараҷаи савод
ва репертуар фарқ мекард. Қиссаҳои асосан савод-
нокҳо буданд, онҳо тез-тез нусхабардорӣ мекарданд ва
маҷмӯаю романҳои калонҳаҷм тартиб меоданд (номи
қиссаҳои мураттиб ва нусхабардор Абӯтоҳири Тар-
сусӣ, Садака б. Абулқосим, Фаромурз б. Худодод, Мав-
лоно Беғамӣ, Маҳмуди Дафтархон ва дигарон маълум-
манд). Вале қиссаҳои бесавод низ буданд. Мо тах-
мин дорем, ки қиссаҳои аз рӯи китоб мехонданд ё
ки асарҳои ёд кардашони ҳикоя мекарданд, яъне он-
ҳо бадеҳатан намебофтанд, ки ин ба афсонагӯҳои хал-
қӣ хос аст».²**

«Ғайр аз ин, насри ривоятӣ аз қадим дар шакли
хат мавҷуд буд ва инкишоф меёфт, ки барои то рӯзҳои
мо боқӣ мондани ин жанр имкон додааст».³ Оре, дар
шакли адабиёти хаттӣ арзи ҳастӣ кардани ин асарҳо, ба
ин касб шуғл доштани мутахассисон, асосан одамони
босавод, аз рӯи китоб хондан ва ё дostonҳои аз ёд кар-

¹ «Самаки айёр», ҷ. 1, Душанбе, 1967, саҳ. 51; М. Шукуров. Асари мазкур, саҳ. 105; Қ. Восеев. Достони ҷавонмардӣ (тақриз ба «Самаки айёр»). «Садои Шарқ», 1976, № 12, саҳ. 141.

² Ю. Салимов. Сказочная проза в «таджикской литературе, «Взаимодействие литературы и фольклора». Душанбе, 1974, саҳ. 128—129.

³ Ҳамон ҷо, саҳ. 129.

дашонро ҳикоя кардани ровиёну қиссаҳонҳо ва ба тартиб додану нусхабардории асарҳои калонҳаҷм шугъл варзидани онҳо далели ин аст, ки забони асарҳои ривоятӣ дар асоси хат сурат гирифтааст.

Дар тадқиқи забони насри ривоятии адабиёти классикӣ фикрҳои А. А. Семенов, ки забони ҳикояву ривоятҳои, ки «дар чойхона, гапҳои гуногун, машваратҳо, базмҳо ва маҷлисҳои серодами дигар хонда мешуданд, услуби оммафаҳм, содда, аз калимаҳои бегона озоди дари»¹ гуфтааст, ва Саид Нафисӣ, ки «бо сабки соддаи асри X таҳрир» шудани онҳоро зикр кардааст,² аҳамияти калон доранд.

Сабку забони асарҳои ривоятӣ як хел нест. Олимон онҳоро ба се гурӯҳи калон: сабки содда, сабки «омехта» ва сабки такаллуфомез тақсим намудаанд, ки ба сабкҳои адабиёти классикӣ асосан мувофиқат мекунанд. Ю. Салимов инчунин навиштааст, ки «Романҳои «Самаки айёр», «Доробнома» ва чанде дигар бо сабки содда таҳрир шудаанд. Забони ин гурӯҳ асарҳо ба сабки адабиёти таълифии асрҳои X—XI монанд аст, ки «сабки хуросонӣ» меноманд».³ «Сабки соддаи хуросонӣ дар насри ривоятӣ тахминан то асри XVI комилан нигоҳ дошта шудааст».⁴

Ҳамаи ин фикру ақидаҳо далели онанд, ки насри ривоятии адабиёти классикӣ мо дар асоси сабки содда ва барои оммаи васеи хонандагон китобату таҳрир шудаанд ва ҳангоми таълифу таҳрир асоси халқии он комилан риоя шудааст. Аз тарафи адибон ғирд овардан, китобат ва тарҷума шудани насри ривоятӣ низ қоридан ва суфта шудани забону тарзи баёни ин асарҳоро нишон медиҳад. Бинобар ин фикри «ба забони адабии гуфтугӯи мардуми шаҳр» таҳрир ё таълиф шудани ин асарҳо асос надорад. Дар ин ҷо овардани иқтибосеро аз мақолаи С. Айни «Мактуби кушода ба рафиқ Толис» ба мақсад мувофиқ медонем, ки он низ мавҷудияти забони адабии гуфтугӯи шаҳриро дар он замон инкор мекунад:

«Фарқи забони адабии тоҷик аз забони гуфтугӯ аз

¹ А. А. Семенов. К вопросу о термине «дари» как название языка. «Памяти М. С. Андреева», «Труды института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР», т. СХХ. Душанбе, 1960, сах. 192—193.

² М. Баҳор. Сабкшиносӣ, ҷ. 2, сах. 130.

³ «Самаки айёр», ҷ. 1, сах. 8.

⁴ Ҳамон ҷо.

ҳад зиёд бисёр аст. Ҳатто онҳое ҳам, ки дар мактаб ва мадрасаҳои кӯҳна нисбат ба замони худ бо муваффақият хондаанд, дар байни худ бо забони омма гуфтугӯ мекунанд. Аз ин бало шоирон ва нависандагони он замон ҳам, бо вучуди забони адабиёро аз худ карданишон, берун намондаанд. Сабаби асосии ин ҳолат дар ин аст, ки ҳеч гоҳ ва дар ҳеч асру замон (то Революцияи Қабири Октябр) забон дар мактаб ва мадрасаҳои тоҷик ба сифати як дарс хонанда нашудааст, ҳар кас забони модариро аввал аз модар ва пас аз он аз деҳа ва районҳои худ омӯхта, ба ҳамон омӯхташуда одат карда мондааст ва ҳарчанд шоир ва нависанда шудагон дар калонсолӣ аз китоб ва аз тафтишҳои шахсии зиндагӣ забони адабиёшонро нисбат ба замони худ беҳтар ва мукамалтар карда бошанд ҳам, азбаски онҳо забони адабиёро дар калонсолӣ омӯхтаанд, ин забон-забони гуфтугӯӣ аз бачагӣ одат карда омадашонро дигар карда натавонистанд». ¹ Устод дар поёнтари ҳамин мақолааш «сабаби бо забони адабии оммафаҳм гап задан»-и муаллимону ҷавонони советиро чунин нишон додааст: «дар моҳи сентябри соли 1936 ман ба яке аз маданитарин шахрҳои Тоҷикистони Советӣ — ба Ленинобод рафта будам. Дар он ҷо забони гуфтугӯӣ омма ва саводноқҳои кӯҳнаро гӯш додам. Дар он ҷо дар қатори монади «гусел» луғатҳои адабии классикӣ «чуред!», «қачан меравим?», «ким омад?» барин луғатҳои хандаоварро ҳам шунидам. Дар он миён маро ба маҷлиси комсомолҳо даъват карданд. Аксарияти аҳли маҷлис талабаҳои мактабҳои миёна ва муаллимон буданд. Хушбахтона, дидам, ки талабаҳои мактабҳои миёна ва муаллимоне, ки аз мактабҳои ибтидоӣ сар карда дар мактабҳои советӣ хонда баромадаанд, ба забони адабии софи оммафаҳм гап мезаданд ва ягон ҷумлаи аз қоида берунро қор намефармуданд. Луғатҳои маҳаллии маҳдудро ҳам дар гуфтугӯӣ худ ҳамроҳ намекарданд. Аммо муаллимони кӯҳнасавод ва роҳбарони калонсол бошанд, бо ҳамон «чуред!», «қачан» ва «ким»-ҳо гап мезаданд». ²

Дар замони социализм барои ба ҳамдигар наздик шудан ва дар охир аз таъсири шеваҳо қомилан озод шуда, бо таъсири забони адабиё шакли қомилан адабиёро гирифтани гуфтугӯӣ мардум қонуни инкишофи забон-

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷ. 11, к. 2, саҳ. 378.

² Ҳамон ҷо, саҳ. 379—380.

ҳои миллӣ ин давр мебошад. Дар амалӣ шудани ин тамоили инкишофи забонҳои миллӣ роли мактабу маориф, ки ба таълими умумии ҳатмӣ ҳамаро фаро гирифтааст, радиою телевизион, ки ба дурдасттарин ғӯшаҳои кишварамон бурда шудаанду ҳамаи аҳолиро фаро мегиранд, роли киною матбуот, ки зарурати ҳаётии ҳар як оила гардидааст, инчунин роли муассисаҳои маданияю маърифатӣ ва муассисаву ҷамъиятҳои гуногуни дигар басо қалон аст. Забони адабии миллӣ барои ба забони адабии гуфтугӯ табдил ёфтани забони гуфтугӯи халқ ёрӣ мерасонад ва онро сараву суфта карда, ба дараҷаи худ баланд мебардорад. Ҳамин тавр, забони адабӣ дар натиҷаи таъсири омилҳои иҷтимоӣ ва тақозои қонуниятҳои хоси дохили худ аз сарчашмаҳои боэътимоди дохилӣ ва берунӣ истифода карда, инкишоф меёбад ва ба забони ягонаи миллӣ табдил меёбад. Дар ин хусус ҳақ ба ҷониби тадқиқгари илму адабиёт ва таъриху фалсафаи халқи тоҷик академик А. М. Баҳоваддинов мебошад, ки навиштааст: «Унсурҳое, ки тоҷиконро ҳамчун миллат нишон медиҳанд: забон, ҳудуд, умумияти маданият ва иқтисодиёт дар замонҳои пеш пайдо шудаанд ва мавҷуд буданд, вале то Революцияи Октябрь ин аломатҳо то ба дараҷаи аломати миллат қамол наёфта буданд, вале дар шароити мусоиди муайян то ба ин дараҷаи қамолоти нишондиҳандаи миллат расидани онҳо мумкин буд».¹ Ҳамин қонунияти инкишофи забони адабию ба ҳисоб гирифта А. С. Чикобава навиштааст: «Вақте ки миллат ташаккул меёбад, забони адабӣ забони умумимиллӣ мешавад».² Албатта, чунон ки академик В. В. Виноградов дуруст таъкид менамояд, ин ҷараён ба таври механикӣ давом намекунад, балки муносибати забони адабӣ ба забони гуфтугӯи халқ ва шеваҳо қомилан тағйир меёбад, вазифаи функционалии вай дигар мешавад. Ин хусусияти забони адабии миллӣ дар давраи социализм қомилан зухур мекунад, чунки дар ин давра бар хилофи давраи буржуазӣ барои нашъунамои забони адабии миллӣ ҳамаи шароит муҳайё мешавад, вайро оммаи васеъ истифода мекунад. «Дар давраи аввали ташаккул ва мавҷудияти миллати буржуазӣ забони адабию гурӯҳҳои маҳдуди социалӣ истифода мекунанд, ом-

¹ А. М. Богоутдинов. К вопросу о консолидации таджикской нации. Сталинабад, 1957, сах. 9.

² А. С. Чикобава. Введение в языковедение, ч. 1, М., 1953, сах. 116.

маи асосии аҳолии деҳот ва шаҳр шева, нимшева, ва нутқи оддии шаҳриро истифода мекунад: бо ҳамин забони миллӣ, агар вай бо забони адабӣ ба таври механикӣ як доништа шавад, дар ин замон танҳо ба қисми миллат мансуб шуда мемонад.

Танҳо дар давраи мавҷудияти забонҳои миллии инкишофёфта, алалхусус дар ҷамъияти социалистӣ, забони адабӣ ҳамчун намунаи олии ба норма даромадаи забони умумихалқӣ шаклҳои боқимондаи шеваҳо ва шеваҳои мобайниро тадриҷан маҳдуд мекунад ва дар муносибати ҳам даҳониву ҳам хаттӣ ифодакунандаи нормаи ҳақиқии забон мешавад»¹.

Як гурӯҳ забоншиносони тоҷик ҳамин тамоюли забони адабиро ба ҳисоб ғирифта, онро ҳамчун забони миллӣ ба қалам додаанд. Чунончи, Р. Ғаффоров дар китобчаи «В. И. Ленин дар бораи забон» навиштааст: «Забони миллии тоҷик бо бисёр хусусиятҳои худ аз забони адабии тореволюционӣ, ки асоси онро ташкил кардааст, фарқ мекунад». (саҳ. 22). «Забони миллии тоҷик» дар ҷараёни ташаккули худ баробари баҳравар шудан аз шеваҳо ба барҳам додани тафриқаи онҳо шурӯъ кард» (саҳ. 23). «Забони миллии тоҷик бар хилофи забони адабии пеш аз революция ҳоло дорои алифбӯе мебошад, ки талаботи системаи фонетикӣ онро пурра инъикос мекунад» (саҳ. 23). «Забони миллии тоҷик ҳамчун забони давлатӣ яке аз республикаҳои иттифоқӣ дар оянда ҳам ба камоли ҷиддият тараққӣ хоҳад кард» (саҳ. 24). Тасаввуроти К. Собиров дар ин хусус тамоман дигар аст, ба назари ӯ, забони адабии тоҷик аллакай шевахоро дар худ «ҳазм» намуда, ба шакли ягонаи забони миллӣ табдил ёфтааст. Ӯ навиштааст: «Дар солҳои Ҳокимияти Советӣ, чунон ки дар боло зикр шуд, дар натиҷаи тараққиёти интенсивии иқтисодӣ ва маданияти халқи тоҷик, забони вай ҳам босуръат тараққӣ кард. Сети васеи мактаб, донишқадаҳои олии ва миёна, матбуот, театр, кино, радио, муассисаҳои маданӣ-маърифатӣ, инкишофи илм, техника, адабиёт, санъат ва ғ.— ҳамаи инҳо на танҳо инкишоф ва боигарии забони тоҷикӣ (сохти грамматикӣ, таркиби луғавӣ, сохти фонетикӣ, услубӣ ва ғ.)-ро таъмин намуданд, вале дар ҷараёни ин тағйирот забони тоҷикӣ шева ва лаҳҷаҳои зиёди маҳаллиро дар худ «ҳазм»

¹ В. В. Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития, саҳ. 56.

намуда, лексикаи илмӣ-техникӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва маиширо муттаҳид намуда, то ба дараҷаи забони миллӣ инкишоф ёфт».¹

Албатта, забони адабӣ шакли асосӣ ва умумитарини забони давраи миллат мебошад, вале дар пояи ҳозираи инкишофи забонҳои миллӣ вай шакли ягона ба шумор намеравад. Масалан, ҳоло дар республикаи Тоҷикистон дар баробари забони адабӣ шаклҳои ғайриадабии забон, ҳам забони гуфтугӯи халқ ва ҳам шеваҳо ба таври фаровон истифода мешаванд, забони адабӣ онҳоро «ҳазм» накардааст. Материалҳои Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АФ РСС Тоҷикистон, мактабҳои олии республика, инчунин тадқиқотҳои сершумори олимони шевашиноси советӣ далели бебаҳси ин ҳодиса шуда метавонанд. «Ҳар як забони миллӣ аз ҳамин се компоненти ба якдигар ҳамеша таъсиррасонанда иборат мебошад, таносуби байни онҳо ба муносибати тараққиёти ҷамъият ба манфиати забони адабӣ тадриҷан тағйир меёбад».²

Ҳамин вазъиятро ба ҳисоб гирифта Р. И. Авенесов дар солҳои чилум забони миллиро чунин муайян карда буд: «Забони миллат ягонагии басо мураккабест: вай забони адабӣ, забони гуфтугӯи халқ, ки дар заминаи таъсири мутақобилаи байни ҳамдигарии шеваҳо, ҳамчунин шеваҳою забони адабӣ ташаккул ёфтааст, ва, билохир, маҷмӯи тамоми шеваҳои маҳаллӣ мебошад»³ Академик В. В. Виноградов олимони, аз ҷумла Р. И. Авенесовро барои он танқид кардааст, ки ҳамаи ин шохҳои забони миллиро дар як қатор гузошта, ба онҳо мартабаи миллӣ медиҳанд. Бинобар ин В. В. Виноградов мақому мавқеи забони адабии миллиро дар ҳаёти миллат ҳаматарафа нишон дода, дар пояи ҳозираи инкишофи забонҳои миллӣ онро на шакли ягона, балки шакли асосии дохили забони миллӣ, ҷавҳари он маънидод мекунад: «Забони адабии ҳаттӣ ба тенденцияи умумии инкишофи миллии забонӣ тобеъ шуда, аз шарбати зиндаи нутқи гуфтугӯи халқ ғизо гирифта, барои эҳтиёҷи ин ё он муносибати нутқ аз воситаҳои шевагӣ қиматбахтарин ва мувофиқтаринашро ба худ интихоб намуда, дар дохили забони миллӣ дар системаи махсуси услу-

¹ К. Саби́ров. Таджикская социалистическая нация — детище Октября, сах. 184.

² К. Ха́нназаров. Сближение наций и национальных языков в СССР, сах. 125.

³ Р. И. Авенесов. Русская диалектология, М., 1949, сах. 29.

бан дифференциация шуда, аз ҷиҳати семантикӣ инкишофёфта ба норма даромада ташаккул меёбад. **Шеваҳо бошанд**, ба забони миллӣ як навъ мутобиқ мешаванд, аз тарафи вай тадриҷан маҳдуд ё ки танг ва тағйир дода мешаванд. Онҳо сифатан дар дараҷаи дигари ҳамон забон меистанд, чунки омехтаи боқимондаҳои гузашта мебошанд. Ба ин маънӣ забони миллӣ на ҳамчун «халтае», ки дар он дар баробари забони адабӣ ва забони гуфтугӯи умумихалқӣ шеваҳои социалии мутараккии давраи то миллиро ҷой кунанд, балки ҳамчун системаи мураккаб, динамикӣ ва матлуб ба ҳисоб гирифта мешавад, ки дар он — дар ҳолати ягонагии мустаҳкамҳои структурии дохилӣ-ҳиссаҳои аз ҷиҳати функция гуногуну аз ҷиҳати табиати ҷамъиятӣ ва таъиноти таърихӣ нобаробарҳуқуқ якҷоя амал мекунанд ва ба якдигар таъсир мерасонанд»¹. Аз ҳамин нуқтаи назар дар шароити инкишофи босуръати забони адабӣ ва аз тарафи он тадриҷан маҳдуд кардани шаклҳои ғайриадабии забон дар хусуси «омехташавии шеваҳо»,² алалхусус дар бораи муттаҳид шудани шохаҳои забони миллӣ ҳукм кардан ё суҳан рондан дуруст нест. Бинобар ин ақидаи Қ. Собиров ҳам ҳақиқати таърихи роифода намекунад. Ӯ дар бораи тадбирҳои илмиву ташкилии солҳои бисту сӣ суҳан ронда, ба чунин хулоса омадааст: «Ҳамаи ин тадбирҳо барои инкишофи забони адабии тоҷик шароити мусоид фароҳам оварданд: хусусиятҳои грамматикӣ, фонетикӣ ва морфологияи он мустаҳкам шуданд, ки ин роифодаи хотимаи процесси консолидацияи забони миллӣ буд».³ Маълум нест, ки муаллиф дар зер мафҳуми «консолидацияи забони миллӣ» чиро дар назар дорад, вале ҷумлаи дигари ӯ «Дар натиҷаи ғалабаи социализм ҷараёни ташаккули умумияти забони тоҷикӣ, ҳамчун забони миллӣ анҷом ёфт»⁴ ба фаҳмидани он кӯмак мерасонад. Ин ақидаи ғалат аз он ҷо ба амал омадааст, ки тадқиқотчи ваҳдати миллат ва ташаккули забони ягонаи миллиро як хел тасаввур мекунад, махсусиятҳои ин категорияҳои таърихи ба ҳисоб нагирифтааст.

¹ В. В. Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития, сах. 76—77.

² С. Ҳалимов. Садриддин Айни ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик, сах. 40—41.

³ Қ. Собиров. Таджикская социалистическая нация — детище Октября, сах. 187.

⁴ Ҳамон ҷо.

Термини «забони миллии ҳозираи тоҷик» низ воқеияти таърихи ифода намекунад, чунки забони миллии тоҷик аз ин пеш ҳеҷ гоҳ набуд ва шуданаш ҳам мумкин нест. Миллат ва забони милли, чунон ки худи ӯ ҳам зикр кардааст, маҳсули ҷамъияти капиталистӣ ва социалистӣ мебошад, бинобар он дар гузашта тоҷикон забони халқӣ, забони адабӣ доштанд, ҳеҷ гуна забони милли надоштанд, ки мо термин сохта барои аз он фарқ кунонидан истифода кунем.

Ҳамаи ин таърифҳои гуногун аз тасаввуроти хира ва ғалат дар бораи забони милли ва муносибати шоҳаҳои адабию ғайриадабии он ба амал омадаанд.

Воқеан, масъалаи забони милли яке аз масъалаҳои калони мувоҳисавии соҳаи забоншиносӣ буда, дар ин бора ҳоло ҳам ақидаҳои мухталиф изҳор карда мешаванд. Чунончи, дар китоби «Забоншиносии умумӣ» дар муайян намудани ин категорияи таърихӣ таърифи академик В. В. Виноградов ба асос гирифта шуда бошад,¹ дар асари таълимии Ю. С. Степанов «Асосҳои забоншиносии умумӣ» забони адабӣ ва милли як қиз қаламдод шудаанд.² Ҳамин вазият аъзо-корреспонденти АФ СССР Ф. П. Филинро водор намуд, ки дар мақолаи ба забони адабӣ бахшидааш ин масъаларо низ эзоҳ диҳад: «Ҳақ ба ҷониби онҳост, ки забони милли ва забони адабиरो омехта намекунад. Забони милли метасистемаи шаклҳои гуногуни забони давраи миллат мебошад, ки дар он мавқеи асосиро забони адабӣ ишғол менамояд, вале дар он сифатҳои наве пайдо мешавад, ки дар забонҳои адабии то давраи милли мавҷуд набуданд».³

Оре, ҳолати ҳозира ва мақоми забони адабии тоҷик дар ҳаёти миллати тоҷик, Республикаи Советии Социалистии Тоҷикистон дурустии ин таърифи забони милли ва дар ин давра сифатҳои нав қасб кардани забони адабиरो равшан нишон медиҳанд.

Системаи забони адабӣ дар ин давра ба тағйироти сифатӣ дучор нашуда бошад ҳам, дар он тағйиротҳои намоён ба назар мерасанд. Фонетикаи забони тоҷикӣ ба таври илмӣ тадқиқ шуда, бо ёрии мутахассисони рус, алалхусус, И. И. Зарубин ба системаи муайян даро-

¹ Общее языкознание, сах. 51.

² Ю. С. Степанов. Основы общего языкознания. М., 1975, сах. 193—196.

³ Ф. П. Филин. О свойствах и границах литературного языка, сах. 5.

мад. Барои ба системаи муайян даромадани он инчунин табдили алифбои арабӣ ба лотинӣ ва лотинӣ ба русӣ амалан ёрӣ расонид.

Дар хусуси табаддулоти алифбо ва аҳамияти он олимони фикрҳои мухталиф изҳор кардаанд, олимони хориҷӣ бошанд, ин ҳодисаи прогрессивиро манфӣ ва ба зарари миллати тоҷик эълон карда, чунин ақидаро пеш рондаанд, ки ин иқдом «тоҷиконро аз мероси бои илму маданияти гузашташон маҳрум гардонид».¹ Бояд гуфт, ки хати арабӣ барои забонҳои соми тартиб дода шудааст, илова ба ин дар он як овози ҳамсадо чанд шакл дошта, овозҳои садонок ҳеҷ гуна шакли суварӣ надоранд, ҳуди хати арабӣ низ дорои шаклҳои мухталиф мебошад. Ин ҳолат боиси ҳар хел хондану талаффуз кардани калимаҳо гардидааст ва ин таъсири манфии он ҳоло ҳам ҳис карда мешавад. Бо ин хат савод баровардан амри маҳол буд. Фридрих Энгелс дар ин хусус ба К. Маркс навишта буд: «Агар ҳамин алифбои манфури арабӣ намебуд, ки дар он баъзан шаш ҳарфӣ ҳамсадо як хел менамояду садонокҳо нестанд, ман барои дар 48 соат омӯхтани тамоми грамматика (-и забони форсӣ Ш. Р.) сар мекардам».² Азоби саводнокшавиро бо ин хат устод Айни дар «Мақтаби кӯҳна» ва «Ёддошҳо» хеле батафсил тасвир намудааст. Интеллигенцияи пешқадами тоҷик дар хусуси бартари алифбои нав ва маҳдудиятҳои алифбои арабӣ мақолаҳои пурмазмун ва саривақтӣ навишта, дар байни аҳоли ва маҷлису конференцияҳо баромад карда, ба революцияи маданӣ комилан мувофиқ будани ин тадбири муҳимро мефаҳмониданд. Устод Айни навишта буд, ки «мо баъди инқилоби Октябрь ба сохтани дунёи нав қадам монда ба зиндагонӣ қардан дар дунёи нав шуруъ кардем. Лекин сохтмони дунё ва зиндагонии нав талаб мекунад, ки ҳамаи ҳамватанон боилму дониш бошанд, ҳеҷ набошад, бахату савод бошанд. Алифбое, ки то ҳол дар миёни тоҷикон маъмул аст, на ин ки барои дунёи нав, ҳатто барои дунёи кӯҳна ҳам кифоя намекард».³

А. А. Семенов ба муқобили онҳое, ки бо ҳар баҳона ба қабули алифбои нав монеъ мешуданд, чунин изҳори ақида карда буд: «Бигузур тоҷиконе, ки сарав-

¹ М. Осимӣ. Воқеият хилофи афсона аст, сах. 71.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 28, сах. 222—223.

³ С. Айни. Дунёи нав ва алифбои нав. Қуллиёт, ҷ. 11, к. 2, сах. 347.

вал асоси адабиёти тозаи форсиро ба алифбои араби ба майдон овардаанд, акнун ҳам бо алифбои нав (урупой) асоси ягонагиро бо форсиён бино кунанд».¹

Ҳамиро ҳам бояд гуфт, ик ислоҳи алифбои араби-ро халқҳо хеле барвақт ба миён гузошта буданд. Аз ҳа-мин сабаб халқҳои Кавказ ва Осиёи Миёнаю Қазоқис-тон алифбои лотиниро ҳамчун ҷашни фархунда истиқ-бол намуданд. В. И. Ленин ба ин муносибат гуфтааст, ки «ин дар Шарқ инқилоб аст».²

Дар солҳои сиюм зарурати омӯзиши забони русӣ ҳамчун забони мубодилаи байни миллатҳои Иттифоқи Советӣ ва ҳамчун воситаи омӯзиши илму маданияти халқи рус, дигар халқҳои бародарӣ ва илму маданияти пешқадами тамоми ҷаҳон, инчунин омили тавонои ин-тишори комъебиҳои республикаҳои миллӣ ба миён омад ва бо талаби қонунии халқҳои Иттифоқи Советӣ ва роҳ-барии ҷумҳурии партия ва ҳукумат алифбои лотинӣ ба алиф-бои русӣ гузаронда, ба забонҳои миллӣ, аз ҷумла ба забони тоҷикӣ мувофиқ кунонида шуд.

Баъзе олимони дар як муддати кӯтоҳ ду бор иваз шу-дани алифборо нуқсонҳои ташкилӣ ба қалам дода, яқбо-ра аз алифбои арабӣ ба русӣ гузаштанро афзалтар до-нистаанд. Дар ҳақиқат, ин ивазшавиҳо бе ташвиши зиё-датӣ ва бе зарарҳои моддӣ нашудаанд, ҳангоми аз як алифбо ба дигаре гузаштан тамоми китобҳои таълимӣ, илмиву оммавӣ, сиёсӣ ва ғайра аз нав ҷоп мешаванд, одамони саводнок аз нав алифбо меомӯзанд ва ғайра.³ Аз ин ҷиҳат аз аввал ба алифбои русӣ асос гузаштан дар айни замон ба назар беҳтар менамояд. Вале он дав-ра давраи оддӣ ва ҷаҳонбинии халқҳои мо мисли имрӯза набуд,⁴ он давра давраи гузариш аз капитализм ва дар Осиёи Миёна аз феодализм ба социализм буд; душма-нони синфӣ аз ҳамаи имкониятҳои истифода мекарданд, дар Осиёи Миёна босмачиён решақанашуда буданд, кулакҳои ошқорову пинҳонӣ мубориза мебуданд, вайрон-корӣ мекарданд, муллоҳо аз хиёнат даст намекашиданд,

¹ Профессор Семёнов. Дар гирди алифбои нави (лотинӣ) то-ҷикӣ. «Раҳбари дониш», шумораи 10 (13) моҳи октябри 1928, саҳ. 12.

² И. Хансуваров. Латинизация — орудие ленинской нацио-нальной политики. М., 1932, саҳ. 21.

³ В. И. Абаев. О развитии литературных языков иранских народов Советского Союза. «Закономерности развития литератур-ных языков народов СССР в советскую эпоху». М., 1969, саҳ. 71.

⁴ Муфассалтар нигаред: А. Т. Бозиев, М. И. Исаев. Язык и нация, саҳ. 110—134.

аҳолӣ бесавод буд. В. И. Ленин бесаводиро яке аз ашадитарин душманон ҳисоб мекард. Чунончи, ӯ гуфта буд, ки дар назди мо се душмани асосӣ истодааст: душмани якум — гурури коммунистӣ, душмани дуюм — бесаводӣ ва душмани сеюм-ришва. Ӯ душмани бесаводиро чунин шарҳ дода буд: «Ин вазифаи сиёсӣ нест, ин шартест, ки бе он дар бораи сиёсат гап задан мумкин нест. Одами бесавод аз сиёсат берун меистад, ба вай аввал алифборо ёд додан лозим аст. Бе ин сиёсат намешавад, бе ин фақат овоза, ғайбат, афсона, хурофот ҳаст, на сиёсат».¹

Дар ин гуна шароити вазъият партия ва ҳукумат, талаби халқхоро дар қабул намудани алифбои лотинӣ қонеъ гардониданд, миллатҳои соҳибхитиёри советӣ алифборо дар асоси графикаи лотинӣ ихтиёр карданд ва дар солҳои бист ғайр аз забонҳои русӣ, украинӣ белорусӣ, арманӣ ва грузинӣ дигар ҳамаи забонҳои халқҳои Иттифоқи Советӣ ба алифбои лотинӣ мегузаранд.

Дар давраи гузариш индустриякунонии мамлакат, коллективонидани хоҷагии қишлоқ бо муваффақият ба амал татбиқ карда шуд, асосҳои мустаҳкамҳои иқтисодии социалистӣ ба амал омад, муносибатҳои социалӣ қимилан тағйир ёфт, душмани ашадии мо — бесаводӣ барҳам дода шуд, революцияи маданӣ ғалаба кард, дурдасттарин гӯшаҳои Россияи подшоҳӣ дар ин давра бо ғамхорӣ партия ва ҳукумат, бо ёрии бародаронаи пролетариат ва тамоми халқи рус ба республикаи шукуфони социалистӣ табдил ёфт. Душманӣ ва нобоварии миллатҳо ба якдигар, ки ҳоси ҷамъияти дорандаи синфҳои муҳолиф мебошад, дар давраи советӣ решақан шуда, ҷои онро дӯстӣ ва бародарии беназири таърихӣ ишғол намуд.

Дигаргуниҳои қуллии ҳаёти халқи советӣ, дар соҳаи иқтисодӣ ва маданӣ хеле умумият пайдо кардани халқҳои мамлақати мо, ягонагии ҷаҳонбинӣ ва мақсади онҳо, робита ва ҳамкориҳои доимии бародаронаи халқу миллатҳои Ватани мо барои ба алифбои русӣ гузаштан ва омӯхтани забони алоқаи байни миллатҳо шароити мусоид фароҳам оварданд. «Ҳамин тавр, лотинонидани алифбо ҳодисаи ногузир ва прогрессивӣ буд, ки реформаи минбаъдаи алифборо дар асоси графикаи русӣ осон намуд».²

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 33, саҳ. 62—63.

² М. С. Асимов. В. И. Ленин и некоторые проблемы культурной революции, саҳ. 138.

Бо қабули алифбои нав бар хилофи даъвою чашмдошти душманони синфии мо, ки аз рӯзи қабули он то ҳол аз ин мавзӯи муборизаашон даст накашидаанд, «Робитаи мо бо маданияти қадиму сарватмандамон, бо анъанаҳои классикиамон ҳам канда нашуд. Осори классикони адабиёти форсу тоҷик, ки собиқан дар алифбои арабӣ ба таъб мерасиданд, садъяки интишореро надоранд, ки ҳоло доранд».¹

Таркиби луғавии забони адабии тоҷик дар солҳои Ҳокимияти Советӣ аз ҳисоби имкониятҳои дохилии худ, пеш аз ҳама, аз усулҳои гуногуни калимасозӣ, инчунин аз омилҳои дигар, алалхусус аз ҳисоби калимаҳои русиву интернационалӣ² ва луғатҳои забони гуфтугӯи халқ басо инкишоф ёфт.

Соҳти грамматикӣ забони адабии тоҷик дар ин давра бо таъсири омилҳои гуногун такмил ёфт. Бисёр воҳидҳои морфологӣ, аз ҷумла суффикси сифати феъли-сози-**гӣ**, суффикси-**гист**, ки шакли сиғаи эҳтимоли месозад, феъли ёридиҳандаи «истодан», феълҳои таркибӣ, ки ҳиссаи асосиашон феъли ҳол мебошад, бандакҷонишини-**етон**, суффикси ҷамъбандии-**ино**, шакли маҳсуси ифодаи дараҷаи олии сифат (суп-сурх), бо ҷонишинҳои омадани суффиксҳои ҷамъбандӣ (шумоён, шумоҳо) дар ин давра шакли умумӣ гирифта, бо суффиксҳои фамилия ва номи падарсози **-ов**, **-ев**, **-ова**, **-ева**, **-ович**, **-евич**, **-евна**, **-евна** ба нормаи забон дохил шуданд. Дар синтаксиси забони тоҷикӣ ҷумлаҳои унвонӣ, баёнияҳои маҳсуси истисноӣ ба амал омада, мувофиқати пурраи хабар бо мубтадо ва инкишофи соҳти ҷумлаҳои соддаву мураккаб ба назар мерасад.

Услубҳои забони адабӣ низ хеле инкишоф ва такмил ёфтанд. Насри бадеӣ, назм ва осори театрии маҳсусиятҳои худро доранд, дар осори театрии унсурҳои гуфтугӯ бештар роҳ ёфтаанд, дар назм унсурҳои архаистӣ низ ҷой доранд, дар наср ду услуб: адабии китобӣ ва гуфтугӯ, ҳатто, шева ба назар мерасад, ки яке ба забони муаллифу дигаре ба забони персонажҳо мансуб аст. Баъзе нависандагон эроди устод Айниро ба нависанда П. Толис фаромӯш кардаанд магар, ки қаҳрамонони соҳибмаълумоти асари онҳо бо шева гап меза-

¹ М. Осимӣ. Воқеият хилофи афсона аст, сах. 72.

² Ниг. ба фасли «Сарчашмаи файзбахш»-и ҳамин китоб, сах. 83—101.

нанд. Услуби илмӣ инкишоф ва услуби публицистӣ комилан ташаққул ёфт. Ба услуби илмии илмҳои ҷудогона ва рӯзнома забони русӣ бештар таъсир расонидааст, таъсири забони русӣ дар услуби корбарии расмӣ, хуҷҷатҳои маъмури низ бештар зоҳир мешавад.

Вазифаи ҷамъиятӣ, доираи истифодаи забони адабии тоҷик баъди Октябр хеле васеъ шуд, сифати навро касб кардани забони адабӣ маҳз дар вазифаи функционалии он ба назар мерасад. Забони адабии тоҷик дар солҳои Ҳокимияти Советӣ ба сифати предмети таълимӣ дар мактабҳои ибтидоӣ, миёнаи нопурра, миёна ва олии дохил шуд, ин вазифаи нави вай аст, чунки «ҳеҷ гоҳ ва дар ҳеҷ асру замон (то Революцияи Қабири Октябр) забон дар мактаб ва мадрасаҳои тоҷик ба сифати як дарс ҳонанда нашудааст».¹ Азбаски газетаву журнал, театру кино, радиою телевизион ба ҳаёти халқи мо ба шарофати социализм дохил шудаанд, забони тоҷикӣ ба ин соҳаҳо маҳз дар ҳамин давра роҳ меёбад. Забони адабии тоҷик дар замони социализм дар ду шакл: хаттӣ ва даҳонӣ истифода мешавад. Шакли даҳонии он, ки дар таълиму тарбия, ҷамъомадҳои расмӣ, радиою телевизион, киною театр, гуфтугӯи расмӣ ва ғайра истифода мешавад, дар ҳамин давра ташаққул ёфтааст. Забони адабии тоҷик ҳоло воситаи асосии мубодилаи афкори ҳамаи аъзоёни ҷамъият мебошад, вай дар тамоми соҳаи муомилот роҳ ёфта шохаҳои ғайри-адабии забони тоҷикиро торафт маҳдуд карда истодааст. Ин амалиёти вай аз тарафи ҷамъият идора карда мешавад. Дар инкишофи забони адабӣ ва таъсири бонуфузи он радио, телевизион, матбуоту нашриёт, театру кино, муассисаҳои маданияву маърифатӣ, ташкилотҳои зиёди эҷодӣ ва советию ҷамъиятӣ бо роҳбарии ташкилотии партиявӣ республика кори пурсамареро ба ҷо меорад. Забони адабии тоҷик дар муассисаҳои махсуси илмӣ, илмиву педагогӣ, донишкадаҳои олии республика ва Умумиттифоқ тадқиқ карда мешавад.

Тадқиқгарони забони адабӣ ва омӯзгорони он давват шудаанд, ки қонуниятҳои инкишофи ин категорияи таърихро нишон дода, норма ва тамоюли инкишофи онро муайян намуда, барои ғалабаи комили он ба шаклҳои ғайри-адабии забон ва боз ҳам баланд бардоштани хусну маданияти он мубориза баранд.

¹ С. Айни. Кулӣёт, ҷ. 11, к. 2, саҳ. 378.

САРЧАШМАИ ФАЙЗБАХШ

1

Заминаи мусоиди иҷтимоӣ яке аз омилҳои асосии инкишофи забони адабӣ ба шумор меравад. Дар солҳои Хокимияти Советӣ барои бо суръати том инкишоф ёфтани забонҳои адабӣ шароити басо мусоид фароҳам омад, ки он натиҷаи ба амал татбиқи шудани сиёсати хирадмандонаи миллии ҷумҳурии Ленин мебошад. Дар ин давра дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, хоҷагии маданият халқи тоҷик дигаргуниҳои кулӣ ба амал омаданд, забони тоҷикӣ низ инкишоф ва такмил ёфт, доираи амалиёт ва вазифаи ҷамъиятии он басо васеъ гардид.

Дар ин давра забони тоҷикӣ дар ҳамаи соҳаҳо ҷорӣ гардид, дар мактабҳои советӣ забони тоҷикӣ ба сифати фанни махсуси таълимӣ дохил гардид, забони тоҷикӣ забони матбуоту нашриёт театру кино, радиову телевизион, илму техника қарор гирифт. Ҳамин тавр, соҳти социалистии ҷамъият, сиёсати хирадмандонаи ҷумҳурии Ленин доир ба забонҳои миллии ва тадбирҳои Ҳукумати Советӣ доир ба инкишофи забонҳои миллии ба тақомулот ва тараққиёти забони тоҷикӣ, нуфузу мақоми он низ заминаи мусоид фароҳам оварданд.

Забони тоҷикӣ дар айни замон ба пешрафти ҳаёти ҷамъиятии халқ, дар инкишофи давлатдорӣ социалистӣ, ҳаёти моддиву маънавии халқи тоҷик роли бағоят калон бозид, вай ба ҳамаи талаботи қонуни ҳаёти нав социалистӣ комилан ҷавоб дода, на танҳо худ такмил меёфт ва тараққӣ мекард, балки ба пешрафти ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ мусоидат мекард ва ёрӣ мерасонд. Диалектикаи забону ҷамъият маҳз дар ҳамин ягонагӣ ва таъсири дутарафаи онҳо барҷаста намоён мешавад.

Забони адабии тоҷик барои иҷрои вазифаҳои пуршарафи замони нав аз ҳамаи воситаҳои дохиливу хориҷӣ истифода мекунад. Яке аз омилҳои асосӣ, ки дар давраи нав боиси такмили инкишофи забони адабии тоҷик, бомуваффақият иҷро гардидани вазифаҳои он ва пешрафти халқи тоҷик гардидаанд, забони халқи кабири рус мебошад.

В. И. Ленин баробарҳукукии забонҳо ва ба ҳеч як забон надодани имтиёзро таъкид намуда, дар айни замон аҳамияти забони русиро дар инкишофи маданияту

забонҳои миллӣ махсус қайд кардааст. Доҳии пролетариат омӯзиши маҷбурии забони русиро инкор мекард ва таъкид мекунад, ки вақте ки халқҳо зарурати онро фаҳмида, ихтиёран меомӯзанд, аҳамияти он як бар чанд меафзояд. Мавқеи забони русӣ дар байни дигар забонҳои халқу миллатҳои Ватанамон ва эътирофи оламиён гардидани он далели барҷастаи амалӣ шудани пешгуиҳои дохӣнаи В. И. Ленин мебошанд. Л. И. Брежнев аз минбари панҷоҳсолағӣ гуфта буд: «Инкишофи босуръати алоқаҳо ва ҳамкориҳои байни миллатҳо боиси афзудани аҳамияти забони русӣ мешавад, ки он забони алоқаю робитаи ҳамаи миллатҳо ва халқҳои Иттифоқи Советӣ гардидааст. Албатта, рафиқон, боиси хушнудии ҳамаи мост, ки забони русӣ яке аз забонҳои сазовори эътирофи тамоми олам гардид!»¹

Бузургиву тавоноӣ ва ғасоҳату латофати забони русиро классикони марксизм-ленинизм ва мутафаккирони олами тамаддун борҳо зикр намудаанд. Забони русӣ мисли ҳарвақта аз забонҳои дигар, аз ҷумла аз забонҳои миллии Иттифоқи Советӣ, бахравар гардида, ғанитар ва тавонотар мешавад ва дар айни замон яке аз сарчашмаҳои боэътимоди тақомулот ва инкишофи забонҳои миллии Ватанамон ба шумор меравад; забонҳои миллӣ калимаҳои заруриро аз якдигар ва ё ба воситаи забони алоқии миллатҳо, вале калимаҳои интернационалиро ба воситаи забони русӣ қабул мекунад, ҷунки калиди ганҷинаи сарватҳои маънавии халқи кабири рус, миллатҳои дигари Ватанамон ва тамоми ҷаҳон барои забонҳои миллӣ забони русӣ ба шумор меравад. Аз ин ҷост, ки тарҷума аз забони русӣ хеле босуръат давом мекунад. Ин ҳолат водор менамояд, ки забони миллӣ ҳамаи захира ва имкониятҳои худро истифода кунад. Ин яке аз воситаҳои муҳимми инкишофи забонҳои миллӣ ба шумор меравад. Мисоли инро вазъияти имрӯзаи забони тоҷикӣ хеле хуб нишон медиҳад: дар ин давра таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз ҳисоби калимаҳои русӣ-интернационалӣ хеле бой шуд, усулҳои калимасозии забони тоҷикӣ тақмил ва инкишоф ёфтанд, соҳти грамматикии забони тоҷикӣ мукамалтар гардид, имло ва қоидаи истифодаи аломатҳои китобат муқаррар шуд.

Масъалаи таъсири забони русӣ ба забони тоҷикӣ

¹ Л. И. Брежнев. Дар бораи панҷоҳсолагии Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ, Душанбе, 1973, сах. 23.

дар асарҳои олимони Б. Н. Ниёзмӯҳаммадов, Н. А. Маъсумӣ, В. С. Расторгуева, Д. Т. Тоҷиев, Х. Қаримов, М. Шуқуров, М. И. Исоев, А. А. Қаримова, Р. Ғаффоров, Н. Шарофов ва дигарон бевосита ё ки бавосита мавриди муҳокима қарор гирифтааст, вале ҳаматарафа ва ба таври система тадқиқ намудани он вазифаи навбатии забоншиносон мебошад.

2

Таъсири забони русӣ ба забони тоҷикӣ бештар дар соҳаи лексика, калимаҳои иқтибосӣ мушоҳида мешавад. Ин бесабаб нест. Забон дар ҳамаи соҳаҳои қори инсоният бевосита ва фаъолона ишғирок менамояд ва ҳамаи тағйироту дигаргуниҳои онро ҳамонро дар худ акс мекунад, ин ҳолат пеш аз ҳама дар таркиби луғавии забон акс меёбад: таркиби луғавии забон ҳамеша тағйир ёфта меистад. Ба забони тоҷикӣ аз забони русӣ ва ба воситаи он пеш аз ҳама номҳо бо предмети ифода мекардагашон дохил шудаанд. Дар ин гуна ҳолат номҳо одатан тарҷума намешаванд ва калъа ҳам ёрӣ намерасонад. Масалан, «самолёт»-ро аввал «ҳавопаймо» номиданд ва, ҳатто, бо усули калъа «худпар» тарҷума карданд, вале ягонтои он ҷои **самолётро** гирифта натавонист.

Қалимаи «оташароба» ва калимаи хандаовари «шайтонароба» низ умре дида натавонистанд, калимаҳои «поезд» ва «велосипед» мисли «самолёт» бо предмети ифода мекардагашон ба ҳаёти халқ ва забони он дохил шуда, ҳуқуқи комил пайдо карданд. Ҳамин фикрро нисбат ба стол, стул, радио, телевизор, стабилизатор, диван, шифонер, телефон, кинотеатр, аптека, клуб, завод, магазин, трактор, бензин, электростанция, лампочка, свет, костюм, галстук, ателье, фабрика, университет, институт ва ғайра низ гуфтан мумкин аст. Ин предметҳо ба зиндагии мо бо номашон дохил шудаанд. Аз ҳамин сабаб кӯшиши онҳое, ки ба баъзеи ин предметҳо номи нав доданӣ мешуданд, барор намегирифт. Ин табиати забонро Айнии дақиқназар низ мушоҳида намудааст: «Оре, асбобе бошад, ки дар мо набошад, дар Европа ё Русия сохта шуда бошад, вайро бо номаш мегирем».¹

¹ С. Айни. Қайдҳо... «Шарки Сурх», 1956, № 7, сах. 60.

Таркиби луғавии забон оинаест, ки дар он ҳаёти моддиву маънавии халқро дидан мумкин аст. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ, хусусан калимаҳои русӣ-интернационалӣ на танҳо вазъияти имрӯзаи забони тоҷикӣ, инчунин ҳаёти хушбахтонаи миллати социалистии тоҷик, саноати пуриқтидор ва хоҷагии қишлоқи намунавии Тоҷикистони Советӣ, маданияти миллишаклу социалистимазмунӣ мо, инкишофи босуръати илму техникаи ҳозиразамон, дӯстӣ, ҳамкорӣ ва бародарии халқҳои мамлақати пахноварамонро инъикос мекунад.

Чунон ки дар ҳамаи забонҳои халқҳои Ватанамон дида мешавад, ба забони тоҷикӣ ҳам бештар терминҳои русӣ-интернационалӣ дохил гардидаанд ва қариб дар ҳамаи соҳаҳо истифода мешаванд. Албатта, дар ҳар соҳа дараҷаи истифодаи он ҳар хел аст. Дар соҳаи забоншиносӣ ҳам ин гуна терминҳо хеле бисёрранд. Терминҳои **грамматика, морфология, синтаксис, лексикология, этимология, фразеология, терминология, фонетика, фонема, морфема, оморфема, аффикс, суффикс, префикс, инфикс, интонация, сонант, дифтонг, семасиология, этимология, лексикография, орфоэпия, ассимиляция, диссимиляция, метотеза, омоним, синоним, антоним, архаизм, неологизм, эвфимизм, идиома, термин, полисемия, категория, артикль, аналогия, калька, субстантивация, диктант, инверсия, синтагма** ва ғайра ва монанди инҳо ба ҳамин гурӯҳ медароянд. Дар натиҷаи инкишофи муносибатҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, тараққиёти пуравчи саноат, хоҷагии қишлоқ, илму техника ва маорифу маданияти мамлақатамон ба забони тоҷикӣ аз ин соҳаҳо низ терминҳои зиёде дохил шудаанд. Албатта, барои истифодаи терминҳои соҳаҳои маъруза захира ва имкониятҳои худӣ забони тоҷикӣ истифода шудаанд, бисёр терминҳо тарҷума ва ба ин воҳиди як гурӯҳ калимаҳо ба сифати термин интихоб гардидаанд, вале забони тоҷикӣ аз усули бевосита гирифтани термин ба таври фаровон истифода намудааст. Ин тарзи истифодаи терминҳо ҳодисаи қонунӣ буда, аҳамияти онро классикони марксизм-ленинизм низ таъкид кардаанд: «...агар калимаҳои муҳимми хориҷӣ, ки аксарияти онҳо терминҳои илмӣ-техникии оммафаҳм мебошанд, ба тарҷума тоб меоваранд, муҳим шуда наметавонистанд. Пас тарҷума маъниро вайрон мекунад, вай ба ҷои равшанкунӣ дарҳам-барҳамиро ба ву-

қуд меорад».¹ Ин гуна дарҳам-барҳамӣ дар баъзе дав-
раҳои таърихи инкишофи забони тоҷикӣ низ воқеъ
шудааст. Чунончи, дар солҳои аввали Ҳокимияти Советӣ
дар Тоҷикистон ба ҷои калима ва терминҳои советӣ-
интернационалӣ бештар калимаҳои арабӣ истифода шу-
даанд. Ин ҳолат на танҳо дар истифодаи терминҳои
ичтимоӣ-сиёсӣ (фирқа, ҳизб, аксариюн, ақаллиюн, иш-
тирокиюн, маршрутӣ, ҷумҳурият, шӯро, ва ғайра),
балки дар истифодаи терминҳои дигар соҳаҳо, аз ҷум-
ла дар забоншиносии тоҷик низ мушоҳида мешавад.
Масалан, ба забоншиносии тоҷик мисли ҳуруфи мутга-
сила, мунфасила, масуто, сомита, замир, замири ибқо-
мӣ, иснодӣ, асвот, адот, исми басит, исми тасғир, мат-
буӣ изофат, изофии мақлубӣ, изофии ломия, мафъули
фия, мафъули маа, мутакаллим, феъли илтизомӣ, ҷум-
лаи мунтазама, мумиза терминҳои зиёде роҳ меёбанд,
ки ҳеҷ зарурат надоштани қисме аз онҳоро устод Айнӣ
дар вақташ гуфта буд.²

С. Айнӣ ҳамчун сарвари интеллигенцияи тоҷик ва
олими мӯътабар ба таълимоти ленинӣ ва рафти инки-
шофи забон такъя намуда, пеши роҳи кӯҳнапарастӣ,
майлҳои пуристонии он лаҳзаи таърихро гирифтани
мешуд. Ӯ зарурати неологизмҳоро на танҳо дар асарҳои
адабӣ, балки дар мақолаҳои илмиву оммавиаш низ таъ-
кид кардааст.

С. Айнӣ ҳанӯз пеш аз революция дар навиштаҳои
худ калимаҳои русӣ-интернационалиро дохил карда
буд. Зарурати ин ҳодисаро соли 1923, дар замони нав
чунин шарҳ медиҳад: «Ин ба мо ҳаминро нишон ме-
диҳад, ки дар тасвири зиндагонии имрӯза ва дар таш-
виқ ба зиндагии нав аз қор фармудани баъзе луғатҳои
душвор ва бегона гурез нест. Баъзе луғатҳои душвор
ва бегона, ки бо маҷбур кардани зиндагонии нав ме-
дароянд, муҳим аст, модом ки онҳо бо зиндагонӣ да-
ромадаанд, ду рӯз пеш ё пас фаҳмида мешаванд».³

Устод Айнӣ ба муқобили онҳое, ки барои ҳама гуна
маъниву мафҳуми тоза аз адабиёти пешина ёфтани
калимаро тавсия мекарданд, навишта буд: «Агар мо

¹ Қ. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т. 15, сах. 624.

² С. Айнӣ. Куллиёт, ҷ. 11, к. 2, сах. 346.

³ С. Айнӣ. Забони тоҷикӣ. Раҳбари дониш, 1928, № 11—12,
сах. 47. Ин мақолаи С. Айнӣ дар китоби дуҷуми чилди ёздаҳуми
«Куллиёт»-и ӯ (сах. 361—369) низ ҷоп шудааст, вале дар ин ҷо ба
ҷои «гурез нест» «гузир нест» ва ба ҷои «муҳим аст» «муҳим нест»
(сах. 368) ҷоп шуда, дағалтарин хато роҳ ёфтааст.

дар ҳар луғате, ки имрӯз қор фармуданӣ шавем, дар адабиёти кӯҳна ёфт шудани он шарт бошад, ҳазорон эҳтиёҷи ҳудро, ки ҳаррӯза ба пеши мо баромадааст, ба қадом забон адо мекунем?»¹

Ҳаёти нави социалистӣ ва талаботи қонунии забони тоҷикӣ ба таркиби луғавии он дохил шудани неологизмҳоро ногузир мегардониданд. Ин на танҳо дар мақолаҳои ҷудогонаи аҳли адаб, балки дар маҷлисҳои машваратӣ ва съезди забоншиносони республика (август соли 1930) ва Умумииттифок низ дарҷ шудааст. Гардиши қалон дар ин соҳа дар солҳои сӣ ба амал омад. Дастур ва нишондодҳои, ки дар ин давра баромадаанд, барои бой гардидани таркиби луғавӣ ва инкишофи забони тоҷикӣ омили муҳимме гардиданд, интеллегенцияи эҷодии тоҷикро ба роҳи дуруст ҳидоят намуданд. Чунончи, дар дастуре, ки Президиуми КИМ Советҳои РСФСР Тоҷикистон 15 августи соли 1936 қабул кардааст, аз ҷумла дар хусуси истифодаи терминологияи иҷтимоӣ-сиёсӣ чунин тавсия шудааст: «Дар забони тоҷикӣ муқаррар кардани терминологияе, ки дар шароити сохтмони социалистӣ инкишоф карда, мафҳумҳои шаклҳои нави меҳнат, моментҳои муборизаи синфӣ, ҳаракати инқилобӣ, сохтмони социалистӣ ва ҳоказоро ифода кунад, умуман терминологияи илмҳои ҷамъиятӣ, сиёсӣ бояд асосан ба роҳи қабул карда шудани терминологияи интернационалӣ ва советӣ пеш равад. Масалан: Пролетариат, Капитал ва дигарҳо».²

Дар ҳуҷҷатҳои маҷлисҳои машваратии соли 1938, ки бо фармони Комиссариати Халқии Маорифи РСФСР Тоҷикистон аз 2 январи соли 1939 дар шумораҳои 25 ва 26 январи соли 1939 дар газетаи «Тоҷикистони Сурх» ҳамчун лоиҳа дарҷ гардидааст, сарчашмаҳои асосии инкишофи терминологияи забони тоҷикӣ дуруст нишон дода шудаанд:

«Забони тоҷикӣ бояд ба чунин роҳҳо аз терминҳои нав пура карда шавад:

Якум. Ба ҳисоби аз калимаэҷодкуниҳои оммаи меҳнаткаши тоҷик ва аз захираҳои ғун шудагии калимагӣ ба таъри васеъ истифода бурдан.

Дуюм. Ба ҳисоби терминҳои интернационалӣ ва советизмҳои маъноӣ илмӣ-техникидори дар асоси сохтмони социалистӣ ба вучуд омадагӣ.

¹ Ҳамон ҷо.

² Установаки терминологияи забони тоҷикӣ. Нашрдавтоҷ. 1937.

Терминҳои русӣ ва интернационалӣ фақат ба шарте ки дар забони тоҷикӣ мувофиқи мазмуни онҳо айнан эквиваленташон бошад, тарҷума кардан мумкин аст.

Ҳамаи терминҳои интернационалӣ ва советӣ аз русӣ ва ё ба воситаи русӣ даромадагӣ ба шакли русиаш риоя карда қабул карда мешавад.

«Сеюм. Ба ҳисоби бо роҳи «калька» (айнан тарҷумакунӣ) сохтани калимаҳои нав, ба шарте ки терминҳои ба ҳамин тарз сохта шудагӣ мазмуни термини тарҷума карда мешудагиро дуруст ва пурра ифода карда тавонанд.

Дар вақти аз терминҳои диалектҳои гуногуни забони тоҷикӣ фоида бурдан, агар як фаҳм якчанд ном дошта бошад, термини дар бисёртарин лаҳҷаҳо машҳури онҳоро қабул кардан лозим аст».¹

Дар ин иқтибосот имкониятҳои дохилӣ ва манбаъҳои хориҷии инкишофи забони тоҷикӣ ба ҳисоб гирифта шудааст.

Аз ҳамин нуқтаи назар, ба хулосаи зерини С. Ҳалимов, ки худ аз тарафи устод Айни истифода кардани калимаҳои русӣ-интернационалӣ ва имкониятҳои дохилии забони тоҷикиро махсус қайд кардааст, розӣ шудан мумкин нест. «Бузургии устод дар он зоҳир мегардад, ки ӯ дар ҳалли проблемаи тозагии забон шароитҳои таърихӣ инкишофи забони адабиамонро ба назар гирифта сарчашма ва манбаъҳои ҳақиқии забони тоҷикиро дар намунаҳои беҳтарини забони адабиёти классикӣ ва забони зиндаи халқ мебинад».²

Дар хусуси сарчашма ва манбаъҳои забони тоҷикӣ олимону адибон бевосита ё бавосита изҳори ақида карда, дар қатори дигар манбаъҳои асосии инкишофи забони тоҷикӣ забони русиро ҳанӯз дар солҳои бистуму сиюм нишон дода буданд.

Дурустӣ ва ҳаётӣ будани он нишондодҳоро инкишофи минбаъдаи забони тоҷикӣ, алалхусус, терминологияи он, муносибати забонҳои халқҳои Иттифоқи Советӣ, тадқиқоти забоншиносони советӣ собит менамояд, ки дар заминаи назарияи ленинии баробархуқуқӣ ва инкишофи забонҳои миллӣ ба амал омадааст. Чунончи, Маҷлиси машваратии Умумии Иттифоқ (25—29 май

¹ Газ. «Тоҷикистони Сурх», 1939, 25, 26 январь.

² С. Ҳалимов. Садриддин Айни ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик, сах. 102.

соли 1929) муқаррар намуд, ки «Тафовути минималии терминҳои дахлдори байни забонҳои адабии халқҳои СССР бояд принципи асосии дар заминаи терминологияи интернационалӣ ва калимаҳои русии иқтибосӣ тартиб додани терминологияи нав доништа шавад».¹ Дар ин маҷлис ва ҳуҷҷатҳои он кӯшиши то ҳадди имкон фарқ қунонидани терминҳои халқҳои советӣ, ки бо ниятҳои тоза нигоҳ доштани забон карда мешавад, принципи манфӣ, кӯҳнапарастӣ ва зарарнок доништа шуд. Қотиби якуми КМ Ҷумҳурии Коммунистии Тоҷикистон Ҷ. Расулов дар мақолаи «Умумияти нави таърихӣ одамон» ин масъаларо махсус қайд карда, ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаву ибораҳои русӣ-интернационалиро чунин шарҳ додааст: «Ин процесс далели бойшавӣ ва инкишофи забону тафаккури ҳар як миллат, васеъ гардидани доираи интеллектуалии вай ва дар айни замон омили тадриҷан ба ҳамдигар наздикшавии миллатҳо мебошад. Ва одамоне, ки ногоҳ «дар бораи тозагии забон» гап мезананд, агар ба моҳияти масъала чуқуртар назар мекарданд, мефаҳмиданд, ки забони ҳар як халқ осори ҳамаи алоқаҳои таърихӣ вайро ба худ меорад ва ҳар як забон (инчунин ҳар як шакли маданият баробар ё ки аз он ҳам бештар) ҳар қадар ба таъбирот, бойшавӣ, қабули лексикаи нав, ифодаи мафҳумҳои тоза, мувофиқшавӣ ба мазмуни нави ҳаёт қодир бошад, ҳамон қадар қобили ҳаёт аст».²

Оре, дар олам забоне нест, ки аз дигар забонҳо истифода накунад, ин қонуни умумии забон аст. «Ҳамаи халқҳо,— гуфтааст В. Г. Белинский,— калимаҳоро мубодила мекунанд». Ақидаи онҳое, ки аз дигар забонҳо қабул кардани калимаҳоро баҳо надодан ба имкониятҳои забон мешуморанд, ҳам аз ҷиҳати илмӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ рад шудааст. Масалан, қариб 60—70 фоизи фонди луғавии забони англисиро калимаҳои иқтибосӣ ташкил мекардаанд, миқдори калимаҳои иқтибосӣ дар забони русӣ ва тоҷикӣ низ хеле зиёд аст. Албатта, тарзи ба забонҳо дохил шудани калима-

¹ Ю. Д. Дешериев, Н. Г. Корлэтяну, И. Ф. Протченко. Основные теоретические и практические вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР. «Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР». М., 1969, сах. 28.

² Дж. Расулов. Новая историческая общность людей. «Журналист», 1972, № 11.

хо як хел нест, вобаста ба ҳодисаҳои таърихӣ, шароити иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ баъзе калимаҳо бевосита ва баъзеи дигарашон бавосита дохил мешаванд. Масалан, калимаҳои арабӣ, ўзбекӣ ва русӣ ба забони тоҷикӣ асосан бевосита дохил шудаанд, вале калимаҳои лотинӣ, юнонӣ, англисӣ, франсузӣ, немисӣ ва ғайра ба забони ҳозираи тоҷик маҳз ба туфайли забони русӣ дохил гардидаанд. Аз ҳамин сабаб калимаҳои **республика, грамматика, футбол, орден, партизан, банк**, ки аслан лотинӣ, юнонӣ, англисӣ, немисӣ, франсузӣ ва италяний мебошанд, дар ҳамаи забонҳои халқҳои СССР мушоҳида мешаванд ва далели онанд, ки забони русӣ на танҳо воситаи муҳимми мубодилаи афкори халқу миллатҳои СССР, инчунин омили асосии ташаққули лексикаи умумӣ, калима ва терминҳои русӣ-интернационалӣ мебошад. Албатта, соҳаҳои ҳастанд, ки терминологияи навро талаб намекунанд. Масалан, терминҳои хешу табор, аъзоҳои бадан, сифатҳои асли, феълҳои асосӣ (ғайриномӣ), шумора, ҷонишин ва амсоли инҳо иқтибос нашудаанд. Терминҳои русӣ-интернационалӣ бештар дар соҳаҳои зерин мушоҳида мешавад:

1) иҷтимоӣ-сиёсӣ: СССР, совхоз, колхоз, социализм, коммунизм, съезд, партия, конференция, комсомол ва ғ.:

2) терминҳои бо истеҳсолоти ҷамъиятӣ алоқаманд: правления, бригада, звено, ферма, участка, бульдозер, фабрика, завод, комбайн, трактор ва ғ.;

3) номи навъҳои нақлиёт; самолёт, вертолёт, автомобиль, таксӣ, автобус, троллейбус ва ғ.;

4) терминҳои ҳарбӣ: танк, батарея, взвод, батальён, сержант, лейтенант, майор, маршал, калонна, автомат, пулемёт, миномёт, мина;

5) номи воҳидҳои ченак: грамм, килограмм, центнер, тонна, литр, метр, километр ва ғ.;

6) номи касб ва ихтисос: шофер, лётчик, механик, монтёр;

7) номи муассиса ва ташкилот: академия, университет, институт, техникум, поликлиника, райком, совнархоз;

8) соҳаи маишӣ-маданӣ: клуб, театр, кино, цирк, хор, костюм, стол, стул, радио, телевизор, газета, журнал, дирижёр, режиссёр, мебель, шкаф ва ғ.:

9) терминҳои соҳаҳои илм: филология, биология, зоология, физика, математика, химия ва ғ.:

10) **терминҳои соҳаи спорт:** футбол, баскетбол, волейбол, бокс, гимнастика;

11) **соҳаи савдо ва молия:** райпо, сельпо, магазин, буфет, ресторан, гастронорм, универмаг, банк, бухгалтер, бюджет, ва ғ;

12) **соҳаи бинокорӣ:** шифер, цемент, толь;

13) **номи моҳҳо:** январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь.

Калима ва терминҳои русӣ-интернационалӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шуда, дар он мақоми махсус пайдо карданд, аз онҳо ба воситаи морфемаҳои забони тоҷикӣ калимаҳои нав сохта мешавад. Аммо баъзан ба ҷои термини тоҷикии маъмул, ки қайҳо хазм шуда, мақбул ва мафҳуми умум гаштааст, калимаи нав истифода мекунад, ки боиси дарҳам-барҳамӣ мешавад. Масалан, калимаҳои «навор» ба ҷои «лента», калимаи «чадвал» ба ҷои «график» (чадвалҳои пахтаӣ-ёркунӣ), «ташрех» ба ҷои «анатомия», «меъёр» ба ҷои «норма» (меъёрҳои ГТО) ҳеҷ гуна зарурат надоранд. Вақте ки мо ба ҷои терминҳои хазмшуда дигар калимаҳоро кор мефармоем, бояд мавқеи истифода ва муносибати онро бо калимаҳои дигар ба ҳисоб гирем, чунки термин сермаъноиро наменпарастад ва бо терминҳои ҳамгурӯҳи худ қабати махсуси лексикиро ташкил менамояд.

Дар матбуот акси ин ҳолат, бе ҳеҷ гуна зарурат иқтибос кардани калимаҳо низ ҷой дорад. Масалан, калимаҳои «ресурс» (ресурсҳои меҳнатӣ), «сигнал» ва амсоли инҳо, ки аҳамияти терминологӣ надоранд, бо калимаҳои «захира» ва «маълумот» пурра ивазшавандаанд. Дар солҳои сиёсат ва чилум ин гуна калимаҳо хеле зиёд буданд, вале ҷои аксарияти онҳоро калимаҳои мавҷудаи таркиби луғавӣ иваз намуданд. Ҳоло ба маънии **совещания, политика, установка, тема, форма, новатор, реформа, союз** калимаҳои маҷлиси машваратӣ, машварат, сиёсат, дастур, нишондод, мавзӯ, шакл, навоар, ислоҳот, иттифоқ истифода мешавад.

Қонуниятҳои инкишофи забон майлҳои субъективиро инкор, вале дуруст истифода намудани сарчашмаҳои забонро исрор менамояд, ба сӯйистифодаи ҳеҷ кадоми онҳо роҳ намендиҳад. Маҳз аз ҳамин сабаб ақидаи инкоркунандагони пасоянди«ро» ва тарафдорони пасоянди «а»)-я», «-ба» рад карда шудааст.

Аҳамияти забони русӣ дар инкишофи забони тоҷикӣ бо иқтибоси калимаҳо маҳдуд намешавад, балки дигар соҳаҳои забонро низ дар бар мегирад. Таъсири забони русӣ инчунин дар усулҳои нави калимасозӣ ва васеъ шудани доираи усулҳои калимасозии забони тоҷикӣ ба назар мерасад.

Калимасозии аббревиатура дар забони тоҷикӣ маҳз бо таъсири забони русӣ пайдо шудааст. Бо ин усул аз ибораҳои изофии устувори забони тоҷикӣ низ калима сохта мешавад ва дар қатори **КПСС, СССР, колхоз, совхоз, райком** калимаҳои **КМ, ЧИС, РСС Тоҷикистон, комичроия, УМС** (Управления Марказии Статистикӣ) ва амсоли инҳо пайдо шудаанд, аммо ин усули калимасозӣ дар забони тоҷикӣ инкишоф наёфт. Дар солҳои охир калимаҳои кӯтоҳшудаи русӣ ҳамчун номи муассиса ва ташкилотҳои гуногун дар забони тоҷикӣ низ хеле зиёд дохил шудаанд: **Точикплодоовощ, автотехснаб, главснаббыт, тоҷиксельхозтехника, гидроэнергопроект, Нурекгидрострой, главсредазирсовхозстрой, Союзнефтехимзарубежстрой, горполодоовощторг, авторемстрой, сантехстрой, Вахшводстрой, Душанбеводстрой** ва ғайра.

Дар хусуси имлои ин хел калимаҳо, ки ҳодисаи нисбатан нав мебошад, дар «Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик» чизе гуфта нашудааст ва ҳол он ки тарзи навишти онҳо мухталиф аст. Одатан калимаҳое, ки бо исми хос сар мешаванд, бо ҳарфи калон, вале дигарҳо аксар бо ҳарфи хурд, гоҳо дар ноҳунак ва гоҳо бе ноҳунак навишта мешаванд.

Бо таъсири забони русӣ дар забони тоҷикӣ усули дигари калимасозӣ пайдо шудааст, ки онро «калимаҳои ҷуфт», калимаҳои таркибӣ» ва «ибора» ба қалам дода, калимаҳои **русӣ-тоҷикӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ; ватанамодарам, оммавӣ-сиёсӣ, ташкилӣ-партиявӣ, милли-озодихоҳӣ, маданӣ-равшаннамоӣ, маданӣ-маишӣ** ва ғайраро мисол овардаанд. Мо баҳси калимаҳои таркибӣ ва калимаҳои ҷуфту ибораҳоро мавқуф гузошта, ҳоло ҳаминро қайд карданем, ки ин тарзи калимасозӣ ҳосил исми ва сифати нисбӣ буда, онро бо баёнӣҳо омехта кардан дуруст нест. Баёнӣҳои гурӯҳи **ватан-модар** хусусияти истисноӣ доранд, калимаҳои мураккаб бошанд,

як мафхумро маҳз ба туфайли чузъҳояшон ифода ме-
кунанд.

Баъзеҳо ба ин усули калимасозӣ эрод гирифта, бо бандаки изофӣ дар шакли ибора ва бо пайвандаки пайҳам дар шакли калимаҳои чуфт истифода кардани онҳоро афзалтар дониста буданд. Албатта, дар шакли ибора ва таркиб додани баъзе аз он калимаҳо мумкин аст. Чунончи, **шоир-чанговарро шоири чанговар, маданӣ-равшаннамоиро маданиву равшаннамоӣ, муҳаррир-тартибдиҳандаро муҳаррир ва тартибдиҳанда** гуфтан мумкин аст. Аммо калимаҳои **бухгалтер-муфаттиш, инженер-механик, социал-демократ, фестивал-конкурс** ва амсоли инҳоро дар шакли ибораву таркиб додан ҷои нест, чунки маънӣ ё ноқис ифода мешавад ё таъбир меёбад. Дар матбуоти мо гоҳо се тарзи ифодаи як мафҳум дида мешавад: **марксистон-ленинчиён, марксистону ленинчиён, марксистони ленинчӣ**, ки аз онҳо шакли яқум — **марксистон-ленинчиён** дуруст аст.

Таъсири забони русӣ дар калимасозии маъноӣ, ки он ҳодисаи ба маъноҳои гуногун омадани ҳамон як шакли калимаро дар бар мегирад, низ мушоҳида мешавад. Барои мисол калимаи **котиб** ва **қаҳрамон**-ро аз назар гузаронидан мумкин аст. Калимаи **котиб** аслан арабӣ буда, дабир, мирзо, инчунин китобаткунанда, нависанда ва мунширо ифода менамуд.¹ Котиб ҳоло ба ду маънии сонӣ намеояд, фақат дар як маврид, дар маҷлису ҷамъомадҳо ба маънии дабир, мирзо истифода мешавад. Маънии калимаи **котиб** бо таъсири забони русӣ хеле васеъ гардида, ҳоло барои ифодаи ҳамаи маъноҳои **секретарь** истеъмоли мешавад. Дар баъзе забонҳои миллӣ дар ибораҳои **котиби илмӣ, котиби ташкилотӣ партияӣ, котиби Президиуми Советӣ Олӣ, Котиби генералӣ калимаи секретарь** истифода шудааст. Ҳамин ҳолатро дар калимаи **қаҳрамон** низ دیدан мумкин аст. **Қаҳрамон** аслан ба маънии паҳлавон, далер, ғолиб ва хунарманд истифода мешуд.² Ин калима низ маъноӣ худро ба таъсири забони русӣ басо васеъ карда, барои ифодаи маъноҳои гуногуни имрӯза истифода мешавад. Чунончи, **Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ, Қаҳрамони Ҷанги Бузурги Ватанӣ, қаҳрамони асар, қаҳрамонмодар, қаҳрамоншаҳр**. Маъноӣ унвон ва персонажии асари бадеӣ дар забони тоторӣ на бо калима-

¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ, қ. 1, М., 1969, сах. 566.

² Фарҳанги забони тоҷикӣ, қ. 2, М., 1969, сах. 784.

хамвазифа бошад, дида намешавад, бинобар ин калимаҳои **марксизм, ленинизм, социализм, материализм, капитализм, феодализм, идеализм**, айнан қабул шудаанд, ҳарчанд ки решаи ин калимаҳо ба фонди луғавии забони тоҷикӣ дохил шудааст. Суффиксҳои **-фикация** (-ификация) ва **-аци-я** низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд. Чунончи, дар забони тоҷикӣ ҳам реша ва ҳам шакли сохтаи калимаҳои зерин дохил шудаанд: **идеализация, вулканизация, канализация, кинофикация, радиофикация, электрофикация** ва ғ.

3. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик тарзи мураккаби калимасозӣ басо инкишоф ёфтааст. Бе сабаб нест, ки бисёр калимаҳои сохтаи русӣ низ ба тоҷикӣ дар шакли мураккаб ва омехта тарҷума мешаванд. Ин ҳолат дар ифодаи маънии дигар суффиксҳо камтар (чунинчи: баянист — баяннавот, брошировщик — чузъбанд, браковщик — брактор, бракунанда, бродник — чуяккашак), вале дар ифодаи маънии суффиксҳои **-фикация** ва **-изация** бештар ба назар мерасад, чулки онҳо дар забони тоҷикӣ аффикси муродиф надоранд. Масалан, **радиофикация-ро радиокунонӣ, радионоккунӣ, газификация-ро газдоркунӣ, газноккунӣ** ва амсоли инҳо ба қалам додаанд.

Дар адабиёт калимаҳои **военизация** (военизация, ҳарбикунонӣ), **идеализация** (идеализация, идеаликунонӣ), **коллективизация**, (коллективкунонӣ коллективонидан), **газификация** (газификация, газҳосилкунӣ), **электрофикация** (электрофикация, электрикунӣ, электрикикунӣ) дида мешавад, ки дар ин ҷо, албатта, таъсири «Луғати русӣ-тоҷикӣ» кам нест.

Ба ақидаи мо, агар асоси ин гуна калимаҳо ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шуда бошад, онҳоро бо суффиксҳои он, чунон ки **-изм** қабул шудааст, айнан истифода кардан беҳтар аст, инро шакли сохта ва сунъии тарҷумани баъзеи онҳо низ тақозо мекунад. Маънии баъзе аз ин гуна калимаҳо ба воити ибора низ барҷаста ва хушсифат набаромадааст. Масалан, калимаҳои **газдоркунӣ, газноккунӣ, идеаликунонӣ, радионоккунӣ, электрикикунӣ** ва ибораҳои **актив купонидан, фаъл кунонидан, ба сӯзишвории гази лузаронидан** ва амсоли инҳо тамоман нодуруст таркиб ёфтаанд.

4. Масъалаи дигари мувоҳисавӣ ин аст, ки решаи баъзе калимаҳои сохтаи русӣ-интернационалӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шуда, суффикси

онҳо дар забони тоҷикӣ муродиф дошта бошад ҳам, ба забони тоҷикӣ бетаъбир дохил шудаанд. Маълум аст, ки суффиксҳои-ист, чунон ки зикр шуд, дар калимасозӣ аз исмҳои шахс бо суффикси -ҷӣ ивазшаванда мешаванд. Пас, чаро баъзе калимаҳо суффикси -ҷӣ қабул накардаанд? Ба назари мо, ҳамвазифагии суффикси -ист бо суффикси -ҷӣ на дар ҳама маврид мушоҳида мешавад.

Дар он ҷое, ки онҳо аз ҷиҳати маънӣ ба ҳам мувофиқ намеоянд ва иваз кардани онҳо ғайритабиӣ менамояд, истифодаи шакли аслии калима афзалтар дониста шудааст. Калимаҳои **идеалист, материалист, журналист, интернационалист, социалист** аз ҳамин қабиланд.

Чи ҳеле ки мебинем, ба забони тоҷикӣ калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар шакли таркибҳои гуногун дохил шудаанд. Аммо калимаҳои сохтаи дигар забонхоро, ки бо ҳамон шаклашон ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд, ба ҳисоб гирифта, аффиксҳои онҳоро дар забони тоҷикӣ низ ҳамчун морфемаи калимасоз маънидод кардан нодуруст аст. Аз ҳамин нуқтаи назар, калимаҳои **чайник, коммунист, марксизм, большевик, академик, лётчик, агротехник, аэропорт, биология, диалог, диссимилияция, километр, космодром, микрорайон, монография, неологизм, телевизор, телефон, аспирант, механизация, кинофикация** ва амсоли инҳо ба забони тоҷикӣ бо маънои таркибиашон дохил шудаанд ва ба морфемаҳо тақсим намешаванд.

Бо таъсири забони русӣ дар забони адабии ҳазираи тоҷик усули омехтаи калимасозӣ низ бисёр сермаҳсул шудааст. Мувофиқи ин усул аз таркибу ибораҳои гуногун ба воситаи аффиксҳо калима сохта мешавад. Мисли **худтанқидкунӣ, худмуайянкунӣ, азназаргузаронӣ, азнавсозӣ, шарорахомӯшкунак** калимаҳои зиёдеро овардан мумкин аст, ки қалбаи калимаҳои русӣ буда, ба усули омехта сохта шудаанд. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки қалқаро усули калимасозӣ ба қалам додан дуруст нест.

4

Таъсири забони русӣ дар синтаксис пеш аз ҳама ба ташаккули услубҳои нутқ ва инкишофи онҳо, дар истифодаи ҷумлаҳои унвонӣ, дар диалог ва тарзҳои исти-

фодаи нутқи айнан нақлшуда, дар сарлавҳагузории газетаву журналҳо ва асарҳои илмиву адабӣ, дар қолабҳои иборабандӣ, васеъ гардидани доираи истифодаи воситаҳои алоқа, мувофиқати пурраи хабар бо мубтадо, дар истифодаи аломатҳои китобат ва ғайра мушоҳида мешавад, ки ҳоло ба тафсири онҳо ҳоҷат нест.

Маълум аст, ки ибораҳои изофии роҳи Тирмиз-Қўрғонтеппа, роли Рустам, раиси Марьям Исоева, Лайли Шарофатбону, Аврораи Собирова, Содиқи Бобоқулов, Фахриддинови Қосимов, колхозии ба номи Ленин, Колхозии Байроқи Сурхи Меҳнатдори ба номи Ленин ва амсоли инҳо бо таъсири забони русӣ пайдо шудаанд ва муносибатҳои гуногунро ифода мекунанд. Ин гуна ҳолатҳо дар ибораҳои пешоянддор низ мушоҳида мешавад.

Таъсири забони русӣ ба забони тоҷикӣ дар қолабҳои зиёди синтаксисӣ, аз ҷумла дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мушоҳида мешавад. Ин ҳолат дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки ҷумлаҳои пайрави онҳо бар эзоҳи калимаҳои нисбӣ омадаанд, бештар ба назар мерасад.

Аммо бояд иқрор шуд, ки дар забони газетаву журнал, радиою телевизион ва асарҳои ҷудогонаи илмиву адабӣ аз ҷиҳати забон ва тарзи баён нуқсонҳои зиёде ба назар мерасанд, ки бештарини онҳо ба соҳаи синтаксис мансуб мебошанд.¹

5

Системаи фонетикӣ забон нисбатан устувортар буда, ба таъсири омилҳои хориҷӣ камтар дучор мешавад. Аз ҳамин сабаб тақмили инкишофи системаи фонетикӣ забонҳо аз ҷисби иқтибосот яке аз масъалаҳои душвори забоншиносӣ ба шумор меравад.

Дар калимаҳои иқтибосӣ ҳодисаҳои фонетикӣ мушоҳида мешаванд, ки ба забони тоҷикӣ хос набуданд. Яке аз ин ҳодисаҳо дар аввали калимаҳои иқтибосӣ истифодаи шудани ду ва ё зиёда овозҳои ҳамсадо мебошад. Бесабаб нест, ки ин қабил калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар нимаи дуҷуми асри XIX ва аввали асри XX ба тағйироте дучор шуда буданд. Ин ҳолат дар давраи аввали инкишофи забони адабии тоҷик дар сол-

¹ Ниг.: ба фасли «Ғалатҳои машҳур ва номашҳур»-и ҳамина китоб, саҳ. 139—169.

ҳои Ҳокимияти Советӣ низ мушоҳида мешавад. Аммо минбаъд ба муносибати дуруст ба роҳ мондани таълими савод, ба забони тоҷикӣ дохил шудани калимаҳои зиёди русӣ-интернационалӣ ба таври васеъ қорӣ шудани таълими забони русӣ ва қабул гардидани алифбон русӣ равияи дигар ва басо дуруст пеш гирифта шуд, ки он айнан иқтибос кардани калимаҳои русӣ-интернационалиро тақозо менамуд. Ин масъала дар «Лоиха»-и соли 1939, дар қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ низ акс ёфт ва дар таҳрирҳои минбаъда (1954, 1972) инкишоф дода шуд.

Шакли аслии аксарияти калимаҳои, ки пеш аз революция ва дар солҳои аввали Ҳокимияти Советӣ ба забони тоҷикӣ вайрон дохил шуда буданд, барқарор ва қабул гардид. Чунончи, ба ҷои **истакон, устал, истанса, фаранса, иштароб, каптонса, искалот, кулуб** шакли дурусти онҳо: **стакан, стул, станция, Франция, штраф, квитанция, склад, клуб** ба забони адабӣ дохил шуд.

Албатта, ин қоидаи мутлақ нест, дар қабули калимаҳои русӣ-интернационалӣ, ки дар давраҳои гуногун дохил ва хазм шудаанд, истисноҳо мушоҳида мешаванд, ки ҳамаи онҳоро дар зерӣ як қоидаю як қолаб додан хилофи инкишофи таърихӣ забон мебуд. Чунончи, калимаҳои **чайник, самовор, патинка, ҷўт, туфлӣ, ясли, мошини сабукрав, мошинаи дарздўзӣ, таксӣ, фойтун, калўш, карасин, карагас, конфет, лок, немис** ва амсоли инҳо ба забони тоҷикӣ мувофиқи анъана ва талаффузашон дохил шудаанд. Агарчи ин тарзи навишт дар «Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик» дарҷ шуда бошад ҳам, баъзан бо он риоя намекунанд ва онҳоро ба тарзи **ботинка, ясли, машинаи дарздўзӣ, галўш, керосин, карагас, немец** истифода мекунанд, ки дуруст нест.

Дар имлои якҷанд калимаҳои дигар низ тафовут мушоҳида мешавад, ки дар қоидаҳои имло махсус шарҳ ёфтааст; «Аммо управление, правление, отделение, участок, поселок, гербарий, лекторий (барин исмҳо, ки дар охирашон -е, -ий, -ок доранд, ба тарзи зерин навишта мешаванд; управления, правления, участка, посёлка, гербария, лектория, сценария, санатория ва ғ)».¹ Дар ин калимаҳо ҳам тарзи талаффузи тоҷикиашон риоя шудааст.

¹ Қоидаҳои асосии имлои забони адабии тоҷик. Душанбе, 1972, сах. 17—18.

Ин ходиса дар истифодаи калимаҳои русӣ-интернационалие, ки дар таркибашон овозҳои **дж** доранд, низ дида мешавад. Маълум аст, ки ҳарфи **ч** ба забони русӣ дар шакли **дж** дохил шудааст. Ба ин таҷриба такя намуда, ба забони тоҷикӣ ж-ро айнан (аввалҳо ба ҷои **ж** ҳарфи **ч**, қабул шуда буд) ва ба ҷои **дж** ҳарфи **ч**-ро истифода мекардагӣ шуданд ва ин дар қоидаҳои имло сабт шудааст. Аз ин рӯ, ба ҷои **ҷурнал журнал** менависанд ва калимаҳои **бюджет, джаз, джемпер** ва амсоли инҳо бошад, дар шакли **бюджет, қаз, чемпер**¹ истифода мешаванд.

Ин тағйироти фонетикӣ, ки бо тақозои талаффузи тоҷикиашон ба амал омадааст, ҷиҳатҳои хоси фонетикаи забони тоҷикӣ ва тағйироти инкишофи онро таъкид менамояд.

Айнан қабул кардани калимаҳои русӣ-интернационалӣ боиси ба забони тоҷикӣ дохил шудани на **танҳо калимаҳои гардид**, ки дар аввалашон ду ва ё зиёда ҳамсадо доранд (**стакан, стул, стол, скамейка, шкаф, трактор, трамвай, троллейбус, бригада, звено, взвод** ва ғ.), балки барои ба калимаҳои русӣ-интернационалӣ дохил шудани аломати сакта (**ъ**), аломати ҷудой ва нармӣ (**ь**), фонемаҳои **ц, щ, ы** низ сабаб шуд. Ин тадбирҳо барои якрангии (унификацияи) калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар забонҳои миллӣ, инчунин барои беҳтар намудани таълими забони русӣ дар мактаб андешида шудаанд.

Масъалаи задаи калимаҳои аслии ва иқтибосӣ, таъсири онҳо низ ҷолиби диққат аст, чунки ақидаи забонишиносон дар ин бора як хел нест. Аммо бо таъсири калимаҳои иқтибосии русиву интернационалӣ характери зада дар забони тоҷикӣ тағйир ёфтааст гуфтан асосе надорад.

Албатта, таъсири забони русӣ ба забони тоҷикӣ бо чанд мисол ба итмом намерасад, доираи он басо васеъ буда, ҳамаи соҳаҳои забони тоҷикӣ ва услубиёти онро дар бар мегирад. Тадқиқи ҳама тарафҳои ин масъала ва ба таври илмӣ муайян намудани мавқеи забони русӣ дар инкишофи забони адабии халқи тоҷик ва илму маданияти он, инчунин дар дӯстиву ҳамкориҳои халқҳои СССР муҳимтарин вазифаҳои олимон ва муассисаҳои тадқиқотӣ ба шумор меравад.

¹ Ҳамон ҷо, сах. 18.

ҲУСНИ СУХАН

КАЛИМАСОЗӢ ВА ҲУСНИ СУХАН

Қалимасозӣ воситаи асосии бойшавии таркиби луғавии забон мебошад. Бо ин роҳ таркиби луғавӣ бо калимаҳои нав пурра мешавад. Бисёр калимаҳои наво, ки дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, инкишофи хоҷагӣ, илму маданият ва ғайраҳо пайдо шудаанд, бо роҳи қалимасозӣ ба амал омаданд, ки онҳо бо сохти грамматика ва қонунҳои дохилии забон пурра мувофиқат мекунад. Бо роҳи қалимасозӣ бойшавии таркиби луғавӣ нисбат ба дигар воситаҳо бештар инкишоф меёбад, чунки вай аҳволи забонро пурра инъикос мекунад.

Тарзҳои қалимасозӣ дар давоми солҳо низ инкишоф ва такмил меёбанд. Ҳар як нави қалимасозӣ дар марҳилаи худ барои ғаниву пурра шудани таркиби луғавӣ роли калон мебозад. Инкишофу тақомули қалимасозӣ мувофиқи талаботи қонунии дохилии забон ба амал меояд. Забон барои пурра ва бо нозуқиҳои ифода намудани фикр ва барои ҳаматарафа қонеъ гардонидани талаботи мубодилаи афкор аз ҳамаи воситаҳо истифода мекунад. Чунин талаботи забон барои инкишофи усулҳои қалимасозӣ восита ва омили муҳим мебошад.

Қалимасозӣ ва воситаҳои он бо грамматика алоқамустақкам дорад. Хусусияти қалимасозии забон ба хусусияти сохти грамматикӣ он зич вобаста аст. Забонҳои гуногунсохт бо қалимасозии хоси худ низ аз ҳам фарқ мекунад. Грамматика дар навбати худ қалимасозиро идора мекунад. Ҳар як қалимаи нав ҳамчун воҳиди суратҳои грамматикӣ, ҳамчун қалимаи мансуб ба ин ё он ҳиссаи нутқ ташаккул меёбад, ба категорияҳои морфологӣ ва вазифаи синтаксисии он молик мешавад.

Дар хусуси қусну латофати забони тоҷикӣ ва риоя кардан ба қоидаву қонун ва фасоҳату назокати он як силсила мақолаҳои мувоҳисавӣ ҷоп шуданд. Радиою телевизион сӯҳбат ва намоишҳои махсус ташкил карданд,

ходимони матбуоту нашриёт сӯхбату машваратҳо гузарониданд, дар назди Комитети Марказии Партияи Коммунистии Тоҷикистон масъалаи истилоҳоти забони тоҷикӣ бо иштироки аҳли қалами шаҳри Душанбе махсус муҳокима шуд, ки онҳо, бешубҳа, самараи худро доданд. Бо вучуди ҳамаи ин дар забони матбуоту нашриёт, радиою телевизион, тарҷумаҳои ТоҷикТА ҳанӯз вайронкорӣ ва худсарихо дида мешаванд. Бади кор дар ин аст, ки аз маслиҳатҳои дилсӯзона ва ғамхоронаи рафиқони мутахассис ва пуртаҷриба на ҳамаи коркунони ин соҳа хулосаи даркорӣ баровардаанд. Албатта, ҳамаи фикрҳои дар рафти мубоҳиса гуфташуда дуруст ва қобили қабул нестанд, дар онҳо фикрҳои носоҳеҳ низ буданд, вале ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки бештарини муаллифон мулоҳиза ва тақлифҳои худро бо далелҳои бозғаймод собит ва аз заминаи илми забон асоснок кардаанд. Яке аз ҳамин гуна мақолаҳои илмӣ аз онҳо Муҳаммадҷон Шукуров «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» мебошад, ки аввал дар журнали «Садои Шарк» (1965, № 10) ва соли 1968 бо чанд мақолаи дигар ба шакли маҷмӯа нашр шуд.¹ Дар ҳамаи мақолаҳои Муҳаммадҷон Шукуров, алаҳусус дар мақолаи «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» на танҳо самимият ва муҳаббати муаллиф ба забони миллии тоҷик, ба маданияти шукуфони вай, балки борикбинӣ, но-зукфаҳмӣ ва дақиққорӣ ӯ намоён аст.

Бештарини фикру мулоҳизаҳои муаллиф дар хусуси истифодаи бемаврид ва ё суиистифодаи калимаҳо ва таркибу таъбирҳо дуруст ва қобили қабуланд. Аммо аз ин тақлифҳо баъзеҳо хулосаҳои яктарафа бароварданд. Чунончи, дар мақолаи Муҳаммадҷон Шукуров суиистифодаи феъли ёридиҳандаи «кардан» ва феъли «гузарондан» бо мисолҳо нишон дода шуда буд. Баъзе қаламдастони шитобкор ҳамоно ба ин феълҳо қач назар карда, ба феъли ёридиҳандаи «намудан» часпиданд ва бемаврид онро истифода мебардагӣ шуданд. Кор ба дараҷае расид, ки ҳатто феъли «тамошо намудан» пайдо шуд. Ин ҳолат водор кард, ки дар бораи феъли ёридиҳандаи «кардан», дараҷаю мавқеи истифода ва тафовути он аз феъли ёридиҳандаи «намудан» Раҳим Ҳошим мақолаи махсус нависад ва худи Муҳаммадҷон Шукуров ба воситаи телевизион бори дигар ин масъаларо

¹ М. Шукуров. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. Душанбе, 1968.

шарх диҳад. Гурӯҳи дуҷуми қаламдастон ҳоло ҳам аз **шаклу қолабҳои вайрон** ва одатқардашон дил қанда наметавонанд. Чунончи, Муҳаммадҷон Шукуров дар хусуси калимасозӣ аз исму феъли ёридиханда сухан ронда, ба калимаҳои **чустҷукунӣ, харидкунӣ, чомашӯйкунӣ, обшӯйкунӣ, шикояткунӣ, табриккунӣ, тавсифкунӣ, таъмиркунӣ** эрод гирифта дуруст гуфта буд, ки аз ҳама гуна феълҳои таркибӣ исми амал сохта намешавад. Агар ҳиссан номии феъли таркибӣ исми амал бошад, аз он ва феъли ёридиханда дубора исми амал сохтан **ҳочате надорад**. Мутаассифона, баъзе рӯзноманигорони мо ин нуктаро нафаҳмидаанд ё фаҳмидан нахостаанд, ки ҳар рӯз чандто ин хел калимаҳоро истифода қарда истодаанд.

Бояд қайд кард, ки ҳар як хулосаву таклиф бояд заминаи илмӣ дошта бошад. Илми забон умумигӯиро наметавонад, вай тақозо мекунад, ки ҳар як фикри нав бо далелҳои илмӣ ва қоидаҳои он асоснок қарда шавад. Ин талабот ба калимасозӣ бештар аҳамият дорад. Бисёрҳо бо нишон додани мисолҳо ва як навъ эзоҳ ба он, бо қайд қардани таркиби морфологии калима маҳдуд шудаанд. Муҳаммадҷон Шукуров ба ин қонеъ нашуда, ба тарзи калимасозӣ, заминаи он ва муносибати ҷузъҳои калима низ эътибор додааст. Ин гуна муносибат тадқиқотчиरो водор менамояд, ки аз баъзе тағйиротҳо дар забон хулосаҳои назариявӣ бароварда, онҳоро дар шакли рехта чун қоида пешниҳод кунад. Албатта, ин кори мушқил ва масъулиятнок аст, вале ӯ ин вазифаро асосан дуруст иҷро қардааст.

Дар мақолаи Муҳаммадҷон Шукуров дар қатори фикрҳои тоза ва таклифҳои муфид ақидаҳои вомехӯранд, ки шарҳу эзоҳ мехоҳанд ё ки баҳсталабанд. Мо дар ин мақола ҳамин гуна нуктаҳоро мавриди баҳс қарор дода, баъзе мулоҳизаҳои худро баён қарданем.

Тадқиқи исмҳои мураккаб нишон медиҳад, ки исмҳои мураккаби тобеъ аз ҳама гуна таркибу таъбирҳои сохта намешаванд ва тарзи ташаккули онҳо як хел нест. Як гурӯҳ исмҳои мураккаб аз ибораҳои изофӣ ва ғайриизофии исм ба амал омада бошанд, гурӯҳи дигари онҳо аз ибораҳои феълӣ ва феълҳои таркибӣ сохта шудаанд. Аз ибораҳои феълӣ сохта шудани ин гуна калимаҳо аз муносибати ҷузъҳои исмҳои мураккаб дида мешавад. Дар исмҳои мураккабе, ки аз исму феъл сохта шудаанд, муносибатҳои объекту амал, субъекту амал

ва муносибатҳои гуногуни масоҳагӣ, замони бо амал мушоҳида мешавад.

Чузъи аксарияти исмҳои мураккабе, ки аз исму асоси замони ҳозираи феъл сохта шудаанд, ба ҳам дар муносибати объекту амал буда, бештарини онҳо исми фоил мебошанд, ки шахсро далолат мекунанд: мӯзадӯз, чомашӯй, моҳигир, найнавоз, доиразан, гулпарвар, ошпаз, аробакаш, сартарош ва монанди инҳо. Бо ин қолаб на танҳо исмҳои фоил, балки номи предмет ҳам сохта мешавад: сарпӯш, миёнбанд, рӯмоӣ, оҳанрабо ва ғайра. Дар ин қолаб сохтани исмҳои макон ва абстракт низ мумкин аст. Чунончи: **дудкаш, кафшпарто, дастгир, побанд.**

Маълум аст, ки исми амал ба воситаи суффикси «-ӣ» низ сохта мешавад. Дар таркиби исмҳои мураккаб ду хусусияти он зоҳир мешавад: вай аз асосҳои мураккаб исми амал месозад: **соатсоз** (исми фоил), **соатсозӣ** (исми амал), **моҳигир-моҳигирӣ, оброн-обронӣ, пахтачин-пахтачинӣ** ва ғайра. Вазифаи дуоми ин суффикс дар сохтани исмҳои мураккаб аз он иборат аст, ки ба зами вазифаи яқум барои ҳамчун исми мураккаб сурат гирифтани исму феъл, яъне барои васл шудани онҳо низ ёри мерасонад. Дар ин ҷо аз ибораҳои исм сохтани суффикси «-ӣ» мушоҳида мешавад. Чунончи, **рӯзгузаронӣ, шабнишинӣ** ва ғайра.

Дар исмҳои мураккаби ғайришахс, ки аз исму асоси замони ҳозираи феъл бевосита сохта мешаванд, асосан муносибати амалу объект мушоҳида мешавад ва феълҳо дар ин гуна исмҳо асосан гузаранда мебошанд. Мисли **дудбаро, ғуломгард** хеле кам калимаҳои дучор мешаванд, ки ба ҳам дар муносибати субъекту амал бошанд. Аммо дар исмҳои мураккабе, ки ба воситаи суффикси «-ӣ» аз ибораҳои гуногун сохта шудаанд, муносибатҳои мухталифи чузъҳо — амалу исм дида мешавад. Чунончи, дар исмҳои **мехмоноӣ** — муносибати субъекту амал, **тезравӣ** — аломату амал, **болоравӣ** — макону амал, **шабнишинӣ** замону амал мавҷуд аст.

Исмҳои мураккабе низ ҳастанд, ки аз исму асоси замони ҳозираи феъл сохта шуда бошанд ҳам, дар байни онҳо ҳеҷ гуна муносибати синтаксисӣ дида намешавад. Чунончи: **додзанӣ, дарсгӯӣ, роҳравӣ, гапзанӣ** ва амсоли инҳо. Исмҳои мазкур аз феълҳои таркибӣ сохта шудаанд ва аз ин рӯ чузъҳои онҳо ба ҳам ҳеҷ гуна муносибати синтаксисӣ дошта наметавонанд.

Дар мақолаҳои Муҳаммадҷон Шукуров аз ибораҳои феълӣ бо суффикс «-й» сохтани исмҳои мураккаб хеле хуб қайд шудааст, аммо дар он ин ду вазифаи суффикси «-й»: аз асосҳои мураккаб ва аз ибораҳои сохтани исми мураккаб ба ҳам омехта шудаанд. Чунончи, ӯ менависад: «Калимаҳои зеринро, ки аз забони адаби ва гуфтугӯ гирифта шудаанд, аз назар гузаронем: коргурезӣ, мактабгурезӣ, мардумгурезӣ, фаръедзаниӣ, маънирасӣ, дидадаройӣ, дарсравӣ, собуншӯӣ, муштмоӣ, дилнишинӣ, роҳбарӣ, пайравӣ, рӯйпӯшӣ (ҷомаи рӯйпӯшӣ); тағпӯшӣ (куртаи тағпӯшӣ), гапдаройӣ, замонасозӣ ва ҳоказо. Ҳамаи инҳо калимаи мураккабанд. Ғайр аз ин, ҳамаи инҳо аз чунин ибораи феълӣ сохта шудаанд, ки бо пешоянде сар мешавад. Калимаҳои мазкур аз ибораҳои аз кор гурехтан, аз мактаб гурехта, аз мардум гурехтан, ба фаръед расидан ва ғайра сохта шудаанд. Вақте ки ин ибораҳоро бо он калимаҳои муқоиса менамоем, равшан мешавад, ки дар ҳангоми калимасозӣ аз ҳамаи ин ибораҳои пешоянд партофта шудааст.

Аз ин ҷо қоидае ҳосил мешавад, ки онро тақрибан ин тавр ифода кардан мумкин аст: агар аз ибораи феълие, ки дар аввали он пешоянде ҳаст, калимаи мураккаб сохтан лозим бошад, дар вақти калимасозӣ он пешоянд партофта мешавад. Аз ҳамин сабаб аст, ки ҳуди калимаи «ёдоварӣ» дуруст буд ва ба он пешоянди «ба» илова кардан ҳаргиз лозим набуд.

Акнун меоем ба сари он калимаҳои тозабаромади имрӯза, ки аз қабилӣ «бавучудойӣ», «аздастдихӣ», «бадастдаройӣ», «азгуноҳгузарӣ», «баплангириӣ», «азнавсозӣ», «азназаргузаронӣ» ва мисли инҳо мебошанд. Ин калимаҳои аз ибораҳои зерин гирифта шудаанд: ба вучуд омадан, аз даст додан, ба даст даровардан, аз гуноҳ гузаштан, ба план гирифтани, аз нав сохтани, аз назар гузарондани. Лекин ҳангоми аз ин ибораҳои калимаи мураккаб сохтани пешоянди ибора партофта нашудааст. Аз ин ҷиҳат он калимаҳои ба қоидаи калимасозӣ мувофиқ нестанд.

Пас, чӣ кор кардан даркор буд? Оё агар пешоянд ро мепартофтем, ин калимаҳои шакли дуруст мегиританд? Не, агар аз он калимаҳои пешоянд ро фуруғуздор намоем, шакли «вучудойӣ», «дастдихӣ», «дастдарорӣ» ва ғайра ҳосил мешавад, ки онҳо маъное надоранд ё маънои дигаре медиҳанд. Пас, магар он қоидае, ки дар боло зикр шуд, нодуруст будааст? Агар он қоида дуруст бошад,

чаро аз ибораҳои «ба вучуд омадан», «аз даст додан», «ба даст даровардан» ва мисли онҳо бо партофтани пешоянд калимаи мураккаб сохтан мумкин нашуд?» (сах. 70—71).

Чи хеле ки мебинем, акидаи Муҳаммадҷон Шукуров чунин аст: баъзе исмҳои мураккаб, ки суффикси «-ӣ» доранд, аз иборасо сохта шудаанд, ки дар аввалашон пешоянд доштаанд, аммо аз ҳамаи онҳо бо партофтани пешоянд исми мураккаб сохтан мумкин нашуд, баъзасо «ба қоидаи калимасозӣ мувофиқ нестанд». Чаро чунин зиддият ба амал омад? Ин номувофиқатӣ ва ихтилофро худи Муҳаммадҷон Шукуров ба хубӣ ҳис намуда, ба он чунин ҷавоб навиштааст:

«Фаромӯш набояд кард, ки аз баъзе иборасо калимаи мураккаб сохтан мумкин аст ва аз баъзеи онҳо мумкин нест».

Ин ҷавоб дуруст аст, аммо вай саволи дигарро талаб мекунад: Аз кадом иборасо пешояндро партофтани мумкин аст ва аз кадом иборасо партофтани мумкин нест? Ин савол бе ҷавоб мондааст.

Дар мисолҳои боло ҳамаи калимаҳои мураккаб бо суффикси «-ӣ» омадаанд, вале суффикси «-и» дар ҳамаи онҳо як вазифаро иҷро намекунад, тарзи сохтани онҳо низ як хел нест.

Калимаҳои мураккаби гурӯҳи якум (бе пешоянд) ба воситаи суффикси «-ӣ» на аз иборасо, балки аз асосҳои мураккаб ва ё феълҳои таркибӣ сохта шудаанд. Маълум аст, ки исмҳои мураккаби фоил ва сифатҳои мураккаб, ки ба шахс тааллуқ доранд, аз исм ва асоси замони ҳозираи феъл бевосита сохта мешаванд. Асоси калимаҳои мураккаби коргурезӣ — коргурез, фаръёдрасӣ-феръёдрас, маънирасӣ-маънирас дар асоси ҳамин қолаб сохта шудаанд. Маълум аст, ки аз сифатҳо ва исмҳои фоил ба воситаи суффикси «-и» исми маънӣ сохта мешавад. Сифату исмҳо метавонанд дар шакли содда (хуб-хубӣ, нағз-нағзӣ, усто-устой), сохта (нодон-нодонӣ, беақл-беақлӣ, коргар-коргарӣ) ва мураккаб (дилнавоз-дилнавозӣ, гапдари-гапдарӣ, соатсоз-соатсозӣ, сартарош-сартарошӣ) оянд. Пас, дар ин ҷо вазифаи якуми суффикси «-ӣ» мушоҳида мешавад. Исмиҳо, ки дар ин ҷо зикр шудаанд, дар асоси ҳамин қолаб сохта шудаанд.

Исмҳои мураккаби гурӯҳи дуюм (пешоянднок) ин гуна хусусият надоранд, дар ин калимаҳо асоси мураккаб мавҷуд нест, бинобар ин агар аз инҳо суффикси

«-й» истисно шавад, на танҳо калимаи мураккаб, балки маъно ҳам барҳам меҳӯрад. Масалан, «вучудо» ё ки «бавучудо» ҳеҷ гуна маъно надорад. Аз ин рӯ, ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб на аз асосҳои мураккаб, балки аз ибораҳои феълӣ ва феълҳои таркибӣ ба воситаи суффикси «-й» сохта мешавад: вай чузъҳои ибораро ба ҳам васл мекунад ва аз онҳо исми амал месозад. Дар калимаҳои гурӯҳи якум хусусияти васлкунандагии вай зоҳир намешавад.

Чаро баплангирӣ ва плангирӣ сунъӣ менамояду планкашӣ табиӣ? Чунки асоси калимаи планкашӣ-планкаш исми фоил аст, ки аз он бо суффикси «-й» сохтани исмҳои амал қолаби маъмул ва басо машҳури калимасозии тоҷикист. Баплангирӣ дар асоси ин қоида сохта нашудааст.

Аз исмҳои гурӯҳи якум танҳо исми «дарсравӣ» аз иборати феълӣ ба воситаи суффикси «-й» сохта шудааст, ки сабаби онро худи Муҳаммадҷон Шукуров ин тавр баён мекунад:

«Он ибораҳои забони тоҷикӣ, ки бо пешоянд сар мешаванд, як хусусият доранд, ки гоҳо аз баъзеи онҳо афтидани пешоянд ҳам мумкин аст. Масалан: дар хона нишастан-хона нишастан, ба шаҳр рафтан-шаҳр рафтан, ба хона омадан-хона омадан, дар кӯча гаштан-кӯча гаштан, ба кӯҳ баромадан-кӯҳ баромадан, дар хона хобидан-хона хобидан ва амсоли инҳо» (саҳ. 73).

Иборати ба дарс рафтан-дарс рафтан низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад. Тамоман ҳақ ба ҷониби Муҳаммадҷон Шукуров аст, ки дар хусуси калимасозӣ аз ин ибораҳо чунин менависад:

«Аз ибораҳои, ки онҳоро бе пешоянд ҳам кор фармудан мумкин аст, калимаи мураккаб тартиб додан ҳеҷ душворӣ надорад. Калимаҳои зерин аз ҳамон ибораҳо сохта шудаанд: хонанишинӣ, гӯшанишинӣ, шаҳрравӣ (ҳатто бухороравӣ — С. Айнӣ), ҷойравӣ (ба меҳмонӣ рафтан), бозорравӣ, ҳаммомравӣ, магазинравӣ, колхозравӣ, хонабиёӣ (фақат ба маънои ба хона омадан), кӯчагардӣ, биёбонгардӣ, кӯҳбароӣ, хонахобӣ ва ҳоказо» (саҳ. 73).

Бале, исмҳои мазкур на аз ибораҳои пешоянднок, балки аз ибораҳои бепешоянд сохта шудаанд, ки дар чунин ҳолат Шукуров дуруст мегӯяд, ки «имконияти калимасозӣ хеле калон аст».

Вақте ки ин тарзи калимасозиро муоина месозед,

хоҳ-нохоҳ саволе ба миён меояд: кадом навъи ибораҳо дар ин ду шакл (ҳам бо пешоянду ҳам бе пешоянд) воқеъ шуда метавонад? Муҳаммадҷон Шукуров чунин савол нагузошта бошад ҳам, ҷумлаҳои зеринро ҷавоби ҳамина савол пиндоштан мумкин аст: «Ҳар ду шакли ин ибораҳо-ҳам бо пешоянд ва ҳам бе пешоянд дуруст ҳисоб мешавад. Сабаби ин ҳолат эҳтимол ҳамин бошад, ки ибораҳои мазкур аз калимаҳои муқаррарие, ки дар маишати ҳаррӯза бисёртар ба кор меравад — аз калимаҳои «хона», «кӯча», «шаҳр», «нишастан», «рафта», «омадан» ва ғайра сохта шудаанд, на танҳо ин калимаҳо, балки худи ин ибораҳо ҳам бештар истеъмом мегардиданд, рафта-рафта пешоянд афтидааст ва ибораҳо сабуктар шудаанд (сах. 73).

Ин ҷавоб зоҳиран дуруст аст, чунки бе пешоянд омадани ибораҳо хоси забони гуфтугӯ буда, ин тарзи истифодаи ибораҳо дар асарҳои бадеӣ басо кам дучор мешавад. Ба назари мо, ин ҳодиса ба серистеъмолии ибора он қадар вобаста нест. Масалан, дар маишати ҳаррӯзаи мо **ба Ҳиндустон рафта** ва **ё ба осмон рафта** мушоҳида намешавад, вале ин ибораҳо ҳам мисли ибораҳои боло бе пешоянд истифода кардан мумкин аст: **Ҳиндустон рафта**, **осмон рафта**.

Ин ҷо сабаби дигаре бояд бошад. Ин, ба ақидаи мо, бештар ба муносибати ҷузъҳои ибора ва ба тарзи алоқани онҳо вобаста аст. Ин ҳолат дар муносибати феълӣ монда ба ҳоли макон равшан зоҳир мешавад, ки дар чунин мавридҳо исм ба зарф хеле наздик мешавад.

Дар забони тоҷикӣ зарф ҳамчун ҳиссаи нутқ хеле маҳдуд аст, вазифаи онро дар ҷумла асосан исм иҷро мекунад. Чунончи, профессор В. С. Расторгуева дар ин хусус навиштааст: «Аксар вақт дар он ҷое, ки дар дигар забонҳо, аз ҷумла дар забони русӣ, зарф истифода мешавад (яъне ба вазифаи калимаҳои ҳолӣ), тоҷикон бо пешояндҳо ва бе пешояндҳо калимаҳои номиро истифода мекунанд. Чунончи, ба вазифаи ҳоли макон бо пешояндҳо ва бе онҳо калимаҳои меоянд, ки хонаву ҷойро мефаҳмонанд: дар хона будан ё ки хона будан».

Ҳамин тавр, исми хангоми ҳоли макон шуда омадани он аз ҷиҳати синтаксисӣ ба зарф ҳамвазифа мешаванд. Зарф ба калимаи тобеъкунанда бештар бо роҳи ҳамроҳӣ, яъне бе пешоянду пасоянд меояд, вале исм бо феъл, асосан ба воситаи пешояндҳо алоқаманд мешавад. Ин аст, ки хангоми ба зарфҳо аз ҷиҳати синтакси-

Сй ҳамвазифа шудани исмҳо алоқаи вобастагӣ то як андоза суст шуда, ба алоқаи ҳамроҳӣ наздик мешавад. Ана дар чунин маврид бе пешоянд ба феъл тобеъ шудани исм мушоҳида мешавад ва аз онҳо ба воситаи суффикси «-й» сохтани исм басо мувофиқ аст, ки намунашро дар боло дидем.

Барои қувват додани ин фикр исмҳоро, ки аз зарфу асоси замони ҳозираи феъл сохта шудаанд, аз назар гузаронидан мумкин аст. Дар забони мо ин гуна калимаҳо бисёр нестанд, чунки ҳуди зарф, алалхусус зарфи макон, басо маҳдуд аст. Ҳоло калимаҳои боло, поён, пеш, ақиб, наздик ба зарф гузашта, ҳатто суффикси-тар қабул мекунанд. Онҳо ба феъл, асосан, бевосита тобеъ мегарданд ва аз онҳо мисли **болоравӣ, поёнравӣ, ақибгардӣ, пешой, наздикшавӣ** исм сохта мешавад.

Боз як саволи дигар ҷавоб металабад. Он савол ин аст: аз ибораҳои феълии пешоянддор калимаи мураккаб сохтан мумкин аст ё не? Ба ин савол ҷавоби Муҳаммадҷон Шукуров қатъист.

«Гурӯҳи сеюми ибораҳои феълии пешоянднок онҳоеанд, ки калимаи мураккаб сохтан аз онҳо ҳеҷ мумкин нест, зеро на аз ҳуди ибора ва на аз калимасозӣ пешоянд намеафтад...» Муаллиф дар ин гуна мавридҳо истифодаи ҳуди ибораро тавсия мекунад. Дар қатори ибораҳо феълҳои таркибии пешоянддорро ном бурдани Шукуров нишон медиҳад, ки *ӯ* ба сохтани калимаҳои мураккаб аз ин гуна таркибҳо ҳам зид мебошад. Мо ҳайронем, ки чаро борҳо қайд шуда бошад ҳам, ҳоло дар матбуот «азхудкунӣ», «азназаргузаронӣ», «азнавсозӣ» менависанд? Оё кормандони матбуот ба ин ягон асосдоранд? Агар асосе бошад, он кадом аст?

Оре, онҳо асос доштагистанд. Асоси онҳо пеш аз ҳама ин будагист, ки исмро исм тарҷума мекунанд, на ибора, вале ин далел кофӣ нест. Дар ҳамаи забонҳо тарҷумаи як ҳиссаи нутқ бо ҳиссаи дигари ҳаммаъноӣ нутқ ва як категорияи синтаксисӣ бо дигар категорияи ҳаммаъноӣ синтаксисӣ дида мешавад. Илова ба ин, калимаи мураккаб бояд ба қонуни калимасозии забон такъя кунад ва дар асоси он сохта шавад. Ана ба ин талабот на ҳамаи калимаҳои мураккабе, ки аз ибораҳои пешоянднок сохта шудаанд, ҷавоб дода метавонанд. Дар ҳақиқат, баъзан тарҷумонҳо аз ҳад мегузаронанд ва мисли **азнавкоркардабарой** ва **аздигардидабарой** исмҳои гӯшхарош месозанд. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин ба

қои калимаи **бавучудоӣ** калимаи **пайдоиш** ва ба қои **башефигирӣ** худи **шефиро** истифода бурдан беҳтар аст: «Лекин бавучудоии калимаи мазкур тамоман дигар хел мебошад». «Башефигирии муҷассамаҳои ёдгориҳо давом дода, бо ветеранҳо... тез-тез вохӯрда меистанд».

Эроди Шукуров ба ин қабил калимаҳо, ки ҳусни забонро ҳалалдор мекунад ва имконияти хубтару беҳтар сохтан ва ё ифода кардани онҳо ҳаст, дуруст мебошад, вале калимаҳои «азнавсозӣ», «азназаргузаронӣ», «азхудкунӣ» ва амсоли инҳоро ба ин гурӯҳ дохил кардан лозим набудагист. Гап на дар он аст, ки ба шаклу талаффузи ин калимаҳо чашму гушӯҳо одат кардаанд, балки дар он аст, ки ҳамин калимаҳо ҳам дар асоси қоидаи калимасозии забон ва тақозои услубии он сохта шудаанд. Дар забони тоҷикӣ аз феълҳои таркибии номӣ ба воситаи суффикси «-ӣ» исми амал сохтан мумкин аст. Мисли **гапзани**, **фикркунӣ**, **хунукхӯрӣ**, **якшавӣ** ва **фаръёдзани** исмҳои зиёдеро ном бурдан мумкин аст, ки аз феълҳои таркибии номӣ сохта шудаанд. Калимаи «азхудкунӣ» низ аз феъли таркибӣ сохта шудааст. Агар аз калимаҳои «азнавсозӣ» ва «азназаргузаронӣ» пешоянди онҳоро, ки дар таркиби калимаи мураккаб ҳамчун префикс воқеъ шудааст, партоем, маъно тамоман дигар мешавад. Ин тарзи калимасозӣ дар осори нависандагони тоҷик низ дида мешавад.

«...дарди чобачокунӣ нисбат ба дарди **азҷобароӣ** чанд дараҷа зиёдтар буд...» (С. Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 6, саҳ. 148).

Шояд ҳамин тарафи масъала ва дар забон торафт зиёд шуда мавқеи мустаҳкам пайдо кардани ин гуна калимаҳо бошад, ки Шавкат Ниёзӣ навиштааст:

«Ниҳоят, исмҳо аз феълҳои таркибӣ, ки онҳо аз исму феъл иборат буда, бо пешоянд омадаанд, ба воситаи суффикси -ӣ сохта шуда метавонанд, ки онҳо номи амал, процесс мебошанд. Дар чунин исмҳо аҳамияти суффикси-ӣ хеле муҳим аст. Ин суффикс чун исми мураккаб ташкил ёфтани ҷузъҳоро таъмин менамояд: баамалгузаронӣ, азхудкунӣ, баамаловарӣ, бавучудоварӣ, азназаргузаронӣ, баҳисобгирӣ, бапландарорӣ, азнавсозӣ, барқароркунӣ ва монанди инҳо, ки чунин тип ҳоло зиёда ба қор бурда мешавад».¹

Феълҳои таркибии номӣ аз ду калима: ном ва феъл иборатанд ва онҳо ҳамчун феъл дигар калимаҳоро ба худ тобеъ карда метавонанд. Агар аз феъли таркибии

¹ Ш. Ниёзӣ. Исми ва сифат. Сталинобод, 1954, саҳ. 28.

номӣ ва калимаи тобеи он исм сохта шавад, он калима аз се ҳисса иборат мешавад. Оё чунин тарзи калимасозӣ раво аст?

Ақидаи Муҳаммадҷон Шукуров дар ин хусус чунин аст: «Аз ин ҷо як сирри бисёр муҳими ин навъи калимасозӣ ошкор мегардад: маълум мешавад, ки агар дар иборати феълӣ феъл аз ду калима иборат бошад, дар баъди калимасозӣ як калимаи ин феълро партофтаи лозим будааст. Аз ҳамин сабаб аз иборати «худ дӯст доштан» калимаи «худдӯстӣ» сохтаанд, яъне «доштан»-ро партофтаанд, аз иборати «худ қор қардан» калимаи «худқорӣ» ба вуҷуд омадааст, яъне «қардан» тарқ гардидааст, аз иборати «худ баҳо додан» калимаи «худбаҳоӣ» ҳосил гардидааст, яъне «додан» соқит шудааст ва ҳоказо» (сах. 65).

Муаллиф ба ин қоида такя карда, ба калимаҳои «худхизматрасонӣ», «худтанқидкунӣ», «худмуайянкунӣ» эрод мегирад: «Ин калимаҳои мураккаб ба он қоидае ки мо дар боло дидем, тамоман мувофиқ намеоянд. Барои он ки калимаҳои мазкур ба он қоида мувофиқ шаванд, аз онҳо асоси феълро партофтаи лозим буд. Он гоҳ онҳо чунин шакле ба худ мегирифтанд: «худхизматӣ» (мисли «худрухсатӣ»), «худтанқидӣ», «худмуайянӣ» (мисли «худширинӣ»), «худшифой» (мисли худбаҳоӣ), «худдифой» (низ мисли «худбаҳоӣ») ва ҳоказо (сах. 65, 66).

Ҳамин тавр, Шукуров шакли «худмуайянӣ»-ро дурӯст, вале «худмуайянкунӣ»-ро нодуруст мешуморад ва чунин хулоса мебарорад: «Агар ин ду қоида (якумӣ дар таркиби калимаи мураккаб наомадани асоси феълӣ ва дигаре дар таркиби калима омадани он — Р. Ш.) зидди якдигар намебуд, эҳтимол мумкин буд, ки ҳар ду баробар давом қардан гирад, то ки рафта-рафта яке аз онҳо мавқеи асосӣ ишғол наояд ва он гоҳ дигаре аҳамияти худро гум кунад. Азбаски дуҷумӣ дар натиҷаи ба назар нагирифтани якумӣ, яъне дар натиҷаи фаромӯш қардани яке аз қонунҳои асосии калимасозии тоҷикӣ ба вуҷуд омадааст, бояд дар забони имрӯзаи мо ҳуқуқи надошта бошад» (сах. 67).

«На танҳо дар калимаҳои мураккабе, ки бо «худ» сохта шудаанд, балки умуман дар ҳамаи калимаҳои мураккабе, ки аз иборати феълӣ дорои се калима таркиб ёфтаанд, халқ кӯшиш кардааст, ки асоси феълро партояд. Ин қоида қоидаи умумии ақсари калимаҳои му-

раккабест, ки аз иборан феълӣ сохта шудаанду он иборан феълӣ аз се калима иборат аст» (сах. 68).

Мо дар ин масъала бо Муҳаммадҷон Шукуров ҳамфикр шуда наметавонем. Аввало, ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар байни он ду қондае, ки муаллиф пешниҳод кардааст, ҳеҷ гуна зиддияте мушоҳида намешавад, яъне мавҷуд будани яке дигареро рад намекунад. Масалан, мавҷудияти «худмудофия» ва «худқорӣ» калимасозии «худмуайянқунӣ»-ро инкор намекунад. Ҳар кадоми онҳо сабаб ва хусусияту тарзи махсуси калимасозӣ дорад. Чунончи, набудани суффиксҳои «-ӣ» дар калимаи «худмудофия» онро аз он гурӯҳи калимаҳо истисно мекунад, калимаи «худқорӣ» бошад, ба воситаи суффикси «-ӣ» на аз иборан феълӣ, балки аз сифати мураккаби «худқор» сохта шудааст.

Муайян намудани он, ки чаро роҳи дуҷуми калимасозӣ дар забони ҳозира инкишоф ёфта, роҳи яқум басо маҳдуд шудааст ва ё дигар зоҳир намешавад (чунки ҳамон якҷанд калимае, ки ҳоло ҳастанд, аз адабиёти классикӣ омадаанд), ба ҳалли ин масъала кӯмак мерасонад. Яке аз сабабҳои инкишоф наёфтани роҳи яқум (тарзи «худтанқидӣ») ва васеъ паҳн шудани тарзи дуҷум («худтанқидқунӣ»), ба фикри мо, дар он аст, ки дар тарзи яқум муносибати чузъҳои калимаи мураккаб равшан ҳис карда намешавад. Қалимаи «худмуайянӣ»-ро ду хел фаҳмидан мумкин: худро муайян кардан ва худ муайян шудан. Дар забон ин ду тарзи иборан феълӣ маълум аст, ки онҳо аз ҳам тафовут доранд ва як хел шудани муносибати калимаи мураккабе, ки аз ин ду ибора сохта мешавад, мумкин нест. Иборан яқум аз чузъҳои иборат аст, ки ба ҳам дар муносибати амалу объект мебошанд, ки он бевосита ба амал омадааст, дар иборан дуҷум бошад, ин гуна муносибат мушоҳида намешавад, дар ин ҷо муносибати субъекти грамматикӣ ва предикат мавҷуд аст. Аз ин рӯ калимаҳои мураккабе, ки аз ин ду навъи иборан феълӣ сохта шудаанд, бояд аз ҳам фарқ кунанд ва он муносибати ҳосил иборахоро дар худ таҷассум намоянд (Ин гуна муносибат ва муносибатҳои дигар дар аксари калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ мушоҳида мешавад). Аммо исмҳои гурӯҳи «худмуайянӣ» ба ин талаботи калимаҳои мураккаб ҷавоб дода наметавонанд. Шояд аз ҳамин сабаб аст, ки ин қабил калимаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик мавқеи худро на танҳо аз даст додаанд, балки сохта на-

мешаванд ва якчанд калима, ки (мисли «худбоварӣ») ҳоло дида мешавад, ё аз асоси мураккаб ба воситаи суффикси «-й» сохта шудааст (чунончи, худбовар, дилхуш, вақтхуш, дилпур) ва ё бо ҳамин шаклашон дар таркиби луғавӣ ҷой гирифта, маъноӣ яклухти лексикӣ пайдо кардаанд. Дар таркиби луғавӣ ҳар як забон калимаҳои кӯҳнасохт, гарчи он қолаби калимасозӣ аз байн тамоман рафта бошад ҳам, солҳо ва асрҳо умр мебинанд. Бинобар ин мо барои дар забон ҷой надоранд гуфтани калимаҳои, ки аз худ + исм ва феъли ёридиханда ё ки худ + феъли таркибии номи сохта шудаанд, ҳеҷ гуна асосӣ, боэътимод надорем. Устод Садрриддин Айнӣ ҳам аз ин тарзи калимасозӣ даст накашидааст, балки онро такмил ва инкишоф додааст. Калимаи «худтарбиякунӣ»-ро дар мисоли зерин мутолиа намоед:

«Аз ин маълум мешавад, ки ҷавонони Ленинобод бо мутолиа, бо хондани асарҳои адабӣ ҳамеша ба худтарбиякунӣ машғулӣ доштаанд» С. Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 5, сах. 139).

Магар дар ин мисол калимаи «худтарбиякунӣ» бемавқеъ истифода шудааст? Ҳаргиз не! Ба ақидаи мо, на ибораи худ тарбия кардан ё ки худро тарбия кардан ва на калимаи «худтарбиягӣ» ё ки «худтарбиявӣ» (дар ҳамин мавқеъ вазифаи калимаи «худтарбиякунӣ»-ро бо ҳамин тобишҳою муносибатҳои ифода ва ҷои онро ишғол карда наметавонад. Ба ин калима ибораи «тарбияи худ» мувофиқтар ояд ҳам, дар дохили он ибора маъноӣ такрори амал, чи хеле ки дар калимаи мураккаб аст, мушоҳида намешавад, ин маъниро аз хабар ва ҳуди ҷумла фаҳмидан мумкин аст. Аммо мавҷуд будани ибораи муродиф сохтани калимаи мураккабро истисно намекунад. Калимаи «худтарбиягӣ»-ро ду хел фаҳмидан мумкин мешавад: ба тарбияи худ машғул будан ва худ ба тарбия машғул будан. Аммо аз калимаи худтарбиякунӣ танҳо як муносибат — муносибати объектӣ мушоҳида мешавад, ки он маҳз ба тӯфайли феъли ёридихандаи «кардан», ки ҳиссаи ногузирӣ чунин калимаҳост, имконпазир шудааст.

Калимаҳои мураккабе, ки аз ҷонишини нафсии «худ», исм ва феъли ёридиханда сохта шудаанд, аз калимаи мураккабе, ки аз исм ва феъли таркибӣ сохта шудаанд, аз ҷиҳати қолаби калимасозӣ ва муносибати ҷузъҳо ҳеҷ гуна тафовут надоранд. Дар ин хел калимаҳои мураккаб ҳиссаи асосӣ феълӣ таркибӣ буда, ҷони-

шини «худ» (дар калимаҳои аз ҷумлаи «худтарбиякунӣ») ва ё исм (дар калимаи мисли «ангурзеркунӣ») ба вай тобеъ мебошанд. Агар феъли таркибӣ гузаранда бошад, муносибати вай бо ҳиссаи тобеъ (хоҳ ҷонишин бошад, хоҳ исм) ҳамчун муносибати амал ба объект ва баръакс, агар феъли таркибӣ монда бошад, муносибати вай бо ҳиссаи тобеъ ҳамчун муносибати субъекти грамматикӣ бо амал воқеъ мешавад.

Дар забони тоҷикӣ исмҳои мураккаб, ки аз исм ва феъли таркибӣ бо ёридиҳандаи «кардан» сохта шудаанд, басо фаровон истифода мешаванд. Таркиби морфологии ин гуна калимаҳо аз се ҷузъ иборат бошад ҳам, онҳо дар қолаби исмҳои амали дукалимагӣ, ки аз ҳиссаи номӣ ва асоси замони ҳозираи феъли гузаранда сохта шудаанд, ба амал омадаанд, чунки ду калимаи охири онҳо як ҳиссаи нутқ — феъл ҳисоб меёбад. Чунинчун, дар мисоли зерин исми «базмтамошокунӣ» бо исмҳои «базмковӣ» ва «базмъёбӣ», ки дар як қолаб сохта шудаанд, ба тарзи мувозӣ ва чида истифода гардидааст: \bar{y} шабе бо мо базм рафт, дар бозгашти он **базмковӣ**, **базмъёбӣ** ва **базмтамошокунӣ** моро дар қитъае тасвир карда буд (С. Айнӣ, Қуллӣёт, ҷ. 7, сах. 310).

Дар ин маврид аз шакли **базмтамошокунӣ** дида бехтар ва мувофиқтар калима ва ё иборате ёфтани мумкин нест. Илова ба ин, асоси ин се калимаи мураккаб дар шакли мураккаб ҳам омада метавонад, ҳамчун **базмков**, **базмъёб** ва **базмтамошокун** ва ҳар се исми фоил мебошанд, ки дар сохтани исми амал як қолаб доранд. Мумкин аст, **базмтамошокун** на ба ҳама маъқул шавад, шунидани чунин калимаи сеошъона гаронӣ кунанд, лекин чӣ илоҷ? Ин тарзи маъмули калимасозии исмҳои фоили забони тоҷикӣ. Масалан, устод Садриддин Айнӣ дар мисоли зерин панҷ номи фоилро истифода кардааст, ки дутоаш дар шакли сохта (гудозгар—гудоз+гар, сӯҳангар — сӯҳон+гар), дутои дигараш дар шакли мураккаби духиссагӣ (қолибгир — қолиб+гир, бӯтасоз — бӯта+соз) ва сеюмӣ дар шакли мураккаби сеҷузъа (дампахшкун — дам+пахш+кун) омадааст:

Дар корхонаи шайх даҳ кӯра ва даҳ сандон буд, ки дар онҳо тахминан чил нафар одам кор мекард: баъзе аз онҳо дампахшкун, баъзеашон гудозгар, қолибгир, сӯҳонгар, бӯтасоз ва монанди инҳо шуда кор мекарданд (С. Айнӣ, Қуллӣёт, ҷ. 7, сах. 130).

Дар забони адабии тоҷик феъли ёридиҳандаи «кар-

дан» ниҳоят серистеъмол буда, доираи истифодаи он аз тамоми феълҳои ёридиҳандаи дигар якчанд бор зиёд мебошад. Табиист, ки калимаҳои зиёди мураккабе, ки аз ҳиссаҳои номии нутқ ва феълҳои таркибии номӣ сохта мешаванд, дар таркиби худ ҳиссаи «кардан» доранд. Ҷумлаҳои зерин низ ба ин фикр шаҳодат медиҳанд:

«Чун дӯстини ман бо Ҳайрат, ки зикраш дар поён меояд, наздик шуд, ман аввалин бор ба ӯ воқеан таҳаллусинтиҳобкунӣ худро ҳикоя карда, дар он зимн он калимаҳои ба сифати таҳаллусаш мурда рафтагиро ном бурда будам... (С. Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 7, саҳ. 206). Дар ин вақт як занозанӣ, чомадарронӣ, гӯшқашӣ, рӯханҷолкунӣ ва чашмкание буд, ки дар даруни мактаб пайдо шуд (С. Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 5; саҳ. 55). Ғайр аз инҳо барои қазичӯшонӣ, мурғбирӣёнкунӣ, равшандоғкунӣ дегҳои калони ҷӯяни шинонда шуда буд (С. Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 3, саҳ. 109). Мақсудҷон ва Тоҳирҷон ангурзеркуниро тамоми карда, аз охур баромаданду дубора пойҳояшонро шусти кафшҳо ва либосҳояшонро пушиданд (С. Айнӣ, Куллиёт, ҷ. 7, саҳ. 220).

Иқтибоси зерин ҳам сабаби дар забони тоҷикӣ бисёр шудани феълҳои таркибиро бо феъли ёридиҳандаи «кардан» шарҳ медиҳад, ки онҳо боиси ба амал омадани исмҳои мураккаби сечузъа шудаанд:

«Дар забони тоҷикӣ феълҳои содда, аз он ҷумла феълҳои аслий (первообразных) он қадар бисёр нестанд. Шумораи онҳо, тахминан, аз сесадта зиёдтар аст. Феълҳои нав ҳам, ки бо ёрии префиксҳо ва суффиксҳо сохта шудаанд, чи хеле ки дидем, кам инкишоф ёфтаанд. Ҳамин тарик, танҳо ба воситаи феълҳои содда ва префикснок ҳамаи мафҳумҳои гуногуни мавҷудаи амалро ифода кардан имконнопазир аст. Ин ҳолат боиси пайдо шудани ифодаҳои махсуси мураккаби феълӣ гардид, ки онҳоро дар грамматика феълҳои мураккаб ё ки таркибӣ меноманд. Онҳо таркибҳои мебошанд, ки аз ин ва ё он исм ё сифат, ё ки баъзан шумора, нидо ва яке аз феълҳои ифода меёбанд. Дар ин гуна таркибҳо ба сифати ҳиссаи дуҷуми феълӣ феълҳои кардан ва шудан аз ҳамаи дигар феълҳо серистеъмолтаранд. Аз инҳо якуми феълҳои мураккаби гузаранда, дуҷумӣ монда месозад: кор кардан, сар кардан ва сар шудан, тамоми кардан ва тамоми шудан, мағлуб кардан, мағлуб шудан, гӯш кардан, нигоҳ кардан ва ғайраҳо.

Синоними феълҳои кардан ва шудан мутобиқи феълҳои намудан ва гаштан // гардидан мебошанд, вале доираи онҳо маҳдуд аст: намудан /// кардан/, сар гардидан // шудан/, тамои намудан // кардан/, тамои гардидан /// шудан, мағлуб намудан /// кардан/, мағлуб гардидан /// шудан ва монанди инҳо.

Таркибҳои синонимӣ бо кардан, шудан, аз як тараф, ва намудан, гардидан, аз тарафи дигар, ки ба ҳам аз ҷиҳати маъно мувофиқат мекунанд, бо вучуди ин, аз ҷиҳати услуб фарқ доранд. Феълҳои мураккаб бо кардан ва шудан ба нутқи оддӣ, харрӯза мансуб мебошанд. Онҳо дар тамоми услубҳои ҳам забони гуфтугӯ ва ҳам китобӣ ба таври васеъ истифода мешаванд. Феълҳои мураккаб бо намудан ва гардидан танҳо дар забони китобӣ истифодашаванда буда, дар гуфтугӯ истифода намешаванд»¹.

Ҳамин тавр, сабаби бо феълҳои таркибие, ки дар онҳо феъли ёридиҳандаи «кардан» омадааст, ва исмҳои худ дигар калимаҳо, аз ҷумла «худ», сохтани исмҳои мураккаби сечузба ба воситаи суффикси «-ӣ» ба мавҷудияти воҳидҳои забонӣ, дараҷаи истифодаи онҳо ва қолабҳои тайёри калимасозии забон вобаста мебошад.

Ҳамин ҳолат ва ҳақиқати воқеи забон боиси он шудааст, ки худи Муҳаммадҷон Шукуров навиштааст: «Муаллифи ин сатрҳо ба ҳамаи ин калимаҳои мураккаб, ки бо «кунӣ» сохта шудаанд, зид нест. Маълум аст, ки ин навъи калимасозӣ аз гуфтугӯи халқ ба забони адабӣ дохил шуда буд. Нависандагони советии тоҷик ва пеш аз ҳама устод Айни барои ба забони адабӣ дохил шудани ин хели калимасозӣ бисёр хизмат карданд. Мо бояд таҷрибаи онҳоро омӯзем ба ҳуҷҷати санҷида бинем, ки дар асарҳои онҳо ин шакли калимасозӣ чӣ гуна навъҳо дорад ва ҳар кадоми ин навъҳо дар кадом мавридҳои истифода шудааст. Инро ҳам фаромӯш кардан лозим нест, ки масалан, дар асарҳои Айни ин гуна калимасозӣ дар ҳар саҳифа як бор намеояд, балки гоҳо, ахён-ахён дида мешавад. Бинобар ин имрӯз саҳифаҳои матбуотро бо ин хел калимасозӣ пур кардани мо дуруст нест. Мо бояд мавридшинос бошем ва муносибати маврид қор кунем».

Ин ақидаи Шукуров дуруст ва қобили қабул аст.

¹ В. С. Расторгуева, А. А. Қаримова. Система таҷриқии глагола. М., 1964, саҳ. 20-21.

Айнӣ калимаҳои зеринро устодона истифода кардааст: оташпуфкунӣ, ҳикоянаклкунӣ, новатайёркунӣ, регпахшкунӣ, регзеркунӣ, нақшасупоришкунӣ, хатмашқкунӣ, тагалчангандозӣ, тарфҷойкунӣ, дилхушкунӣ, ҷувориҳойгӯӣ, дастархонпахнкунӣ, дарссаркунӣ, милтиқпоқкунӣ, кафшпешмонӣ ва ғайра.

Ин калимаҳо далели онанд, ки ин тарзи калимасозӣ сунъӣ нест, вале дараҷа ва мавқеи истифодаи онҳо ба маҳорат ва истеъдоди нависанда вобаста аст. Дар истифодаи на фақат исмҳои сеҷузъа, балки ҳама гуна калима эътибор дода, ба суиистифодаи онҳо роҳ додан лозим нест, чунки ин тадбир боиси хирағӣ ва беобурангии калом мешавад.

Ҳаминро ҳам гуфтан лозим аст, ки дар услуби адабӣ адибон, алахусус устодони калом, барои обуранги бадеӣ, таъсири эмоционалӣ ва риояи вазъияти нутқ ба усулҳои калимасозии забон такъя намуда, худ калима месозанд. Дар истифода ва сохтани калимаҳои мураккаб Мирзо Турсунзода намунаи ибрат шуда метавонад. Дар ашъори ӯ калимаҳои сеҷузъа кам нестанд. Ин устоди калом бо нияти услубӣ аз қолибҳои гуногуни калимасозии забони тоҷикӣ истифода карда, ҳатто калимаҳои чорҷузъа сохтааст. Чунончи:

Дар ҷаҳон бе дӯст будан мушқил аст,
Мушкилосонкункасонро гум макун.

Қолаби калимасозии «мушкилосонкункас» далолат мекунад, ки калимаҳои қабилӣ «тарфҷойкунӣ» аз асосҳои мураккаб бо суффикси «-ӣ» сохта шудаанд, ки моҳиятан ба исми амал баробаранд. Маълум аст, ки исми амал, сифати феълӣ ва сифат ба исм васл шуда, калимаи нав месозанд, шоир ба ҳамин қоида риоя карда калмаи «мушкилосонкункас»-ро сохтааст, ки аз чорҷузъ иборат бошад ҳам, дар ин маврид хеле мавзун менамояд.

Забон як хел намеистад, таъбир меёбад ва тараққӣ мекунад. Таърихи инкишофи забони тоҷикӣ худ гувоҳи ҳол аст. Дар шароити муайяни таърихӣ ин ва ё он категорияҳои грамматикӣ метавонанд серистеъмол ё ки камистеъмол шаванд ва, ҳатто, барҳам хӯранд. Албатта, сарчашмаҳои забони тоҷикӣ на танҳо ба таркиби луғавӣ, балки ба категорияҳои грамматикӣ забон низ таъсир мерасонанд. Бинобар он дурустӣ ва нодурустии баъзе шаклҳои нави грамматикӣро танҳо аз адабиёти

хатти гузашта чустучӯ кардан яктурафа мебуд; дар ин гуна мавридҳо таъсири забони гуфтугӯи халқ ва забонҳои дигарро низ вобаста ба имкониятҳои забони адабӣ ба ҳисоб гирифтани лозим аст. Тадқиқи чуқури ин масъалаҳо ба ҳалли бисёр мушкилиҳои соҳаи забон кӯмак мерасонад.

Мо дар ин ҷо ба баъзе ақидаҳои муаллим Муҳаммадҷон Шукуров дар бораи калимасозии суффикси «-ӣ», ки дар забони мо хеле серистеъмоли буда, гоҳо суистифода ҳам шудааст, мулоҳизаҳои худро баён кардем. Ин табиист, чунки дар мақолаҳои ӯ майли аз ҷиҳати илмӣ асоснок кардани ҳодисаҳои забонӣ бештар мушоҳида мешавад. Баъзе фикрҳои мо даъвоҳои муаллифро тасдиқ ва асосҳои илмӣ онро қувват медиҳанд, баъзеи дигарашон ба тарзи баҳс гуфта шудаанд, ки арзиши мақолаи зикршударо кам намекунад.

Ҳаминро ҳам бояд зикр кард, ки олимони ва суҳансанҷон дар рафти мувоҳида асосан камбудӣ ва ғалатҳои машҳур ва умумшударо қайд ва мавриди баҳс қарор додаанд, вагарна дар боби калимасозии ибораорӣ, ҷумлабандию услубӣ норасоӣ чунон бисёр аст, ки онро танҳо бо қувваи аҳли қалам ва роҳбарияту ташкилотҳои дахлдор бартараф кардан мумкин аст.

Ба ҳусни суҳан ва қоидаҳои забон риоя намудан вазифаи ҳар яки мо аст. Забони модарии худро мо бояд чун офаранда ва омӯзандаи он дӯст дорем ва ба он ғамхорона муомила кунем. «Забони модарӣ,— гуфта буд М. И. Калинин,— яке аз омилҳои тавоноии инкишофи инсон аст».

ҲУСНИ КАЛОМ ДАР ҚОЛАБИ РЕХТАНИ МАЪНИСТ

Дар сарчашмаҳои гуногуни илмиву адабӣ дар қолабҳои гуногун ва гоҳо номатлубифода шудани ҳамон як маъниро дидан мумкин аст. Ин ҳолат ҳатто дар тадқиқотҳо ва китобҳои дарсии забон, кам бошад ҳам, ба назар мерасад, ки ҷои таасуф ва мавриди ислоҳ аст. Масалан, чандест, ки дар асару мақолаҳои мо ба як маънӣ ҳам калимаи «сертаркиб» ва ҳам калимаи «сертаркиба» истифода мешавад, ки бо қолабҳои гуногун сохта шудаанд ва яке дигареро инкор мекунад. Дар асарҳои соҳаи забон калимаи «сертаркиба» дар солҳои панҷоҳум, баробари тадқиқи ҷумлаҳои мураккабе, ки якҷанд ҷумлаи:

пайрав доранд, дохил шудааст. Калимаи «сертаркиб» ба ин маънӣ ба ҷои калимаи «сертаркиба» дар ҳамин наздиқиҳо истифода шуд, олимони нодурустии **сертаркибаро** пай бурда, онро ба «сертаркиб» иваз намуданд. Аммо азбаски калимаи «сертаркиба» бисъёр маъмулу машхур ва ниҳоят забонзад шуда буд, онҳое, ки чашму гӯшашон ба шаклу садои ин калима одат кардааст, онро ҳоло ҳам истифода карда истодаанд, ки дуруст нест.

Калимаи «сертаркиба» мувофиқи қолабҳои калимасозии забони тоҷикӣ сохта нашудааст. Ин калима мансуби сифат буда, аз се ҷузъ: сифати **сер-**, исми **-таркиб-** ва суффикси **-а** иборат мебошад. Маълум аст, ки бо ин қолаб сифат сохта намешавад, дар сохтани ин гуна калимаҳо суффикси **-а** иштирок намекунад, ҳангоми сифатсозӣ сифату исм ба ҳамдигар бе ҳеҷ гуна восита васл мешаванд. Калимаҳои **сергап, сермол, серчиз, камгап, камбизоат, сиёҳбадан, сафедпӯст, сиёҳчашм, дарозмӯй, ширинкалом** аз ҳамин қабиланд.

Бо ҷузъи **сер-** ва исм дар забони тоҷикӣ хеле калима сохта шудааст. Дар ин шакл танҳо дар «Луғати тоҷикӣ-русӣ» зиёда аз сад калима оварда шудааст, вале дар байни ҳамаи онҳо фақат як калима дар ду шакл омадааст: **сершумор** ва **сершумора**. Дар ин ҷо **-а** суффикси калимасоз ба шумор намеравад, ин ҳодисаи савтист. Дар луғати мазкур ягон калимае дучор наомад, ки ҷузъи **сер-** ба исм ба воситаи суффикси **-а** як шуда бошад. Пас, шакли **сертаркиб** дуруст буда, **сертаркиба** нодуруст сохта шудааст.

Ҷузъи **сер-** ба маънои **бисъёр** ҳамеша дар таркиби сифатҳои мураккаб меояд ва дар ин мавқеъ вазифаи муродифҳои худро ба хубӣ адо мекунад. Мутаассифона, баъзе қаламдастон ин хусусияти **сер-** ва қолаби калимасозии исму сифатро ба ҳисоб нагирифта, ба ҷои вай калимаи **бисъёрро** истифода мекунанд. Масалан, ибораҳои «одами хунараш **бисъёр**, шахсони ихтисосашон **бисъёр**, оилаҳои фарзандашон **бисъёр** будагӣ, заминҳои ҳосилашон **бисъёр** ва амсоли инҳо табиӣ сохта нашудаанд. Шакли дуруст ва рехтаи ин ибораҳо чунин аст: одамони **серхунар, пурхунар, шахсони серихтисос, оилаҳои серфарзанд** (мисли модарони серфарзанд), заминҳои **серҳосил** ва ғайра. Бояд гуфт, ки аз ибораи «заминҳои ҳосилашон баланд» низ ибораи «заминҳои баландсоҳил» бехтар буда, дар асоси қолаби «серҳосил» сохта шудааст.

Ибораи нодурусти «одамони касбу кори гуногун», ки борҳо гуфта шуда бошад ҳам, ислоҳ намешавад, дар натиҷаи ба ҳисоб нагирифтани муносибати чузъҳои ибора ва ҳамин қолаби калимасозӣ ба амал омадааст, шакли дурусти он «одамони гуногункасб» мебошад. Аммо ибораҳои «колхозии ҳосили баланд», «бригадаи ҳосили баланд» дар натиҷаи ба ҳисоб нагирифтани муносибати маъноии чузъҳои ибора ба амал омадаанд, ин ҷо таъсири равияи ихтисор кардани ибораҳои исмӣ бо сифати феълӣ низ ҳис карда мешавад. Шакли дурусти ин ибора колхозии ҳосили баландгиранда мебошад, аз он ҷои гурез нест. Тарзи нодурусти ин ибораҳо бештар аз забони гуфтугӯ дохил шудааст. Ҳатто адибон ба ҷои «заминҳои сернам», «шӯрзамин» **заминҳои намакашон бисъёр** истифода кардаанд.

Дар омади гап бояд гӯем, ки калимаи «шӯрзамин» басо рехта буда, ин маъниро бо калимаи «шӯразамин» ифода кардан раво нест, чунки «шӯра» исм аст, на сифат. Муҳаммадҷон Шукуров дар асоси чанд мисол ба чунин хулоса омада буд, ки баъзе калимаҳои сунъисохт, аз ҷумла калимаҳои «бавучудой», «баплангирӣ» ва монанди инҳоро дар шакли ибора додан бештар аст ва аз ҳама гуна ибора сохтани калимаи мураккаб лозим нест.¹ Мо ба ин фикри дуруст ҳаминро илова карданем, ки ҳар маънии қолаби ифода дорад, маъниҳоро дар қолабҳои мувофиқ рехтан лозим аст. Маъниро, ки бо як калима ифода кардан мумкин аст, дар шакли ибораву ҷумла додан, зиёда аз ин бо ибораҳои сунъисохт ифода кардан беҳунарист.

Сарчашмаи чанде аз ин ғалатҳо тарҷума мебошад. Баъзе тарҷумонҳои шитобкор ҳар ҷо ки калимаи «мно-го»-ро диданд, ҳамон «бисъёр» тарҷума мекунанд. **Калимаҳои бисъёровоз, бисъёрҷоя, бисъёрмиллат, бисъёрдараҷа, бисъёркунҷа, бисъёртиражнок, бисъёрошъёна** ва ғайра ва монанди инҳо, ки аксарияташон ҳатто дар луғатҳои дузабона роҳ ёфтаанд, ҳамин тавр ба амал омадаанд. Дар бештарини ин калимаҳо на «бисъёр», балки «сер-» мувофиқтар аст, чунончи, **серовоз, серҷо, сермиллат, серкунҷа, сердараҷа, сердандон, сердандона, сертираж, серошъёна** ва ғайра.

Калимаи «бисъёрранга» низ чандон табиӣ нест, онро вобаста ба мавқеаш «ранга» (масалан, гилеми ранга),

¹ М. Шукуров. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад, сах. 69—75.

Ё ки «серранг» гуфтан дурусттар аст. Чунон ки мебинем, чанде аз калимаҳо, аз ҷумла калимаҳои «бисъёрчою», «бисъёрранга», «бисъёртиражнок» аз калимаи «бисъёр», исм бо суффикси -а сохта шудаанд, ҳол он ки ин тарзи калимасозӣ ба сифат хос нест. Азбаски нодуруст сохта шудани ин калимаҳо ва дар ин ҷо мавқеъ надоштани калимаи «бисъёр» бе суффикс басо барҷаста зоҳир мешавад, ба он як суффикс илова кардаанд. Дар ин мавқеъ истифодаи суффикси -нок (дар калимаи бисъёртиражнок») ҳатто хандаовар аст. Дар эҷодиёти Раҳим Ҷалил ва Тоҷӣ Усмон калимаи «бисъёршумор» дида мешавад, ки муродифи «бисъёрмар» аст: Аммо душман хеле мусаллаҳ ва бисъёршумор аст (Т. У. Қашфи асрор, сах. 14). Ҷро дӯстони нави бисъёршумораш шаби гузашта ба тӯе бурданд (Р. Ҷ. Одамони ҷовид, ҷ. 2, сах. 72).

Калимаи «бисъёрдастгоҳчӣ» (шакли ҷамъаш,— «бисъёрдастгоҳчиён») низ гарон аст. Ин ҳолат шояд аз он сабаб бошад, ки дар калимасозии ин исм якчанд воҳита ва усули калимасозӣ иштирок дорад. Ба назари мо, дар ин маврид калимаи «бисъёр»-ро бо «сер-» иваз карда, онро дар шакли «сердастгоҳ» истифода кардан мумкин аст. Ҳангоми ифодаи шахс аз он бо суффикси -чӣ калимаи нав насохта, онро, агар исми танҳо бошад, дар таркиби ибора (корғари сердастгоҳ) ва агар исми ҷамъ бошад, ба замми ин аз усули субстантивация истифода карда, ба он суффикси ҷамъбандиро ҳамроҳ кардан кифоя будагист: корғарони сердастгоҳи комбинат, ё ки сердастгоҳони комбинат ва ғ.

Ҳамин тавр, аз калимаи «бисъёр» ва исм хоҳ бавосита ва хоҳ бевосита сохтани сифат на ҳама вақт дуруст будааст, ин шояд аз он сабаб бошад, ки калимаи «бисъёр» маънои соф сифатӣ ва ё соф шуморагӣ надорад.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ягон калимае зикр нашудааст, ки аз калимаи «бисъёр», исм ва суффикси -а сохта шуда бошад, вале аз калимаи «бисъёр» ва исм бевосита сохтани чанд сифат дида мешавад, ки ҳоло истифода намешаванд, чунончи: **бисъёрмар** (сершумор), **бисъёрмағз** (пурмағз, оқил, доно), **бисъёрфан** (пуртадбир, пурфиреб, хиллагар). Чанд сол аст, ки калимаҳои «бисъёрзинадор» (мушаки фалакпаймои бисъёрзинадори советӣ) «бисъёрквартирадор» (биноҳои дуошънаи бисъёрквартирадор), «бисъёрмиллионнафарӣ» (армияи бисъёрмиллионнафа-

рии мухбирони коргару деҳқон), «бисъёрҳазорнафара» (коллективи бисъёрҳазорнафара) истифода мешаванд.

Дар калимаҳои «бисъёрзинадор» ва «бисъёрквартирадор» феъли «дор» зиёдтист. Калимаҳои мураккаби тобеъ бо ҷузъҳои «сер»-, «бисъёр»- ва «пур»- ин маъниро бе он ҳам ба хубӣ ифода мекунанд. Шакли рехтаи ин калимаҳо «серзина» (мушаки серзина),¹ «серквартира» (бинои серквартира) мебошад. Калимаҳои «серҳучра» ва «камҳучра» афзалияти «серквартира»-ро нишон медиҳанд.

Дар калимаҳои «бисъёрмиллионнафарӣ» ва «бисъёрҳазорнафара» ҳам ҷузъи сеюм зиёдтист. Воқеан, дар шакли русии ин калимаҳо нишондиҳандаи нумеративӣ нест: «многомиллионный», «многотысячный» (Калимаҳои «бисъёрмиллионнафарӣ» ва «бисъёрҳазорнафара» тарҷуман ҳамин калимаҳо мебошанд). Азбаски сифат дар таркиби иборати исми меояд ва ба кадом гурӯҳ мансуб будани исми муайяншаванда **армия** ва **мухбирон** мебошанд, ба нумеративи ифодакунандаи шахс ҳеҷ гуна эҳтиёҷ намононад. Ба ҳамин муносибат ҳодисаи марғубе дар сохтани калимаи «чилҳазорӣ» ба хоирам омад. Баъд аз ҷанг роҳбарони колхозии ба номи Рӯдакӣ аспикабудеро ба маблағи чил ҳазор сӯм хариданд. Халқ ҳамон он аспро «чилҳазорсӯмӣ» не, балки «чилҳазорӣ» номид. Агар ба ҳамин қолаби калимасозӣ риоя кунем, он гоҳ аз калимаи «бисъёрҳазоркилограммчиён» («бисъёрҳазоркилочиён») «бисъёрҳазориён» мувофиқтар менамояд.

Масъалаи дигар ин аст, ки дар он ду калима ҳам ба ҷои «бисъёр» «сер»-ро истифода бурдан раво не. Аз мутолиаи сифатҳои мураккаб бо ҷузъи «сер» ҳамин чиз аён мешавад, ки вай бо шумора намеояд. Аз ин рӯ, «сермиллионӣ» ё «серҳазорӣ» намегӯянд, дар ин гуна калимаҳои мураккаб омадани «бисъёр» тахмин ногузир аст. Дар он сурат «бисъёрмиллионӣ» (армияи бисъёрмиллионӣ), «бисъёрҳазорӣ» (коллективи бисъёрҳазорӣ) меоянд. Воқеан, дар «Луғати тоҷикӣ-русӣ» «бисъёрмиллионӣ» дарҷ шудааст.

Ҷузъи «сер» бо исмиҳои ченаки вақт: **сония**, **дақиқа**, **соат**, **рӯз**, **моҳ**, **сол**, **аср** низ калимаи мураккаб намесозад. Дар сохтани калимаи мураккаб бо ин исмиҳо ода-

¹ Мухаммадҷон Шукуров дар ин маврид ба ҷои «бисъёрзинадор» калимаи «сертабақа» ёки «серзина»-ро тавсия карда буд.

тан калимаҳои «бисъёр» ва «чанд», «чандин» истифода мешаванд, вале дар ташаккули чунин сифатҳо одатан суффикси -а иштирок мекунад. Аз ҳамин сабаб калимаҳои «бисъёрсола» (алафи бисъёрсола, тадқиқоти бисъёрсола, кори бисъёрсола), «бисъёрасра» ба забон дохил шуда, ҳатто ба назм роҳ ёфтаанд. Чунончи:

То ба ин ҷо расида पोҳояш,
Пои бисъёрасра яғмояш.

(М. Турсунзода.
Аз Ғанг то Кремль)

Дар забони адабии тоҷик ба сифати ҷузъи якуми ин гуна калимаҳои мураккаб «чандин» меояд, ки ба назар табиитар мерасад: Дар натиҷаи таҳқиқот ва мушоҳидаҳои чандинсола ин асари ӯ ниҳоят соли 1311 ҳиҷрӣ таълиф шуда будааст (Расул Ходизода. Аҳмади Дониш, сах. 81).

Калимаи «бисъёр» аз «сер-» бо мавқеи синтаксисии худ низ фарқ мекунад. Чунон ки ишора шуд, «сер-» дар забони адабии ҳозираи тоҷик танҳо дар таркиби калимаҳои мураккаб ба назар мерасад, вай алоҳида намеояд. Вале калимаи «бисъёр» бештар алоҳида меояд ва микдору дараҷаи предмет ва амалро мефаҳмонад. Азбаски ҳангоми бар эзоҳи амал омаданаи дар паҳлуи феъл меистад ва ба он бо алоқаи ҳамроҳӣ муносибат пайдо мекунад, аз ҳар дуи онҳо ба воситаи суффиксҳо калимаи мураккаб сохта мешавад ва дар ин қолаб «бисъёр» ба «сер-» иваз намешавад. Калимаҳои **бисъёргардӣ**, **бисъёрдида** (ба маънии **пурдида**), **бисъёррӯйдиханда** ҳамин тарз ба амал омадаанд:

Эҳтимол асари **бисъёргардӣ** бошад, чашмиҳои Пӯлодҷон бемадор гашта, ғанабаш бурд (Тоҷӣ Усмон. Қашфи асрор, сах. 62). Одами **бисъёрдида...** (С. Улуғзода, Ёрони боҳиммат, сах. 95). бемориҳои **бисъёррӯйдиханда** (С. Айни, Ёдоштҳо, қ. III, сах. 221). Аз калимаи «бисъёр» ва асоси замони ҳозираи феъл сифати мураккаб сохта шудааст. Дар ин гуна калимаҳо «бисъёр» на ба «сер-», балки ба «пур» ҳаммаъно мешавад. Масалан, нисбат ба калимаҳои «бисъёрдон», «бисъёргӯй», «бисъёрхор», ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» зикр шудаанд, сифатҳои «пурдон», «пургӯй» ва «пурхӯр» маъмултару машҳуртаранд. Созандаи калимаи «сертаркиба» шояд бо таъсири маънии шуморавии «сер-» онро ҳамчун шумора ба ҳисоб гирифта бошад, чунки аз шумора-

ву исм бо суффикси **-а** калима сохтан мумкин аст, ҳамчун **дудила, дудама** (ханчари дудама). Албатта, дар сохтани ибораи «чумлаҳои сертаркиба» ибораҳои «терминологии «чумлаҳои яктаркиба» ва «чумлаҳои дутаркиба» бетаъсир набудагистанд. Аммо бар хилофи калимаи «сертаркиба» калимаҳои «яктаркиба» ва «дутаркиба» аз ҷиҳати қолаби калимасозӣ дурустанд, чунки инҳо аз шумораву исм ба воситаи суффикси **-а** сохта шудаанд. Бе сабаб нест, ки дар китобҳои илмиву таълимӣ танҳо ҳамин қолаби калимасозии сифат аз шумораву исм дарҷ шудааст, ҳол он ки аз ин ду ҳиссаи нутқ бевосита сохтани сифатҳо низ мумкин аст. Инро ҳуди чумлаҳое, ки дар китоби дарсии мактабҳои олии мисол овардаанд, низ шаҳодат медиҳанд. Чунончи, дар қатори сифатҳое, ки аз калимаҳои гуногун бо аффиксҳо сохта шудаанд, сифатҳои аз шумораву исм бо суффикси **-а** сохта шударо қайд карда, калимаҳои зеринро далел овардаанд: (хонаи) **дуошъёна, сеошъёна** (моҳи ҳафтрӯза), (фойтуни) **дуаспа, (бачаи) дувоздаҳсола-сездахсола**.¹

Чунон ки мебинем, калимаҳои «ҳафтрӯза», «дуаспа», «дувоздаҳсола», «сездахсола» аз шумораву исм ба воситаи суффикси **-а** сохта шудаанд, вале калимаҳои «дуошъёна» ва «сеошъёна» танҳо аз шумораву исм таркиб ёфтаанд. Дуруст аст, ки дар забони тоҷикӣ калимаи **ошъён** ҳаст, ки калимаи **ошъёна** аз ҳамон сохта шудааст, вале ҳаминро ҳам бояд ба ҳисоб гирифт, ки калимаи «дуошъёна» аз калимаҳои «ду» ва «ошъён» ба воситаи суффикси **-а** не, балки аз шумораи «ду» ва исми «ошъёна» бевосита сохта шудааст. Инро ибораҳои «ошъёнаи якум», «ошъёнаи дуум» низ собит менамоянд. Агар тадқиқгарон ин чизро пай мебурданд, шояд аз шумораву исм бевосита сохтани сифатҳоро низ зикр мекарданд. Дуруст аст, ки ин қолаб нисбат ба қолабе, ки бо суффикси **-а** сохта мешавад, каммаҳсултар аст, вале ин ҳодисаи маъмули забонро надидан ва ба ҳисоб нагирифтани мумкин нест. Масалан, сифатҳои **якдил, якзабон, якрав, якразӣ, яктабақа, якчилов, якчинс, думила** (милтиқи думила), **дучон** (зани дучон) **сегӯша, чорпахлу, чоррах, чоркат, панҷпар** бо ҳамин қолаб сохта шудаанд.

Усул ва қолабҳои калимасозӣ фавран ба амал наме-

¹ Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои факултетиҳои филологияи мактабҳои олии Душанбе, 1973, сах. 203.

оянд, онҳо дар давоми солҳову асрҳо сурат мегиранд ва самаран мехнати бурдборона ва заковати халқ ба шумор мераванд. Устодони калом аз онҳо моҳирона истифода карда, дар айни замон онҳоро такмил ва инкишоф медиҳанд. Қалимаҳое, ки дар асоси ин қолабҳо сохта шудаанд, рехтаву гуворо ва боркаши маъниҳо буда, дар хазинаи дурдонаҳои калимоти халқ мақоми сазовор пайдо мекунанд. Ба ин хазина роҳ ёфтани ҳеҷ гуна калимаву иборан сунъисоҳт ва беасос раво нест.

ТЕРМИНСОЗӢ ҚОРИ САҲЛ НЕСТ

Ҳалли илмӣ ва тартиби усутвори терминологияи ҳар як соҳаи илм аз муваффақият ва дараҷаи баланди инкишофи он фан башорат медиҳад. Албатта, таърихи терминҳои забоншиносӣ ба ташаккул ва инкишофи забони адабӣ алоқаманд мебошад. Ба ин маънӣ бисёр калимаву ибораҳо чандин аср боз дар забоншиносии тоҷик ҳамчун термин истифода мешаванд. Аммо забоншиносии тоҷик ва вобаста ба он терминологияи забоншиносӣ ба маънои пуррааш маҳз дар солҳои Ҳокимияти Советӣ ташаккул ёфт. Инкишофи терминологияи забоншиносӣ, ки пеш аз ҳама ба таълими забони адабӣ вобаста буд, дар ин давра як хел ва мӯтадил ба амал наомадааст. Дар солҳои аввал бо таъсири анъана, грамматикаҳои забони арабӣ ва форсӣ ба терминологияи забоншиносии тоҷик калимаҳои зиёди душворфаҳми арабӣ дохил мешаванд, баъдтар майлҳои пуристӣ боиси пайдо шудани як қатор терминҳои сунъисоҳт мегардад. Аммо забоншиносон, аввалин муаллифони китобҳои дарсӣ, интеллигенцияи пешқадами тоҷик бо ёрии олимони рус ва роҳбарии ташкилоти партиявии республика дар ин соҳа роҳи дурусти илмиро интихоб намуданд, ки он боиси пешрафти ин соҳаи муҳимми забоншиносӣ гардид. Ҳамин тавр, таърихи ташаккул ва инкишофи терминологияи забоншиносии тоҷик хеле диққатангез буда, тадқиқи мукаммали он вазифаи навбатии забоншиносон ба шумор меравад.

Терминологияи забоншиносии тоҷик дар зарфи панҷоҳ сол ба туфайли китобҳои дарсӣ, тадқиқҳои илмӣ ва луғатҳои дузабона такмил ёфт ва ба система даромад. Инро рисолаи илмии Маҳдӣ Рустамов¹ ва «Луғати мух-

¹ М. Рустамов. Терминологияи грамматикаи забони тоҷик. Душанбе, 1972.

тасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии терминҳои забоншиносӣ», ки Я. И. Калонтаров ва В. А. Капранов тартиб додаанд,¹ низ нишон медиҳанд. Дар кори ҷамъбаст ва ба система даровардани терминҳои забоншиносӣ аҳамияти рисолаи рафиқ Рустамов М., ки дар охири он илчунин 1558 луғати тоҷикӣ-русии терминҳои грамматика дода шудааст, ва луғати мухтасари терминҳои забоншиносӣ кам нест.

Бо вучуди ҳамаи ин бояд иқрор шуд, ки дар сохтан ва истифодаи терминҳо дар қорҳои илмӣ ва амалии он ҳанӯз нуқсонҳои камбудӣ бисёранд. Ин ҳолат ба луғатҳои терминологии зикршуда низ таъсир расондааст.

Яке аз камбудии асосӣ дар гуногуни ва мухталифии истифодаи терминҳо ба назар мерасад. Масалан, термини «бандқонишин»-ро баъзеҳо «суффиксқонишин» ба қалам диҳанд, баъзе тадқиқотчиёни дигар «қонишини энклетики» меномидагӣ шудаанд. Терминҳои «грамматика», «морфология» ва «синтаксис» ба китобҳои дарсӣ ва тадқиқотҳои мустақам дохил шуда, зиёда аз чил сол боз истеъмол шаванд ҳам, ҳоло ҳам баъзан «сарфу наҳв» менависанд. Тамоман ғалат аст, ки «суффиксҳо», аз ҷумла «суффиксҳои ҷамъбандӣ»-ро «анҷома» меноманд. Ҳамчунин ба қои терминҳои маъмули «қалимаи асосии ибора», «қалимаи ёридиҳанда», «исми чинс», «тарзи мафъули феъл», «усулҳои қалимасозӣ», «шакли танҳо» терминҳои «қалимаи ҳокими ибора», «қалимаи ёвар», «исми моддӣ», «исми ом», «феъли маълум», «намудҳои қалимасозӣ», «намуди танҳо» ва ғайра истифода мекунанд, ки ба ягонагии терминология ва таълими забон таъсири манфӣ мерасонад.

Дар луғати терминҳои грамматикаи рисолаи Рустамов М., қалимаву ибораҳои ҳамчун термин зикр шудаанд, ки дар забоншиносӣ умуман дида намешаванд. Терминҳои «ҷумлаи муайян», «ҷумлаи номуайян», «ҷумлаи таркибӣ» дар забоншиносӣ вучуд надоранд. Қалимаҳо, алаҳусус, исмҳои муайяну номуайян мешаванд, вале ин терминро ба ҷумла нисбат надодаанд. Ҷумлаҳои муайяншаҳс ва номуайяншаҳс маълуманд ва онҳоро худ муаллиф низ алоҳида овардааст. Ҷумлаҳо аз ҷиҳати сохт ва таркиб содда ва мураккаб, ҳуллас ва тафсилӣ,

¹ Я. И. Калонтаров ва В. А. Капранов. Луғати мухтасари русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русии терминҳои забоншиносӣ. Душанбе, 1974.

яктаркиба ва дутаркиба, сертаркиб ва омехта мешаванд, **вале ягон хели** ҷумла «таркибӣ» ном нагирифтааст.

Терминҳои «намуди яккарата» ва «намуди мӯлкарата» низ бемавҷеъ омадаанд. Дар забони тоҷикӣ категорияи намуд ба феъл мансуб буда, ду хел мешавад: **намуди мутлақ** ва **намуди давомдор**. Такрори амал ба воситаи намуди давомдор ифода мешавад. Бинобар ин ба терминҳои «намуди яккарата» ва «намуди мӯлкарата» ҳоҷате нест. Дар луғати терминҳои грамматика ба ҷои термини маъмулу машҳури «намуди давомдор» инчунин термини «намуди нотамом» дарҷ шудааст.

Чунон ки маълум аст, дар терминсозӣ ҳамаи усулҳои калимасозӣ истифода мешавад ва терминҳо баъзе хусусиятҳои ба худ хоси калимасозӣ низ доранд. Бисёр калимаҳои маъмул дар доираи термин мафҳуми терминологӣ пайдо карда, дар доираи гурӯҳи муайяни терминҳо ҳамчун луғати махсуси ҳамин соҳа истифода мешаванд. Дар терминсозӣ усули морфологии калимасозӣ сермахсул мебошад, вале баъзе терминҳое, ки бо ин усул сохта шудаанд, ба назар сунӣ менамоянд. Ба ин гурӯҳ калимаҳои «пасоянда», «нафаснокӣ» «такрорнокӣ» «ларзишкунанда», «русишинос», «ҳиндустонӣ», «грамматикашавӣ», «ларзишкунанда», «ҷудоқунанда» (аз луғати терминҳои забоншиносӣ), «ларзишшавӣ» «нимсадоннок», «ғайризаданок» (аз луғати терминҳои грамматика) мисол шуда метавонанд.

Дар сохтани ин терминҳо чандин хусусияти калимасозии морфологии забони тоҷикӣ риоя нашудааст. Мо ба шарҳи ин ғалатҳо машғул нашуда, шакли нисбатан дурусти ин терминҳоро меорем, ки муқоисаашон худ ноқисии онҳоро нишон медиҳад: **ҳосилшавии садо, такрор, ларзанда, русшинос, забони ҳинд, грамматиконидан, ларзанда, нимсадо, безада** ва ғ.

Термини «пасоянда» ҳамчун синоними «постпозитив» (ӣ) пешниҳод шудааст. Дар ҳақиқат, термин дар системаи терминология бояд мавҷеи мустаҳкам дошта, ба таъбиру табдил мувофиқ бошад, унсурҳои грамматикиро озодона қабул кунад. Термини «пасоянда» ба ин талабот як андоза ҷавоб диҳад ҳам, ба қолаби калимасозӣ мувофиқат намекунад ва бинобар ин ба назар сунӣ менамояд. Бо суффикси **-анда** аз асоси замони ҳозираи феъл калима сохта мешавад. Сифатҳои феълӣ (оянда, раванда) дар ин мавҷеъ истифода намешаванд. Калимаи «пас» одатан бо асосҳои феъл як мешавад, ҳамчун

пасандоз. Агар ба ин қоидаи калимасозии забон ғарбӣ кунем, ба ин маънӣ калимаи «пасомад» сохташ мумкин аст, ки рехта ва табиист. Ба ҳамин қолаб ғарбӣ карда, препозитивро «пешомад» гуфташ мумкин аст. Ин терминҳо дар таркиби ибораҳои изофӣ низ ба назар сунъӣ наменамоянд: калимаи пасомад, калимаи пешомад, муайянкунандаи пешомад, муайянкунандаи пасомад ва ғайра.

Дар системаи терминологияи забоншиносӣ ибораи назмӣ махсусро ишғол наменамоянд. Дар забони тоҷикӣ ба ин вазифа иборати изофӣ ба таври фаровон истифода мешавад. Аксарияти терминҳои, ки дар шакли иборати изофӣ омадаанд, табиӣ мебошанд, вале дар баъзеи онҳо муносибати маъноӣ ё ки грамматикӣ ҷузъҳои ибора ба ҳисоб гирифта нашудааст. Масалан, дар луғати терминҳои забоншиносӣ терминҳои «исми хабарӣ» ва «хабарӣ исмӣ» вомаҳурӯд, ки ҳар ду ҳам «предикатив» тарҷума шудааст, «предикатив» бошад, «хабарӣ исмӣ» ном гирифтааст. Аз ин терминҳо «исми хабарӣ» дуруст нест, чунки исмиҳо ба хабариву ғайрихабарӣ ҷудо намешаванд. Илова ба ин «предикатив»-ро ба хабарҳои исмӣ нисбат додан яктарафа буда, «предикативные имена»-ро «исмиҳои хабарӣ» номидан зиёда ғалат аст, чунки «имена» на исм, балки «ном», «ҳиссаҳои номӣ» мешавад ва ба он на танҳо исм, балки сифат, шумора ва ҷонишини низ дохил мешаванд, ки мисли исм ба вазифаи хабарӣ ҷумла ба таври фаровон меоянд.

Термини «алоқаи тобеият ва тобеъкунанда» ҳам ноумӯвофик аст. «Тобеият» муносибати як воҳиди забонро ба воҳиди дигари забон ифода мекунад, масалан «тобеияти муайянкунанда ба муайяншаванда», «тобеияти ҳол ба амал», «тобеияти ҷумлаи пайрав ба сарҷумла» ва ғайра. «Тобеияти алоқа» ё ки «алоқаи тобеият» намегӯянд. Сифати «тобеъкунанда» низ ба алоқа хос нест, ин аломат хоси воситаҳои алоқа, масалан, пайвандак мебошад. Бинобар ин «алоқаи тобеъкунанда» не, балки «алоқаи тобеъ» ва «пайвандаки тобеъкунанда» мегӯянд. Аз ҳамин ҷиҳат алоқаҳо пайвасту тобеъ ва пайвандакҳо пайвасткунандаву тобеъкунанда мешаванд. Дар терминҳои зерин, ки дар луғати терминҳои грамматикӣ низ дарҷ шудаанд, яке аз он муносибатҳо ё ки ҳар дуяшон ҳалал ёфтаанд: «изофии соҳибӣ», «иборати алоқаи ҳамроҳӣ», «феъли ҳосилшуда». Ин ибораҳо ҳеч гуна маъно надорад.

Дар бисъёр ибораҳои изофӣ ҷузъи тобеъ бо суффикси «-и» омадааст, ки лозим набуд. Чунончи, дар луғати терминҳои забоншиносӣ терминҳои «ҷумлаи пайрави хилофӣ», «ҷумлаи пайрави шартӣ», «аломатҳои китобатӣ», «воҳиди забонӣ», «забони қавмӣ», «намуди феълӣ», «тарзи фоилӣ», «тарзи мафъулӣ», «лексикаи шевагӣ» (дар мақолае «забони шевагӣ» навишта буданд) ва дар луғати терминҳои грамматика иборати «мафҳуми абстрактӣ» истифода шудааст. Аҷобат ин аст, ки дар паҳлуи иборати «мафҳуми абстрактӣ» иборати «мафҳуми конкрет» омадааст, ки нодурустии «мафҳуми абстрактӣ»-ро худ равшан далолат мекунад.

Мо ба терминҳои «ба ҳам баробар тобеъшаванда» ва «бо ҳам баробар тобеъшавӣ» (аз луғати терминҳои забоншиносӣ) бори аввал дучор шудем, ки шояд худи муаллифон сохта бошанд. Ин терминҳо тарҷумаи «соподчиненный» ва «соподчинение» мебошанд, ки табиӣ набаромадаанд. Баъзе забоншиносон онҳоро дар асарҳои «ҳамтобеъ» ва «ҳампайрав» тарҷума карда буданд. Ин терминҳо низ нуқсоне доранд ва шояд ба ҳамин сабаб дар грамматикаҳо роҳ наёфта бошанд. Маълум аст, ки префикси ҳам- аз исми исми нав месозад (ба истиснои чанд калима, ки решаи онҳо феъл аст), ки шарикӣ, ҳамроҳӣ ва муносибати дутарафаро ифода мекунад, ҳамчун ҳамсоя, ҳамкор, ҳамрадиф, ҳамсафар. Калимаҳои «тобеъ» (ҷумлаи тобеъ) ва «пайрав» (ҷумлаи пайрав) бошанд, ба исм дохил намешаванд, бинобар ин ба воситаи префикси ҳам- аз ин калимаҳо калимаи нав сохтан имконнопазир аст.

Маълум аст, ки забони русӣ яке аз сарчашмаҳои асосии инкишофи забони адабии тоҷик ба шумор меравад. Ин ҳақиқат дар инкишофи терминологияи забоншиносии тоҷик низ равшан мушоҳида мешавад. Яке аз воситаҳои истифодаи терминҳои забоншиносии рус аз ин манбаъ айнан қабул кардани терминҳои русӣ ва интернационалӣ мебошад. Як қисми терминҳои забоншиносии тоҷикро ҳамин гуруҳ ташкил медиҳанд. Бо ин усул баъзе терминҳо ба терминологияи тоҷик якбора дохил шуда бошанд, гуруҳи дигар дертар ҳамчун синоним дохил шуда, ба муродифҳои худ баробар истифода гардидаанд ва баъзеи онҳо муродифҳои худро танг карда, ҷояшонро пурра гирифта бошанд, баъзеи дигарашон ҳоло баробар истифода мешаванд. Масалан, терминҳои **вазифа** ва **функция**, **унсур** ва **элемент**, **термин** ва **истилох**,

лугат ва лексика, имло ва орфография, сермаъно ва полиссемия, пунктуация ва аломати ист, шева ва диалект, масдар ва инфинитив, чузь ва компонент, матн ва контекст ва амсоли инҳо ҳоло ҳам истифода мешаванд, дар аксарияти онҳо терминҳои русӣ ва интернационалӣ мавқеи асосиро ишғол кардаанд, вале мавқеи терминҳои лугат, вазифа, шева, услуб, матн ва ғайра дар терминологияи забони тоҷикӣ мустақкамтар мебошад. Албатта сермаъноӣ ва муродифдорӣ хоси терминология нест, вале ин ҳодисаро истисно кардан рафти инкишофи ба худ хоси забонро, алалхусус, дар вазиъати дузабонӣ ва серзабонӣ надидан аст.

Маълум аст, ки синоними маъмулу машҳур дар лугатҳои терминологӣ бартарӣ дошта, ҳангоми омадани синонимҳояш ба он ишора карда мешавад. Агар ба ҳамин қоида риоя кунем, ба назари мо, аз синонимҳои сермаъно ва бисёрмаъно, серҳичо ва бисёрҳичо, тасниф ва классификация, тағйирёбанда ва тағйиршаванда, тағйирнопазир ва тағйирнашаванда, номгузорӣ ва номдихӣ, шевашинос ва диалектолог синонимҳое, ки дар аввал омадаанд, маъмултар мебошанд, ки ба онҳо ишора кардан лозим буд.

Забони русӣ дар инкишофи усулҳои терминсозии забони тоҷикӣ низ таъсири босамаре расондааст, чунки аз он бисёр терминҳо дар қолабҳои гуногун тарҷума шудаанд. Мутаассифона, на ҳамаи терминҳои мо рехтаву суфта сохта шудаанд. Терминҳои «калимаи мураккаби кӯтоҳ карда шуда» ва варианти он «калимаи мураккаби ихтисоршуда», «овози шавшувдор», «ҳамсадои фишшоӣ», «нутқи айнан нақлшуда» ва амсоли инҳоро, умумӣ шуда бошанд ҳам, хуб гуфтан мушқил аст.

Баъзе терминҳо чанд хел тарҷума шудаанд ва боиси ба амал омадани вариантҳои зиёде гардидаанд. Масалан, термини «народно-разговорный язык» панҷ хел тарҷума ва истеъмол шудааст: «забони халқӣ-гуфтугӯӣ», «забони халқии гуфтугӯӣ», «забони халқии гуфтугӯ», «забони гуфтугӯии халқӣ», «забони гуфтугӯи халқ». Ба назари мо, варианти охири — «забони гуфтугӯи халқ»-ро қабул ва ба истифодаи умум тавсия додан мумкин аст, чунки маънии матлубро хуб ифода мекунад ва ба қоидаи иборабандии забони тоҷикӣ комилан мувофиқ аст. Дар лугатҳои терминологии зикршуда ҳам баъзе терминҳо дуруст ё ки хуб тарҷума нашудаанд ва ё тарҷумаҳои номувофиқро истифода намудаанд. Чунончи,

дар ҳар ду луғат ҳам термини «калимабандӣ» «словосложение» тарҷума шудааст, ҳол он ки калимабандӣ мисли иборабандӣ ва ҷумлабандӣ хоси синтаксис буда, «словосложение» мансуби морфология мебошад ва яке аз усулҳои маъмулу машҳури калимасозист. Бар хилофи феъли сохтан феъли бастан одатан ба маънии алоқа истифода мешавад ва ба ин маънӣ терминҳои калимасоз ва калимабанд мафҳумҳои гуногунро ифода мекунанд. Чунончи, морфемаҳое, ки барои алоқаи калимаҳо дар ҷумла ва ибора хизмат мекунанд, бандак ном доранд, воситаи алоқаи ибораҳои изофӣ бандаки изофӣ ба шумор меравад. Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки суффиксҳои «-ҳо» ва «-он» барои он «суффиксҳои ҷамъбандӣ» номида шудаанд, ки аз «суффиксҳои калимасоз» фарқ кунонда шаванд.

Дар ин луғатҳо бисёр терминҳои дигар ҳамчунин нодуруст тарҷума шудаанд. Масалан, дар луғати терминҳои грамматика аломати атрибутӣ — атрибутивная связь, алоқаи баробарӣ — сочинительная связь, мушоҳида — сравнение, пасоянди муштараквазифа — однозначный послелог, ҷумлаи пайрави истисноӣ — присоединительное предложение, дар луғати забоншиносӣ пайвандаки таркибӣ — сложный союз, наречие качественное — зарфи сифатӣ тарҷума шудааст. Дар ин терминҳо калимаҳои аломат, сочинительная, мушоҳида, муштараквазифа, истисноӣ, таркибино чунин тарҷума кардан лозим буд: признак, пайваст, наблюдение, многозначный, обособление, составной.

«Придаточное присоединительное предложение»-ро дар забоншиносии мо «Ҷумлаи пайрави ҳамроҳӣ» номидаанд, ки як навъи махсуси ҷумлаи пайрав мебошад. Ҷумлаи пайрави истисноӣ бошад, навъи махсуси ҷумлаи пайрав... ба шумор намеравад, бештарини ҷумлаҳои пайрав мисли аъзоҳои ҷумла ба таври истисно омада метавонанд.

Дар ҳар ду луғат тарҷумаи як қатор терминҳо хуб набаромадааст, ё ки вариантҳои носуфта ва тасодуфшавон интиҳоб шудаанд, ки аз ягон ҷиҳат ислоҳ меҳоянд. Терминҳои «ғайризаданок» «хислати морфологӣ», «хислати предмет», «ҷонишини микдори таркибӣ», «ҷумлаи умумии шахсӣ», «шакли сифати феълии кӯтоҳ», «шакли духӯраи калима», «задаи ғайриасосӣ», «ибораи феълии бо исм», «феъли солим» (аз луғати терминҳои грамматикӣ), «пайвастшавӣ бо пайвандак», «феъли қоидавӣ»,

«феъли ғайриқондавӣ», «хаттиёт», «мутобиат», «мушобиҳат», «дигаргуншавии овозҳо», «задаи мутаҳаррик», «калимаи нопуррамаъно», «калимаи пуррамаъно», «мубаддалшавии овозҳо», «маъноӣ фаръӣ», «табдилшаванда (аз луғати терминҳои забоншиносӣ) аз ҳамин қабил мебошанд. Шакли дурусти терминҳои мазкур чунин аст: безада, аломати морфологӣ, аломати предмет, ҷонишини таркибии миқдорӣ, ҷумлаи умумишаҳс, задаи иловагӣ, шакли кӯтоҳи сифати феълӣ, шакли дугонаи калима, иборан феълӣ бо исм, калимаи китобӣ, алоқаи пайвандакӣ, такрор, феъли дуруст, феъли нодуруст, хат, ҷудой (пайвандаки ҷудой), грамматиконидан, тобеият, монандӣ, таъбири овозҳо, забони китобӣ, задаи ноустувор||гузаранда, калимаи номустақил, калимаи мустақил, бадалшавии овозҳо, ё ки дигаршавии овозҳо, маъноӣ асли, бадалшаванда. Дар ҳар ду китоб ҳам ба ҷои терминҳои «нутқи даҳонӣ» «нутқи даҳанакӣ» истифода шудааст. Ин шакли нодуруст дар ҷанд мақолае, ки пас аз он китобчаҳо ба таъб расид, аз ҷумла дар мақолаи ба маданияти нутқ бахшидаи ходимони илмӣ ва муаллимони стаждор истифода шудааст.

Оре, терминсозӣ кори басо душвор аст, ки аз ӯҳдаи он на ҳар кас баромада метавонад ва ба истифодаи умум пешниҳод кардани термин масъулияти хосае дорад. Устод Айнӣ дар ин хусус навишта буд: «Истилоҳи фанӣ ва илмӣ он қадар чизи ғайримуҳимме нест, ки як муҳаррир ба ихтиёри худ вазъу қабул намояд».¹ Бинобар ин ба забоншиносон, алаҳхусус ба тадқиқгарон ва луғатсозони ин соҳа лозим аст, ки ҳар як термини навро пеш аз тавсия аз назари аҳли илм гузаронанд, мувоҳида ва муҳокима кунанд. Дар терминологияи забоншиносӣ чунон ки дидем, терминҳои гуногун, вариантнок ва синонимдор кам нестанд, аҳамияти интиҳоб, истифода ва пешниҳоди онҳо аз терминсозӣ камтар нест. Комитети терминологияро лозим аст, ки ба ин масъала ҷиддитар машғул шавад, муҳокимаи луғатҳои терминологиро васеътар ташкил намояд, то ки ба хонандагону студентон, муаллимону толибилмон ва таҳқиқгарони забони тоҷикӣ терминҳои аз ҷиҳати илму услуб мувофиқро пешниҳод кунем. Ҳоло, вақте ки забоншиносони тоҷик ба таълифи грамматикаи илмӣ, тартиб додани луғатҳои калонҳаҷми дузабонаю тафсирий,

¹ С. Айнӣ. Қуллиёт, ҷ. 11, к. 2, саҳ. 347.

чамъбасти илмии шевашиносӣ ва таълифи рисолаҳои **нави илмию методӣ** камар бастаанд, аҳамияти ин масъала як бар чанд меафзояд.

«ВАСОИТИ ДАРСӢ» ЧИСТ?

Чанд сол аст, ки дар саҳифаи якуми баъзе китобҳои ибораҳои **васоити дарсӣ, васоити таълим, васоити таълимӣ** пайдо шудаанд. Ин унвони китобҳо дар давраи гузариш ба программаи нави таълим ва навиштани китобҳои нав хеле зиёд шуд, одатан термини русии «учебное пособие» чунин тарҷума шудааст. Дар китоби А. А. Цветков «Моддаҳои калонмоликулаи синтезӣ» «учебное пособие» китоби **иловагии дарсӣ** тарҷума шудааст. Ба фикри мо, ин ибораҳои терминологӣ аз бисёр ҷиҳат ноқисанд ва ягонтои онҳо мафҳуми «учебное пособие»-ро дуруст ифода намекунад. Вақтҳои охир асосан иборати **васоити таълим** ва **васоити дарсӣ** истифода мешавад. Мо ба ҷузъи тобеи ин ибораҳо эроди ҷиддӣ надорем, ҳамин қадар гуфтаним, ки дар ин ибораҳо аз **дарсӣ** дида, **таълим** (таълимӣ не!) мувофиқтар аст, чунки вазифа ва доираи истифодаи ин қабил китобҳо **васеътар** буда, онро бо «дарс» маҳдуд кардан нашояд. Ба вуҷуди ин **васоити таълим** мафҳуми «учебное пособие»-ро ифода намекунад ва қобили истифода нест. Дар луғатҳои русӣ-тоҷикӣ (1949) ва тоҷикӣ-русӣ (1954) «пособие» **васоит** ё ки **восита** тарҷума нашудааст. Дар луғати русӣ-тоҷикӣ ба замми маъноҳои дигар «**пособие**» **китоб** ва **асбоб** тарҷума шуда, инчунин ба маънои **китоби дарсӣ** (учебник) ва **асбоби таълим** низ омадааст. Аз ҷумла «наглядные пособия» **асбобҳои аёнии таълим** (сах. 547) тарҷума шудааст. Ибораҳои **асбобҳои аёни, асбобҳои таълим** ва **асбобҳои аёнии таълим** дар забони тоҷикӣ ҳамчун термини фанӣ эътироф шудаанд. Дар луғати мазкур «учебное пособие» танҳо **асбоби таълим** тарҷума шудааст. Дар луғати тоҷикӣ-русӣ на калимаи **васоит**, балки шакли танҳо он — **воситаро** «орудие, средство; способ; рычаг» тарҷума кардаанд. Чунон ки мебинем, дар ин ду луғат калимаи «пособие» дар ягон ҷо ба маънии **васоит** ё **восита** наомадааст, калимаи **васоит** тамоман зикр нашудааст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар шарҳи калимаи **васоит** танҳо ишора кардаанд: «**Ҷ. Восита**» (сах. 227). Калимаи **восита** бошад, **миёнҷӣ, миёнаравӣ**, инчунин **васила, чора, сабаб** шарҳ

ёфтааст. Ҳамин тавр, дар ин луғат ҳам ба маънии китоб омадани **васоит** ва **восита** қайд нагардидааст.

Истифодаи **васоит** ва сабабҳои ба маънии китоб дар забони адабии ҳозираи тоҷик пайдо шудани он ихтироъкории сунъӣ буда, дар таркиби иборати **васоити таълим** нодуруст истифода шудааст, чунки вай маънии «**посobie**»-ро намефаҳмонад.

Баъзеҳо, аз ҷумла устод Айни, дар марҳилаи аввали инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик ин калимаро мисли калимаҳои **асокир** (**Асокири** Сурх), **васотат** (миёнаравӣ), **мавонеъ**, **атфол**, **макотиб**, **авқот** истифода кардаанд ва ҳоло ҳам дар мавриди тобишҳои услуби истифода қардан мумкин аст. Аммо баъдтар устод Айни аз калима ва терминҳои илмии арабии истифода қарданро маслиҳат дода, дар айни замон таъкид намуда буд: «Лекин на ба он дараҷа, ки аз забони форсӣ танҳо адот боқӣ монад, ё ки баъзе суҳанҳои дар форсӣ ҳазм шудаи арабиро ба қоидаи араб ҷамъ карда хонандагонро ба кофтукови луғат ва сарфу наҳви арабии маҷбур кунанд»¹. Дурустӣ ва амалӣ гардидани ин дастури устодро забони адабии ҳозираи тоҷик ба хубӣ нишон медиҳад.

Ба забони адабии ҳозираи тоҷик калимаҳои арабии асосан дар шакли танҳо дохил ва ҳазм шудаанд, шакли ҷамъи онҳо, алалхусус, ҷамъи мукассар кам андар кам вомерӯрад. Шакли ҷамъи ин қабил калимаҳо аз шакли танҳоёшон ҳамчун калимаи худӣ ба воситаи морфемаҳои хоси тоҷикӣ ташаккул меёбанд. Аз ин рӯ дар забони адабии ҳозираи тоҷик на **васоит**, балки **воситаҳо** (воситаҳои тасвир, воситаҳои истехсолот) истифода мешавад. Ҳамин ҷиҳати масъаларо ба ҳисоб гирифта, дар «Қонуни РСС Тоҷикистон дар бораи маорифи халқ» на **васоити таълим**, балки **воситаҳои таълимро** қор фармудаанд (Ж. «Мақтаби советӣ», 1975, № 1, саҳ. 7).

Илова ба ин китоби алоҳидаро «васоити таълим» гуфтан мантиқ надорад, чунки як китобро дар шакли ҷамъ истифода намекунанд, ба ин маъни **воситаи таълим** гуфтан мумкин бошад ҳам, **васоити таълим** гуфтани як предмет ба ҳеҷ ваҷҳ мумкин нест. Дар «Принципҳои асосии терминологияи забони тоҷикӣ» (Душанбе, «Дониш», 1974) ба ин тарз сохтани терминҳо на танҳо тавсия нашудааст, балки дучор намеояд.

Ҳамин тавр, **васоити таълим** ба нормаи забони адабии ҳозираи тоҷик мувофиқат намекунад ва ҳамчун тер-

¹ С. Айни. Ахғари инкилоб, саҳ. 99.

супориш, нишондод, раҳнамо, программа, таълимот омадааст:

Саид Фатҳуддинов тамоми рӯро дар ташкилотҳои район гузаронида, оид ба кори минбаъдааш **дастурҳо** гирифт (Ф. Муҳаммадиев, Муҳочирон, сах. 5). Ба ҳар як разведкачӣ **дастури махсус** ва **сахеҳ** дода мешуд (Н. К. Талашбобо, сах. 87). ... ба **дастури** ӯ **гӯш** медоданд (Ф. Муҳаммадиев, Сози мунаввар, сах. 19).

У фиристод номаву **дастур**
Ба тамоми муборизони ҷасур.

(М. Турсунзода,
Аз Ганг то Кремль)

Партия **дастури нав** иншо намуд,
Давраи нав дар ҳаёти мо кушуд.

(А. Деҳотӣ, Кул., ҷ. 1, сах.
240)

Ба ин **дастур** фардо одамизод
Ба тахти байроки мо гашта як тан.

(А. Баҳорӣ, Ҳазор раҳмат, сах.
23)

...назар ба **дастури марксизм** дар адабиёт ашхос ҳеҷ аҳамият надоранд, балки омили ҳақиқӣ аҳволи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ (С. Айнӣ, Кул., ҷ. 11, к. 1, сах. 177). Назарияи марксистӣ-ленинӣ на симболи эътиқод, на маҷмӯаи доғмаҳо, балки **дастури амалиёт** аст (М. И. Калинин, Дар бораи тарбияи коммунистӣ, 1951, сах. 38).

Чунон ки ишора шуд, дар луғатҳои дузабона ва тафсири инчунин ба маънои **қоида**, **қонун** ва бо ёрии калимаҳои дигар ба маънии маҷмӯи **қоидаву қонунҳои** ин ё он соҳаи илм омадани калимаи **дастур** зикр шудааст. Аз ин рӯ, китобхоёро, ки ҳам аҳамияти илмиву таълимӣ ва ҳам аҳамияти раҳнамоӣ доранд, **дастур** номидан раво аст.

Ноғуфта намонад, ки калимаи «дастур» ба маънии қоидаҳо, аз ҷумла ба маънии қоидаҳои забон ва грамматика истифода шудааст. Чунончи, Г. Қамбарзода навиштааст: «Пӯшида нест, ки аз барои хидмат ба олами инсоният ва барои тартиб, танзим ва таълим қавоиди махсусе (дастури махсус) аст, ки дар ҳар забон осори абадӣ, яъне роҳи сахеҳ ва дурустero нишон медиҳад, ки ба олами вучуд даровардаанд» (ж. «Дониш ва омӯзгор», 1926, шумораи 1, 5 март), «... ҳар забонero дастур ва қа-

воиди махсусе мебошад, ки ба воситаи он дуруст гуфту-
гӯ кардан ва дуруст навиштанро меомӯзанд. Ба арабӣ ис-
ми онро сарф-наҳв номида ва ба забони тоҷикӣ (форсӣ)
дастур меноманд» (Ҳамон ҷо, сах. 18).

Ҳамин тарз, калимаи **дастур** ба маънии раҳнамо, ни-
шондод, ёриву мадад, қоидаву қонун, манбаи илму омӯ-
зиш истифода шудааст, ки ҳамаашон нисбати китобҳои
таълим ба шумор мераванд. Аз ҳамин нуқтаи назар, на
танҳо китобҳо, балки ҳар таълифоти хурду калоне, ки
ба ин хусусият молик аст, **дастури таълим** номида, дар
ин гуна мавридҳо термини «пособие»-ро **дастур** ва «учеб-
ное пособие»-ро **дастури таълим** тарҷума кардан беҳтар
аст.

Агар ба ҳамин талабот риоя кунем, «Пособие по язы-
ку для поступающих в вуз» чунин тарҷума мешавад:
«**Дастури забон** барои дохилшавандагони мактабҳои
оли».

Забони тоҷикӣ басо ғанӣ ва муқтадир аст. Барои
ифодаи ҳар маъниву мафҳум захираи фаровон дорад.
Онро моҳирона истифода карда тавонистан лозим аст.
Бинобар ин, мумкин аст, аҳли илму адаб терминеро пеш-
ниҳод кунанд, ки аз **дастури таълим** беҳтар бошад ва
матлабро дурусттар ифода намояд, вале холо, ба назари
мо, аз дигар терминҳои истифодашуда ҳамин дурусттар
ва беҳтар аст.

ҒАЛАТҲОИ МАШҲУР ВА НОМАШҲУР

Дар солҳои Ҳокимияти Советӣ барои инкишофи забо-
ни адабии тоҷик шароити басо мусоид фароҳам омад.
Дар давраҳои аввали инкишофи он масъалаи ба забони
тоҷикӣ нашр намудани китобҳои дарсӣ, илмӣ, адабӣ, ба
алифбои нав гузарондани алифбои арабӣ, саводнокша-
вии аҳоли, муайян намудани нормаи терминология, сод-
даву оммафаҳм намудани забони адабии тоҷик, тартиб
додани луғатҳои дузабона ва ғайра дар маркази диққат
меистоданд. Бештарини ин масъалаҳо бо роҳбарии бево-
ситаи Ҳокимияти Советӣ ва Ҳокимияти Тоҷикистон бо муваффақи-
ят ҳал гардид. Дар ин давра матбуот ва интеллигенцияи
нави тоҷик ташаккул ёфт, таркиби луғавии забон ғани-
тар гардид. Матбуоти тоҷик дар тамоми давраи инкишо-
фи худ ба таълимоти В. И. Ленин доир ба матбуот ва за-
бон содиқ буда, барои тарбияи намуда ба камол расони-
дани аҳли илму адаб ва журналистон хизмати босазое

кардааст. Холо дар матбуоту нашриёт, радиою телевизион ва киною-театри тоҷик адабони нуктасанҷ, журналистони моҳир ва устодони сухан кам нестанд.

Яке аз масъалаҳое, ки дар тамоми давраҳои инкишофи забони адабии тоҷик ҳамеша дар мадди назари аҳли илму адаб меистоданд, масъалаи тозагии забон ва хусну латофати калом мебошад. Дар давраи ҳозираи инкишофи забонамон маданияти нутқ, тозаву бурро нигоҳ доштани «аслиҳаи тавоноии маданияти социалистӣ» (М. Горький) аз масъалаҳои асосӣ ва муҳимтарин ба шумор меравад. Ин бе сабаб нест. Вазъияти ҳозираи забони адабии тоҷик, алалхусус, забони матбуот инро тақозо мекунад. М. Шукуров доир ба ин масъала сухан ронда, дуруст гуфта буд: «Муҳимтарин вазифаҳо ҳоло ҳамин аст, ки мисоли хелҳои асосии калимасозӣ, ибораорой ва ҷумлабандиҳои нодурустро ҷамъ оварем ва шакли дурусти онҳоро ҷустуҷӯ кунем. Ҳатто, агар калимае, иборое ва ё ҷумлае ба назар андак шубҳаовар намояд, онро бояд ба муҳокимаи умум монем ва дурустӣ ё нодурустии онро муайян кунем»¹ Меъёри асосие, ки дурустӣ ё нодурустии калимаву таркиб, ибораву ҷумла ва мавқеи истифодаи воҳидҳои нутқро муайян мекунад, қоида ва қонунҳои забон мебошад, ки дар тамоми давраи инкишофи он ба амал омадааст.

Бояд иқрор шуд, ки дар забони газетаву журнал, радиою телевизион ва асарҳои ҷудогона аз ҷиҳати забон нуксонҳои зиёде ба назар мерасанд. Камбағалии таркиби луғавӣ, истифодаи калимаҳои кӯҳна, бемаврид омдани калимаву ибора, ибораҳои сунъисохт, ҷумлаҳои носуфта ва тахрирталаб ва ғ. ба ин далел шуда метавонанд. Ҷунончи, дар ҷумлаи зерин, ки 26 апрели соли 1973 дар яке аз газетаҳои республикавӣ чоп шудааст, чанд қоидаи забон: мавқеи калима дар ҷумла, тарзи истифодаи пешоянду пайвандак, мутобиқати сифаҳои феълӣ, муносибати маъноӣ ва грамматикӣ калимаҳо, мантиқи сухан, ҳатто, гузоштани аломати ист риоя нашудааст: «Ба фикри ман хеле мулоҳизакорона ва нозукона ба ҳамин тип калимаҳо аз қабилӣ: бурқа, ханҷар, йигит, кӯҳ ва монанди инҳо хуб муомила кард чунки ҳар яки ин калимаҳо ба дили кӯҳистонӣён хеле наздик ва азиз аст. То суиистеъмом кардани ин гуна калимаҳо малолӣ хоҷири

¹ М. Шукуров. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад, сах. 39.

хонанда нагардад ва касе ки хамин калимаҳоро хосияти миллӣ меҳисобад, бефарҳанг аст».

Яке аз норасоиҳои забони матбуоти мо камбағалии таркиби луғавӣ ба шумор меравад. Қаламдастоне низ қастанд, ки барои пардапӯш намудани ин камбуднашон ба калимаҳои кӯҳна ва архаистӣ муроҷиат менамоянд, онҳоро бемаврид истифода мекунанд. Масалан, калимаҳои **мамолик, тақсир** (ба маънои қусур), **аҳз, сароҳат, мутақаддимин, русто, инҳисор, итминон, итминоз, қазоват, ҳасанот** ва амсоли инҳо ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, алалхусус, ба услуби публицистикаи гезетаву журналҳои оммавии мо ҳеҷ умумияте надоранд. Аз хамин ҷиҳат калимаҳои **ҳасанот**, ва **қазоват** дар ҷумлаи зерин ҳеҷ гуна зарурат надорад: «Аз хусуси ҳасаноти ин асарҳо қазоват кардани ман душвор аст». Ҷумлаи зерин ҳам на танҳо барои хонандагони сершумор, ҳатто барои мутахассисон душворӣ мекунад ва ба ҳеҷ вачҳ намунаи забони адабии ҳозираи тоҷик ба шумор намеравад: «Дар асарҳои ӯ хоҳиши инъикоси муҳити мутанозим ва таҳрикаи шадиди ҳаёт дар тазйини нуқтаҳои калони мунаққиш, ки образҳои табиатро тасвир мекунад, ифодаи худро меёбад». Ин қабил ҷумлаҳо хилофи таълимоти устодони сухан ва талаботи матбуоти мо мебошад. Устод Айни навишта буд: «...маънии раҳбарӣ кардани забони адабӣ ба забони омма ин нест, ки нависанда ҷиҳҳои душворфаҳм навишта зимнан аз хонандагон омӯхтагони забони худаширо талаб кунад, балки маънии ин сухан он аст, ки нависанда ба дараҷае содда ва оммафаҳм нависад, ки ҳар хонанда гуфтаҳои ӯро равшан фаҳмад ва дар айни замон навиштаҳои ӯ мувофиқи қоидаҳои забон буда, дилчасп ва шавқангез бароянд»¹.

Забон таърих ва замон аст. Вай мисли таърих ҳаёти моддӣ ва маънавии халқро дар худ таҷассус мекунад, ба пешравии он мадад мерасонад. Забон мисли таърих ва замон дар як ҷо ва як ҳел намеистад, таъриро такмил меёбад, тараққӣ мекунад, унсурҳои кӯҳнаро истисно ва унсурҳои тозаро аз бар менамояд, замонавӣ мешавад. Вале унсурҳои тоза ва замонавӣ гуфта ҳама гуна калимаро ҳам ба забон дохил кардан мумкин нест. Имкониҳои дохилии забонро ба ҳисоб гирифта лозим аст. Дар ин масъала ҳам мо бояд ба таълимоти В. И. Ленин таъбия намоем. Доҳии бузург вулгаризм, ҳама гуна суҳанбозӣ, зохирпарастӣ ва олимптарошиҳо ба зерин този-

¹ «Шарҳи Сурх», 1948, № 11, саҳ. 40.

**ёнаи танкид гирифта, ба нодуруст, бе зарурат, бемав-
кеъ, барзиёд ва носуфта истифода шудани ягон калима
ё ҷумла роҳ намедод. У навишта буд: «Эътироф мекунам,
ки агар бе зарурият кор фармуда шудани калимаҳои хо-
риҷӣ маро ба хашм оварад (зеро ин ба омма таъсир гу-
заронидани моро душвор мегардонад), баъзе хатоҳои
одамоне ки дар газета мақолаҳо менависанд, маро ниҳо-
ят асабонӣ мекунад»¹.**

Мо ҳоло танҳо дар атрофи се ғалати машхур ва но-
машхури забони матбуот ва радиою телевизион баҳс
карданием, ки онҳо дар калимабандии **ибораҳои изофӣ,
истифодаи воситаҳои алоқа ва мутобиқату мувофиқати
аъзоҳои ҷумла** мушоҳида мешаванд.

1

Ибораҳои изофӣ дар забони адабии тоҷик мавқеи му-
химро ишғол менамоянд ва барои дар шакли рехта ифо-
да намудани фикр яке аз воситаҳои асосӣ ба шумор ме-
раванд. Ибораҳои изофӣ дар асоси қоидаҳои маъмули
забон ташаккул меёбанд, ки ба ҳисоб нагирифтани яке
аз онҳо боиси муғлакӣ ва нодурустии ифодаи фикр ме-
гардад. Чунончи, дар матбуоти мо ибораҳои изофии «То-
ҷикистони Шимолӣ», «Тоҷикистони Ҷанубӣ» тез-тез ис-
тифода мешаванд. Ин ибораҳо зоҳиран дурустанд, вале
дар таркиббандии онҳо муносибати маъноии ҷузъҳои
ибора ба ҳисоб гирифта нашудааст. Мо танҳо як Тоҷи-
кистонро медонем. Аз ҳамин ҷиҳат шакли дурусти ин
ибораҳо «шимоли Тоҷикистон», «ҷануби Тоҷикистон» ме-
бошад.

Ибораҳои изофии «одамони миллат ва касбу кори гу-
ногун», «мамлакатҳои бародари социалистӣ», «республи-
каи бародар», «Украинаи бародар», «майдони парвозку-
нӣ», «хонаи қабулкунӣ беморон», «молҳои истеъмоли
халқии Тоҷикистон», «қувваи баландихтисоси коргарӣ»,
«заводи коркарди тамоқу» ва амсоли инҳо низ нодуруст
таркиб ёфтаанд ё нуксоне доранд. Ҳеҷ гуна маънӣ на-
доштани иборай «одами касбу кори гуногун»-ро М. Шу-
куров қайд карда, ба ҷои он ибораҳои зеринро тавсия
карда буд: «намоёндагони касбу кори гуногун», «аҳли
касабаи гуногун»². Чунон ки мебинем, матбуотчиёни мо
ин эроди ҳаққониро ба эътибор нагирифтаанд. Мо ҳа-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 30, сах. 317.

² М. Шукуров. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад,
сах. 68.

минро илова карданием, ки ибораҳои «одамони миллат ва касбу кори гуногун», «одамони ихтисоси гуногун»-ро дар шакли «одамони гуногунмиллат ва гуногункасб», «одамони гуногунихтисос» додан низ мумкин ва беҳтар аст.

Ҳоло дар матбуоти мо баъзе ибораҳо дар ду шакл истифода мешаванд. Чунончи, «Украинаи бародарӣ» — «Украинаи бародар», «мамлакати бародарӣ» — «мамлакатҳои бародар», «республикаҳои бародарӣ» — «республикаҳои бародар» ва ғ.

Бояд гуфт, ки шакли якуми ин ибораҳо — «Украинаи бародарӣ», «мамлакатҳои бародарӣ», «республикаҳои бародарӣ» дуруст аст, онро муносибати маънаиву грамматикӣ калимаҳо нишон медиҳад. Дар иборати «Украинаи бародарӣ» муносибати нисбӣ, таъинотӣ, вале дар иборати «Украинаи бародар» соҳибият ёфода шудааст, ки ин ҳолат дурустии шакли «Украинаи бародарӣ»-ро тақозо мекунад. Аммо аз ибораҳои «халқҳои бародар» ва «халқҳои бародарӣ» шакли якуми он — «халқҳои бародар» дуруст аст, ки вақтҳои охир ҳамин шакли онро истифода мекардагӣ шудаанд, иборати «дар оилаи ягонаи халқҳои бародар» хеле хуб таркиб ёфтааст. Аз ибораҳои «ташкilotҳои ҷамъиятӣ», ва «ташкilotҳои ҷамъият» шакли «ташкilotҳои ҷамъиятӣ» дуруст аст. Ибораҳои «майдони парвозкунӣ»-ро дар шакли «парвозгоҳ» ва «хонаи қабулкунӣ беморон»-ро дар шакли «қабулгоҳи беморон» додан беҳтар аст. Шакли дурусти ибораҳои дигар чунин аст: «молҳои истеъмолии халқ», «қувваи коргарони баландихтисос», «заводи тамоку».

Аз ибораҳои «қасри спортӣ» ва «қасри спорт», ки ҳар дуяшро истифода мекунанд, «қасри спорт» дуруст аст. Ба назари мо, иборати «Қасри Кремлии съездҳо» низ табиӣ тарҷума нашудааст, онро «Қасри съездҳои Кремль» гуфтан беҳтар менамояд. Дар ин ибора муносибати ду калимаи аввал — «Қасри съездҳо» таъинӣ буда, онҳо бо калимаи «Кремль» муносибати маконӣ доранд, яъне калимаи «Кремль» танҳо ба «съездҳо» не, балки ба иборати изофии «Қасри съездҳо» мансуб аст. Тадқиқи ибораҳои мураккаб ба кушодани моҳияти ин қабил ибораҳо ёрӣ мерасонад. Иборати «Қасри съездҳои Кремль» дар қолаби ибораҳои «хонаи пионерони Душанбе», «Қасри спорти шаҳр», «хонаи маданияти Хоруғ», «хонаи истироҳати Шаҳринав» сохта шудааст, бинобар ин онро ҳамчун шакли дуруст қабул кардан мумкин аст.

Ибораҳои изофии «металлургияи Ватанӣ», «масолеҳи ватанӣ», «бригадаи сохтмону монтаjkунӣ», «саволҳои соддатарин», «муваффақиятҳои бадастоварда» ё «бадастонада», «алафи дағал», «райони сохтмони нави истиқоматӣ», «воситаҳои тасвирии забон», «табиати забони халқ», «табиати забони миллат» низ нуқсон доранд. Ин ибораҳоро ба тарзи зерин сохтан беҳтар буд: «металлургияи Ватан», «масолеҳи Ватан», ё ки «Ватанамон», «бригадаи сохтмону монтаж», «саволҳои оддитарин» ё ки «оддитарин саволҳо», «алафи дурушт», «сохтмони райони нави истиқоматӣ», «воситаҳои тасвири забон», «табиати забони халқ», «табиати забони миллат» ва ғ. «Муваффақият» синоними «комъебӣ» буда, худ мафҳуми ноил шудан, комъеб шуданро дорад, бинобар ин «муваффақияти бадастонада» ё «муваффақияти бадастнаомада» гуфтан табиӣ нест.

Дар матбуоти мо гоҳ-гоҳ ибораи изофии «истгоҳи барқӣ» пайдо мешавад. Азбаски дар забони тоҷикӣ калимаи «электр» қабул ва ибораи «станцияи электрикӣ» ҳазм ва басо машҳур шудааст, онро аз нав тарҷума кардан ҳоҷат надорад. Аммо чузъи тобеи ин ибора аслан нодуруст сохта шудааст, «электрическая станция»-ро на «станцияи электрикӣ», балки «станцияи электр» тарҷума кардан лозим буд, чунки асоси калимаи тобеи ибора на **электрик**, балки **электр** аст.

Дар забони матбуот ибораҳои изофиро гоҳе дар шакли ибораи масдарӣ меоранд. Чунончи, дар газетаҳои мо истифодаи «чамъбасти намудани соли хониш», «таҳлил кардани чумла», «чамъоварӣ кардани хошоқ», «ташаққул ёфтани Давлати Советӣ», «инкишоф ёфтани муносибатҳо», «душвор будани кор» ва амсоли инҳо ба расмӣ даромадааст. Шакли дурусти онҳо ибораи изофӣ мебошад: «чамъбасти соли хониш», «таҳлили чумла», «чамъоварии хошоқ», «ташаққули Давлати Советӣ», «инкишофи муносибатҳо», «душвории кор» ва ғ.

Ходимони радиою телевизион ҳам ибораи «чамъоварӣ кардани пахта»-ро хеле дӯст медоранд. Ин ибораи ғалат қариб ҳамаи ибораҳои синонимнашро иваз кардааст. Ҳоло ибораҳои «пахта чидан», «чидани пахта», «чамъ кардани пахта», «ғундоштани пахта» ва амсоли инҳо хеле кам истифода мешаванд. Дар ибораи «чамъоварӣ кардани пахта» феъли кардан тамоман зиёдатист, ҳатто, хангоми дар шакли масдар омадани он ҳам феъли «**кардан**» бояд истифода нашавад.

Дар чумлаи зерин ҳам феъли «доштан» зиёдатист, муносибати ибора бо дигар аъзои чумла маълум нест, худ чумла ҳам нодуруст сохта шудааст: «Онҳо баробари овози хуш доштан, аз устодонашон ибрат гирифта, шеърӯ сурудро хеле пухтакорона ва мувофиқ интиҳоб менамоянд ва беҳато месароянд». Дар иборати «воситаи ғанитар кардани доираи асарҳои кинои милли» муносибати маъноии ҷузъҳо ба ҳисоб гирифта нашудааст, **доира на ғанитар**, балки васеътар мешавад.

Чумла дар муайян намудани мавқеи истифодаи воҳидҳои нутқи меъёри асосӣ ва боъғтимод ба шумор меравад. Масалан, иборати изофии «районҳои мухталиф» аз ҷиҳати сохт дуруст аст, вале дар чумлаи зерин бемавқеъ омадааст: «... баҳои ҷамъбастии хаваскорони районҳои мухталиф ба ҳақиқат мувофиқ ва муносиб ояд».

Маълум аст, ки калимаи «мухталиф» синоними «гуногун» аст, вале ҳаминро бояд ба ҳисоб гирифт, ки маънии асосии ин калима «хилоф», «зид» мебошад. Бинобар ин дар чумлаи мазкур ба ҷои калимаи «мухталиф» калимаи «гуногун»-ро истифода кардан беҳтар буд. Аз ҳамин ҷиҳат калимаи «мухталифмиллат» ҳам гоҳо нодуруст истифода мешавад. Ҷунончи, дар чумлаи «Дар соҳтмони ГЭС-и Норақ... бо ёрию дастгирии дӯстони ҳамкори мухталифмиллат шифо меёбад» низ на мавриди «мухталиф», балки мавриди «гуногун» мебошад.

Дар калимабандӣ ва истифодаи ибораҳои изофӣ мо маънии ҳам калимаи асосӣ ва ҳам калимаи тобеи ибора, инчунин муносибати лексикиву грамматикӣ онҳо ва ба қолабҳои иборабандии забон мувофиқ будан ва набудани онҳоро бояд ба ҳисоб гирем, вагарна ба дағалтарин хатоҳо роҳ додан мумкин аст.

2

Воситаҳои алоқа барои пайвастшавии аъзоҳои чумла, чумлаҳои содда ва таъин намудани муносибати онҳо хизмат мекунад, муҳимтарин воҳиди нутқи — чумла маҳз бо ёрии онҳо ташаккул меёбад. Воситаҳои алоқа категорияи таърихӣ ба шумор меравад, пайдоиш ва инкишофи вазифаи онҳо ба таърихи забон ва соҳти он вобаста мебошад. Дар таърихи забон ҳар як воситаи алоқа вазифа ва мақоми муайян касб менамояд. Ба ҳисоб нагирифтани хусусият, мавқеи истифода ва суиистифодаи онҳо хусни каломро халалдор мекунад. Мутаассифона, ин гу-

на ҳолатҳо дар забони матбуоти мо ва асарҳои илмиву адабӣ мушоҳида мешавад, ки баъзеи онҳо ғалати умумӣ шудаанд.

Яке аз ҳамин гуна воситаҳои алоқа пешоянди **оид ба мебошад**. Дар хусуси бемавқеъ кор фармудани пешоянди **оид ба** рафиқон Муллоқандов Эм. ва Шукуров М. фикрҳои ҷолиби диққат гуфтаанд, ки такрор кардан ҳоҷат надорад, вале навиштаҳои онҳоро мутолиа намудани аҳли қалам шарт аст, чунки бе зарурат ва бемаврид омадани ин пешоянд ва синонимҳои он ҳоло ҳам ҷой дорад. Чунончи: «13 ноябрь дар маҷлиси яқҷояи комиссияҳои доимии **оид ба** нақлиёту алоқаи Совети Миллатҳои Совети Олии СССР масъала **дар бораи** рафти иҷрои супоришҳои панҷсолаи нӯҳум **оид ба** тараққиёти алоқаи телефони мамлакат муҳокима шуд». Аз се пешоянди ин ҷумла пешоянди якум тамоман зиёдати буда, пешоянди дуюмро ба изофат иваз кардан лозим буд: **масъалаи рафти иҷрои супоришҳо**.

Дар алоқамандшавии калимаҳо ҳам пешоянду пасояндҳо ва ҳам бандакҳо истифода меёбанд. Баъзан барои алоқаи ду ва ё зиёда калима аз пешоянду пасоянд, бандаку пайвандакҳо якеро интиҳоб кардан мумкин аст. Чунончи, Ману Шариф ба Москва рафтем, ё ки ман бо Шариф ба Москва рафтам. Дар мисоли якум пайвандак, дар мисоли дуюм пешоянд воситаи алоқа гардидааст. Ҳамин тавр, бисёр воситаҳои алоқаи калимаҳоро ном бурдан мумкин аст, ки ба ҷои якдигар озодона кор фармуда мешаванд. Дар забони адабии тоҷик бандакҳои изофӣ аз ҳамаи воситаҳои дигари алоқа бештар истифода меёбад. Вай баъзан бо ягон воситаи дигари алоқа ҳамвазифа ва ивазнашаванда бошад ҳам, баъзан бо онҳо, алалхусус, бо пешояндҳо ҳамвазифа буда, онҳо ба ҷои якдигар омада метавонанд. Яке аз ин гуна пешояндҳо, ки бо бандакҳои изофӣ ҳамвазифа мебошанд, пешоянди «**оид ба**» мебошад. Вале дар матбуоти мо ин ҳамвазифагии изофат ва пешоянди «**оид ба**» гоҳо ба ҳисоб гирифта намешавад. Дар натиҷа ҳар ду ба як вазифа истифода мешаванд. Ин норасоӣ, асосан, дар ибораҳои зерин дида мешавад: «Комитети **оид ба** радиошунавонӣ ва телевизион», «Комитети **оид ба** матбуот», «Комиссияи интиҳоботи **оид ба** интиҳоботи Совети олий» ва амсоли инҳо.

Чи хеле ки аён аст, дар ин ибораҳо ба як вазифа ду воситаи грамматикӣ: ҳам изофат ва ҳам пешоянди «**оид ба**» омадааст. Дар ду иборҳои аввал алоқаи калимаҳоро

танҳо бо изофат, вале дар иборай сеюм фақат бо пешоянди «оид ба» барқарор кардан беҳтар аст. Чунончи: **Комитети матбуот, комитети радиошунавонӣ ва телевизион, комиссияи интиҳобот оид ба интиҳоботи Совети Олӣ.**

Аҷобат дар ин аст, ки дар матбуоти мо, ҳатто, дар як шумораи газета ҳам тарзи дуруст ва ҳам тарзи нодурусти алоқаи ин ибораҳо дида мешавад. Чунончи, 17 март соли ҷорӣ дар яке аз газетаҳои республикавӣ «комитети радиошунавонӣ ва телевизион» ду хел навишта шудааст: дар саҳифаи охирин «Комитети радиошунавонӣ ва телевизион», вале дар саҳифаи якум «Комитети оид ба радиошунавонӣ ва телевизион»... дарҷ гардидааст.

Дар мисоли зерин воситаи алоқа пешоянди «аз» буда, изофат ҳеҷ гуна зарурат надорад: «Ин солҳои аз меҳнати бузурги эҷодӣ ва иҷрои корҳои нодири илмӣ лабрезанд».

Серистеъмоли ва такрор омадани пешоянди **оид ба** ва синонимҳои он боиси дар матбуот васеъ истифода шудани пешоянди **роҷеъ ба** гардидааст, ки табиӣ наменамояд, вай аз калимаҳои дигари умумистеъмолии матбуот чудо шуда меистад. Калимаи **тавассут** ҳам ба вазифаи пешоянд сунӣ менамояд, вақтҳои охир онро низ сунистифода карда истодаанд. Чунончи: «Муносибати дӯстии СССР бо Ҳиндустон дар ҳамаи соҳаҳо **тавассути** моҳи августи соли 1971 ба имзо расидани шартномаи ҳамкории Ҳиндустон ва Иттифоқи Советӣ ба пояи баландтар бардошта шудаанд».

Дар ин ҷумла, ки хабараш ҳам бо мубтадо мувофиқат намекунад, калимаи **тавассути** бемаврид омадааст, дар ин ҷо, ҳатто, синоними маъмулу машҳури он — **ба воситаи**-ро истифода кардан ҷоиз нест, ин ҷо мавриди истифодаи пешоянди «ба муносибати» мебошад.

Мавриди истифодаи пешоянд ба муносибати калимаҳои ибора вобаста мебошад, пешоянд барои равшану барҷастаифода шудани фикр низ ёрӣ мерасонад, роли пешояндҳои номӣ дар ин вазифа басо қалон аст. Дар матбуоти мо ин талабот баъзан ба ҳисоб гирифта намешавад. Масалан, иборай «Такризи Ҳотамов дар бораи ин асар» на пешоянди **дар бораи**, балки пешоянди **ба талаб** мекунад: **такриз ба асар**. Дар ҷумлаҳои зерин ҳам на мавриди пешоянди **барои**, балки мавриди пешоянди **ба** аст: «Заминро **барои** кишт тайёр кунанд». «... сарсухани диққатангезе **барои** китоб навишта буд». Дар мисолҳои зерин пешояндҳои **ба** ва **аз** зарурате надоранд,

чунки дар мисоли якум пешоянди ба пеш аз мубтадо омадааст, дар мисоли дуюм бандаки изофӣ кофист:

Бюрои сиёсии Партияи Коммунистии Франция зарур медонад, ки пеш аз давраи дуоми интихобот қувваҳои чап, корғарон, қувваҳои демократӣ ва миллӣ муттаҳид карда шаванд, то ки ба ҳукуматдорон ва реакция ба мағлубияти нав дучор карда шаванд». 21 сентябрь меҳмонони аз Республикаи Банглодеш аз Душанбе ба Волгоград рафтанд».

Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи як аъзои ҷумла гоҳо ду воситаи грамматикӣ истифода мешавад, ки аксар вақт дуруст нест. Чунончи, дар мисолҳои зерин аз ин ду воситаи грамматикӣ яке зиёдати буда, хусни ҷумларо ҳалалдор кардааст:

«Дар ин ҷо дар баробари сангро орд кардан, инчунин онро мешӯранд». «Аз соли 1960 инчониб ӯ ҳамчун мудирӣ шӯъба шуда кор мекунад». «...вай аксар дар доираи муайяни ба соҳаи илм, техника ва санъат мансуб бударо ифода мекунад». «Инак чанде намунаҳои калимаҳои номбурдаро дар забонҳои тоҷикӣ, ўзбекӣ, туркманӣ ва қирғизиро аз назар мегузаронем».

Дар мисоли якум калимаи **инчунин**, дар мисоли дуюм калимаи **шуда**, дар мисоли сеюм пешоянди «ба», дар ҷумлаи ҷаҳорум пасоянди-«ро» зиёдатианд. Ҳатто ибораи «Аз соли 1960 инчониб» бе пасоянд рехтатар менамояд, ҳарчанд ки ин тарзи иборабандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик басо маъмул буда, ҳамчун нормаи забон пешниҳод шудааст.

Агар ҳиссаи номии хабари ҷумла бо калимаи **монанд** ифода шавад, ба вай ҳоли монандӣ, алалхусус ҳоли монандӣ бо пешоянди **монанди ё мисли**, ба монанди тобеъ намешавад, вазифаи ташбеҳдихиро бояд яке аз онҳо иҷро намояд. Вале вақтҳои охир ба ин қоида риоя накарда истодаанд: «Агар ба истеъдод беэҳтиётона ва беҳурматона муносибат кунед, он ҳам ба мисли боғи хушкіда ва ё саҳрои хушк **монанд мешавад**».

Дар забони адабии тоҷик ҳолҳои монандӣ бо ёрии пешояндҳои **чун**, **мисли**, **монанди** ифода мешаванд. Чунончи: Акнун рӯяш **чун себи рахш** медурахшид, чашмонаш **монанди ситораи сахарӣ** нур мепошид... (С. А. Кул., ҷ. 2, саҳ. 21). ... дар хонаи шумо **мисли хонаи худам** ҷойгир шудам (Ҳамон ҷо, 92). Вале дар матбуот ва баъзе асарҳои илмию бадеӣ ба пешояндҳои «мисли», «монанди»

пешоянди «ба» илова шуда, ин ду пешоянд шакли «ба мисли», «ба монанди»-ро гирифта истодаанд:

«...ба мисли парранда парвоз мекард», «...ба мисли Пиракова пахта мечид», «... ба монанди падараш мондашавиро намедонист». Дар ин чумлаҳо пешоянди «ба» ҳеҷ гуна зарурате надорад, баръакс, хусни суханро халалдор мекунад. Он чумлаҳоро дар шакли «... мисли парранда парвоз мекард», «... мисли Пиракова пахта мечид», «... монанди падараш мондашавиро намедонист» гуфтан хубтар аст.

Дар истифодаи пасоянди **-ро** низ нуксонҳо ба назар мерасад, онро гоҳо бемавҷеъ истифода мекунад ва гоҳо дар ҷои зарурӣ қор намефармоянд. Чунончи, дар мисолҳои зерин пасоянди **-ро** дар ҷои зарурӣ наомадааст: Ислоҳи дар боло зикрѐфта ба назар гирифта таклиф ба миѐн гузошта мешавад». «Дар районҳое, ки кам борон меборад ва бисѐр вақт шамоли сахт бармехезад, **зами-ни чуқур шудгоршуда** пеш аз кишт бояд сихмола **карда**, дар баробари он мола ѐ худ чандон чуқур диск ронда, дар айни замон сихмола ва мола **карда** шавад». «Арзи онҳо дар бораи он ки **фактҳои вайрон карда шудани интизоми давлатӣ** дар коллегияҳо муҳокима намуда, гунаҳкорон ба ҷавобгарии қатъӣ кашида шуданд, ба маълумот гирифта шуд».

Дар чумлаҳои зерин бошад, пасоянди **-ро** нодуруст истифода шудааст: «Ин ба назди илм вазифаҳои нав ба навро мегузорад», «... ҳатто номбар кардани ҳамаи соҳаҳои илмиро, ки бо тадқиқоти мазкур дахл карда шудаанд, душвор аст». Мо дар адабиѐти бадеӣ **устодҳои зиѐдро** дорем, ки яке аз онҳо Чехов аст»: «... ҳоҷати **такрор карданро** надорад».

Чунон ки мебинем, дар ин мисолҳо оддитарин қоидаҳои забон риоя нашудаанд. Ҷои баҳс нест, ки пуркунанда бо пасоянди **-ро** ба феълҳои гузаранда тобеъ мешавад, пуркунандаи бевоситае, ки дар назди феъли **доштан** воқеъ гаштааст, бо пасоянди **-ро** сурат намегирад, агар пуркунанда ба масдари феъли гузаранда бо изофат алоқаманд шуда бошад (номбар кардани ҳамаи соҳаҳои илм), низ пасоянди **-ро** қабул намекунад.

Яке аз ғалатҳои машҳур дар як ҷо ва ба як вазифа **омадани ду пайвандак** мебошад. Дар матбуот ва баъзе асарҳои илмию бадеӣ ҳодисаҳои дар як ҷо омадани ду ва ҳатто се пайвандак мушоҳида мешавад. Дар як ҷо, паҳлӯи ҳам омадани ду пайвандаки пайвастукунанда, ду

пайвандаки тобеъкунанда торафт зиёд шуда истодааст. **Табиист**, ки чунин савол ба миён меояд: оё чунин тарзи истифодаи пайвандакҳо дуруст аст?

Ин тарз омадани пайвандакҳо дар як шароит, дар як хел таркибҳои синтаксисӣ имконпазир буда, мувофиқи қоидаҳои грамматикӣ забон воқеъ гарданд ҳам, дар дигар таркибҳои синтаксисӣ бемавқеъ, зиёдати ва дар баъзе мавридҳо хилофи қоидаҳои грамматикӣ мебошад.

Аз пайвандакҳои пайваस्तкунанда дар як ҷо омадани пайвандакҳои пайҳам, алалхусус «**ва**» ва пайвандакҳои хилофӣ, махсусан, «аммо», дар шакли **ва аммо** бештар вомехӯранд. Дар чунин лаҳзаҳо, ба фикри мо, истифодаи пайвандаки «ва» зиёдатист, чунки вай на дар алоқамандшавии ҷумлаҳо иштирок менамояду на ба нишон додани муносибати ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб, ҳар ду ин вазифаро ҳуди пайвандаки хилофӣ иҷро мекунад. Дар як ҷо омадани ин ду пайвандак оҳанги талаффузро гаронтар мегардонад, чунки онҳо мисли пайвандаки «валекин» як калима ҳисоб намеёбанд ва бо як зада талаффуз намешаванд.

Пайвандаки «у», ду вазифаи грамматикӣ дорад: ҳам пайвандаки пайҳам мебошад ҳам хилофӣ. Вай бо пайвандакҳои дигари хилофӣ бе ҳеч гуна зарурат ба як вазифа истифода меёфтагӣ шудааст. Чунинчӣ:

«Як қатор корхонаҳои ҳастанд, ки техникаи бисёрердоранду **аммо** аз он дуруст истифода бурда наметавонанд». Қоил ман ба шумо, ба аспии **пиру аммо** ханӯз далер»... «Гила мекунад, ки ба занам бисёр бо **илтифотаму аммо** ўро қариб фаромӯш кардаам». «Имрӯз охири мӯҳлати ҷавоби ман **асту аммо** ман нарафтам».

Дар чунин ҷумлаҳо муаллиф ва ё гӯянда мехоҳад, ки ба ҳар ду ҳиссаи муҳолиф задаи мантиқӣ гузошта, ҳар ду ро таъкид намояд, ҳол он ки ин ғайриимкон аст. Агар пайвандаки «у» ояд, ҳиссаи якум задаи мантиқӣ мегардад: «Ман омадаму вай наомад» ва баракс, агар пайвандаки «**аммо**» ояд, задаи мантиқӣ ба ҳиссаи дуюм мекӯчад: ман омадам, аммо вай наомад. Тарзи дар як ҷо омадани пайвандакҳои хилофӣ хоси шева ва гуфтугӯ буд, вале вақтҳои охир ба забони матбуот ва ҳатто аҳли адаб роҳ ёфтааст.

Маълум аст, ки дар алоқани ҷумлаҳои хилофӣ роли **аорист** (сиғаи шартии феъл) басо калон аст ва дар баъзе сарчашмаҳои илмию китобҳои дарсӣ онро ҳамчун пайвандак номбар кардаанд. Бинобар ин дар як ҷо омадани

ҳам «у»-, ҳам «аммо» ва ҳам **аорист** дуруст нест. Дар мисоли зерин ин се воситаи грамматикӣ ҷумлаи бе ин ҳам вазнину сарғумро вазнинтар кардааст:

«Лакниш, ки духтари маҳбуби оила буд, бинобар баъди ба шавҳар баромадан ҳам дар хонаи падараш зиндагӣ мекард: вале барои \bar{u} он чиз ногувор буд, шавҳарони дугонаю хоҳаронаш ҳамчун шавҳар ба савдогарии меҳнати худ барои рӯзгузаронӣ пул кор карда метавонанд, вале **шавҳари \bar{u} бошад**, бекору овора мегардад».

Дар алоқамандшавии ин ҷумла аз ин се воситаи грамматикӣ яктоаш кофист. Чунончи, ин тавр таҳрир карда: 1) шавҳарони, дугонаю хоҳаронаш... пул кор мекунанду шавҳари \bar{u} бекору овора мегардад; ё ки 2) шавҳарони дугонаю хоҳаронаш... пул кор мекунанд, вале шавҳари \bar{u} бекору овора мегардад; ё ки 3) шавҳарони дугонаю хоҳаронаш пул кор мекунанд, шавҳари \bar{u} бошад, бекору овора мегардад.

Дар мисоли зерин чор воситаи алоқа: пайвандаки хилофии «вале», «аорист» бо ҳиссаҳои «ҳам» дар шакли «бошад ҳам», пайвандаки тобеъкунандаи хилофии «ҳарчанд» ва таркиби хилофии «бо вучуди он» омадааст:

«Таъсири анъана **ҳарчанд** калон **бошад ҳам** вале, бо вучуди ин, дар он... навоарӣ низ дида мешавад».

Барои пурқувваттар ифода ёфтани муносибати хилофии ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб ҳам **аорист** ва ҳам яке аз пайвандакҳои хилофӣ истифода ёбад ҳам, бо аористу пайвандакҳои пайхам омадани онҳо нодуруст ва сунъӣ мебошад. Чунончи, дар мисоли зерин пайвандаки «ва» тамоман бемавқеъ аст:

«Акнун дар ин мавридҳо мебинем, ки **й** ва **и** берун аз реша ва гоҳҳо (?) берун аз асоси калима ... ҳолати морфологӣ ва синтаксисӣ гирифта, гоҳ суффикси калимасоз, гоҳ бандаки феълӣ ... шуда **ва «и»** бошад, ҳамчун бандакӣ изофӣ барои алоқои калимаҳо дар нутқ хизмат мекунад».

Дар омади сухан бояд гуфт, ки пайвандакҳои хилофиро баъзан тамоман бе мавқеъ кор мефармоянд. Чунончи, дар ин ҷумла пайвандаки пайвасткунандаи хилофии «ҳол он ки» ба ҷои пайвандаки тобеъкунандаи «ки» омадааст, ки ғалати маҳз аст:

«Саида омада дар назди падараш нишаст ва гунаҳкорона сарашро ҳам кард. Чунки \bar{u} нағз медонист: ҳол он ки муаллима — роҳбари синфашон ба хонаи онҳо омадааст, ин албатта бесабаб нест».

Хабари ин чумла — нағз медонист на чумлаи хилофӣ, балки чумлаи пайрави пуркунанда талаб мекунад. Ин чумларо ин тавр сохтан беҳтар ва дурусттар аст: «...ӯ нағз медонист, ки муаллима — роҳбари синфашон ба хонаи онҳо бе сабаб наомадааст».

Дар як ҷо ва ба як вазифа омадани пайвандаки пайҳам низ мушоҳида мешавад: «Онҳо ҳам сайёҳи хубу ва ҳам кӯҳнаварди пуртаҷриба буда, ба гармою сармои табиат тоб меоваранд». Агар ҳиссаҷа-пайвандаки «ҳам-ҳам»-ро ба ҳисоб гирем, дар ин мисол ба як вазифа се воситаи алоқаи грамматикӣ аъзоҳои чумла истифода шудааст. Дар алоқаи аъзоҳои чумла ва ё чумлаҳое, ки дар таркиби онҳо ҳиссаҷа-пайвандаки «ҳам-ҳам» меояд, истифодаи яке аз пайвандакҳои пайҳам кифоя аст. Дар ин гуна мавридҳо ҳиссаҷа-пайвандаки «ҳам-ҳам» ба вазифаи таъкидиаш маҳдуд мешавад, аммо ба ҳеҷ ваҷҳ пайвандакҳои пайҳами «-у» (-ю), «ва»-ро дар як ҷо ва ба як вазифа истифода кардан мумкин нест.

Масъалаи дигар дар як ҷо омадани ду пайвандаки тобеъкунанда мисли ки агар, ки азбаски, ки барои он ки, ки модом ки, ки агарчи, ки гарчанде ки, ки чун, ки вақте ки, зеро агар, зеро агарчи, зеро модом ки, ки то ва ғайраҳо мебошад. Ин тарз воқеъ гардидани пайвандакҳои тобеъкунанда асосан мувофиқи қоидаҳои синтаксисии забони адабии тоҷик сурат мегирад, ки ҳолати баҳс нест. Мувофиқи қоидаи тартиби чумлаҳо дар таркибҳои синтаксисӣ чумлаҳои пайрав бо пайвандакҳои агар, азбаски, модом ки, агар чи, гарчанде ки, чун, вақте ки, то ва ғайра пеш аз сарчумла меоянд. Агар чумлаҳои пайрав бо пайвандакҳои номбурда ба чумлаҳои пайраве тобеъ шуда бошанд, ки ба сарчумла бо пайвандакҳои «ки», «зеро», «чунки» ва амсоли инҳо тобеъ шуда, пас аз сарчумла омадаанд, ин ду пайвандаки тобеъкунанда ногузир дар як ҷо воқеъ мегарданд. Мисол:

«Доништа бош, ки агар лозим ояд, вай туро дар як дақиқа мефурушад» («Садои Шарк», 1965, № 12, сах. 95). Муосиронаш нақл мекунад, ки чун ба ӯши Навоӣ дар хусуси ин ва ё он ҷавони соҳибистеъдод хабар мерасид, филфавр аз паси он мешуд, ки бо ӯ шинос шавад ва ба зуҳури санъаташ имдод намояд» («Тоҷ. Сов.» 27/II-1966). «Онҳо ба ин ҳол тоб оварда нигоҳ карда истода натавонистанд, зеро агар онҳо аз рӯи нархи бозори онрӯза харид кунанд, ба дигар ҷой бурда ғоида кардан он

тараф истад, ба тани харид фурухта натавонистанашон ҳам маълум буд (С. Айни, Кул., ҷ. 3, сах. 80).

Чи хеле ки мебинем, дар ин се ҷумла пайвандакҳои «ки агар», «ки чун» ва «зеро агар» дар як ҷо омада бошанд ҳам, ҳар кадом вазифаи алоҳидаи грамматикиро иҷро мекунад. Дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи якум сарҷумла буда, ҷумлаи сеюм (аз рӯи тартиб) ба он тобеъ мебошад; ҷумлаи сеюм дар айни замон эзоҳталаб буда, ҷумлаи дуюм онро эзоҳ медиҳад.

Ин тарз воқеъ гардидани пайвандакҳо баъзан нодуруст фаҳмида мешавад. Натиҷаи ҳамин аст, ки дар матбуот бе ҳеҷ гуна зарурат дар як ҷо омадани ду пайвандак дар шакли **ки агар** воমেҳӯранд, ки ба табиати забони адабии тоҷик мувофиқ нест. Мисол:

«Маънои мисраъ ва мақсади шоир **он вақт** муайян ва равшан мегардад, **ки агар** мо чунин нависем: ...» «Дар Штати Қароинаи ҷанубӣ интиҳобкунанда метавонад **ҳамон вақт** бюлетень гирад, **ки агар** ба кӣ овоз доданаширо гӯяд». «... асари бадеӣ танҳо **дар он вақт** тавлид меёбад, **ки агар** санъаткор ба таври бояду шояд ба он тайёр бошад...»

Дар ин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар сарҷумла танҳо як ҷумлаи пайрав тобеъ шудааст. Пас, дар алокаи ҷумлаи пайрав бо сарҷумла кадоме аз ин пайвандакҳои иштирок кардааст? Ё ки ҳар ду ҳам иштирок доранд? Робитаи ҷумлаҳои мазкур танҳо ба воситаи пайвандаки «ки» ба амал омадааст. Инро далелҳои зерин собит менамоянд:

Дар ҳар се ҷумлаи мураккаб ҳам ҷумлаҳои пайрав таркибҳои «он вақт, ҳамон вақт, дар он вақт»-ро эзоҳ медиҳад. Дар ин қолаби синтаксисӣ ҷумлаи пайравро ба сарҷумла танҳо пайвандаки «ки» алоқаманд мекунад, ба ин вазифа дар ин гуна мавридҳо дигар пайвандакҳо истифода намешаванд.

Аксарияти ҷумлаҳои пайрав, алалхусус, ҷумлаҳои пайрави замон тобишҳои гуногуни маъноӣ дошта метавонад, ки яке аз онҳо тобиши шартист. Таркибҳои **он вақт, ҳамон вақт, дар он вақт** дар дохили сарҷумла аъзои пайрави замон шуда омадаанд, бинобар ин ҷумлаи пайрав дар ин гуна ҷумлаҳои мураккаб бояд маъноӣ барҷастаи замонӣ дошта бошад. Ин матлаб вақте имконпазир мегардад, ки пайвандаки «агар» истифода нашоавад.

Вазифаи асосии пайвандак, чи хеле ки аз номаш ҳам

маълум аст, чузъҳои чумларо ба ҳам тобеъ кардан аст, аммо аксарияти пайвандакҳо ба замми ин вазифаи асоснашон муносибати чумлаҳоро низ нишон медиҳанд. Чунончи, пайвандаки «агар» асосан нишондиҳандаи муносибати шартӣ мебошад. Пайвандаки «ки» бар ҳилофи аксарияти пайвандакҳо танҳо воситаи грамматикӣ алоқа мебошад, муносибати чумлаҳоро ба воситаи он таъин кардан мумкин нест. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар чумлаҳои зикршуда пайвандаки «агар» фақат барои равшантар зоҳир намудани тобиши шартӣ чумлаи пайрав истифода шудааст, ҳол он ки ин вазифаи туфайлии он аст ва он ҳам на ҳама вақт зоҳир мешавад (зеро пайвандаки «агар» баъзан дар таркиби чумлаи пайрави ҳилоф меояд).

Дар забони адабии тоҷик танҳо барои ифодаи тобишҳои маъноӣ пайвандакҳо истеъмом намеёбанд, барои ин воситаҳои дигари лексикӣ грамматикӣ ва ҳатто, мантикӣ ҳастанд. Барои ифодаи тобиши шартӣ чумлаҳои пайрави ғайришарт ҳуди сифаи шартӣ-хоҳишмандии феъл кифоя аст, ки хабари ин гуна чумлаҳои пайрав бо он ифода меёбад.

Ҳамаи ин далели он аст, ки дар мисолҳои эродгирифтаи мо, ки танҳо як чумлаи пайрав доранд, омадани ду пайвандак нодуруст буда, аз онҳо пайвандаки «агар» зидатист.

Дар мисолҳои дасти мо танҳо як чумла вохӯрд, ки дар он ба вазифаи калимаи нисбӣ исми «лаҳза» омадааст: «Зеро ин ду ибора аз ҷиҳати маъно акси якдигар буда, яке ранҷиш, озурда шудани касеро фаҳмонад, дигаре дар **лаҳзае** истеъмом мегардад, **ки агар** сухан дар бораи қаробат ва наздикшавӣ равад».

Ҳолати дигари нодуруст истифода шудани пайвандакҳои **ки агар** дар чумлаҳои мураккабе мушоҳида мешавад, ки дар таркиби сарчумлаи онҳо таркибҳои нисбӣ «дар он сурат», «дар сурате» омадаанд. Чунончи:

«Тадбирҳо ... фақат **дар он сурат** роли хуб мебозанд, ки агар мо муборизаро барои барпо кардани базаи мустақами хуроки чорво ба таври бояду шояд ташкил намоем». «Кори мо **дар он сурат** муваффақиятнок мешаванд, ки агар мо советҳо, иттифоқҳои касаба ва комсомол барин қувваҳои тавоноро истифода бурда тавонем». «Аҳамияти идеяи пешқадам **дар сурате** меафзояд, **ки агар** талаботи модии ҷамъиятро низ ба ҳисоб гирад ва онро айнан инъикос намояд».

Табиист, ки чунин савол ба миён меояд: Ин тарзи нодурусти истифодаи пайвандакҳо чӣ гуна ба забони матбуоти мо роҳ ёфтааст? Ба фикри мо, дар ин масъала ҳам тарҷума таъсири худро гузоштааст. Чунончи, 19 январи соли қорӣ як мақолаи аслан русӣ ҳам ба забони русӣ ва ҳам ба забони тоҷикӣ дар матбуоти мо чоп шуд. Дар он мақола чунин як ҷумла ҳаст:

«... я выйду из тюрьмы тогда, когда оттуда выйдут все друзья и товарищи по оружию». Ин ҷумла чунин тарҷума шудааст: «... ман аз ҳабсхона ҳамон вақт мебароям, ки агар ҳамаи дӯстону рафиқони ҳамяроқам бароянд».

Зоҳиран ин ҷумла бад тарҷума нашудааст, вале каме диққат диҳед, ба хубӣ дармеебед, ки дар ҷумлаи русӣ задаи мантиқӣ, вазни асосӣ бар калимаи **тогда** афтодааст, вале ин ҳолатро дар ҷумлаи тоҷикӣ дида наметавонем, дар он ба туфайли пайвандаки «агар» вазни асосӣ на бар таркиби «ҳамон вақт», балки ба шартӣ иҷроӣ амал афтодааст, яъне дар асл диққати асосӣ ба **вақт**, вале дар тарҷума ба **шарт** равона карда шудааст, ки аз он мазмуну мантиқ низ зарар дидааст. Матлаби ҷумлаи русиро ҷумлаи болоӣ бе пайвандаки «агар» хеле хуб ифода мекунад: Ман аз ҳабсхона ҳамон вақт мебароям, ки ҳамаи дӯстону рафиқони ҳамяроқам бароянд.

Устодони калом ин гуна ҷумлаҳоро танҳо бо пайвандаки «ки» ба ҳам тобеъ намудаанд: «Фаъолона ба ҳаёт мудохила кардан ҳамон вақт мешавад, ки ту худат дар дохили он бошӣ, майда-чуйдаҳои онро донӣ, ҳис кунӣ ва бо оташи он сӯзӣ, даргирӣ» (Ҷ. Икромӣ).

Гӯши одамони маҳалла фақат ҳамон вақт ором мешуд, ки худи Хӯҷа, бо ибораи худи онҳо, ба шикори мурдон барояд (Р. Ҷалил) Ошкор кардани норасоиҳо танҳо дар он сурат фоида мебахшад, ки барои ислоҳи кор чорае дида шавад (М. Шукуров).

Дар таркиби сарҷумлаи ин гуна ҷумлаҳои мураккаби тобеъ на танҳо калимаҳои нисбии ифодакунандаи замон, балки дигар калимаву таркибҳо низ омада метавонанд. Чунончи, дар ҷумлаи зерин таркиби «дар ҳолати» омадааст: «Ҷавонон ин гуна ҷамъиятро **дар ҳолате** сохта метавонанд, **ки агар** онҳо мероси илмӣ-назариявӣ дохилӣ пролетариати ҷаҳон К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленинро суботкорона омӯхта, дар ҳаёти ҳаррӯзаи худ истифода баранд». Чунон ки мебинем, дар ин ҷо низ пайвандаки «агар» зиёдтӣ.

Пайвандакҳои «ба шарте ки», «агар» барои ба сар-

Чумла тобеъ намудани чумлаи пайрави шарт хизмат мекунад, бинобар ин онҳоро пайвандакҳои хоси шартӣ меноманд. Баъзан ҳиссаи номии пайвандаки «ба шарте» ҳамчун калимаи нисбӣ дар таркиби сарчумла меояд. Вай барои пурқувваттар ва зичтар намудани алоқаи ҳиссаҳои чумлаи мураккаби тобеъ хизмат намояд ҳам, дар ин гуна чумлаҳо ҳамчун аъзои пайрав воқеъ гардида, воситаи асосии алоқа пайвандаки «ки» ба ҳисоб меравад. Азбаски дар дохили сарчумла таркиби «ба шарте» ҳамчун калимаи нисбӣ омада, зада қабул менамояд ва чумлаи пайрав маҳз бар эзоҳи ҳамин таркиб меояд, хусусияти шартӣ доштани чумлаи пайрав аз худи он равшан шуда меистад ва ба воситаи дигар ҳеҷ эҳтиёҷе наменонад. Чунончи, «Ман ба шарте розӣ мешавам, ки Одил аз гуноҳи ӯ гузарад».

Дар таркиби ин гуна чумлаҳо омадани пайвандаки «агар» тамоман нодуруст аст. Мутаассифона, ин тарзи истифода низ гоҳ-гоҳ дучор меояд: Ходимони редакция вазифаи худро **ба шарте** бомуваффақият ба ҷо оварда метавонанд, **ки агар** аз рӯи нақшаи пешакӣ ба фаъолони сершумор такяя намуда, аперативона амал кунанд». «Хонандагон ҳам материалу масъалаи омӯхташавандаро фақат **ба шарте** пурра аз худ карда наметавонанд, **ки агар** онҳо монандию фарқиятро дурусту равшан муайян кунанд».

Дар мисоли зерин на пайвандаки **ки**, балки пайвандаки **агар** истифода шудааст, ки ин ҳам дуруст нест: «Ба хама маълум аст, ки дору фақат **дар он вақт** нафъи калон мебахшад, **агар** вай ба микдори аз ҷиҳати илмӣ санҷидашуда ва бо усулҳои бехтарин ба растанӣ пошида шавад».

Агар дар таркиби сарчумла калимаи нисбӣ наомада бошад, ногузирӣ ва ё зиёдати яке аз он пайвандакҳоро муносибати сарчумлаву чумлаи пайрав муайян мекунад. Масалан, дар чумлаи зерин на пайвандаки **агар**, балки пайвандаки **ки** зиёдатист: «Ноинсофии зиёд мешуд, **ки агар** мо ба тамоми саҳифаҳои газета хати батлон кашем». Ин ғалат низ дар натиҷаи тарҷумаи ноӯҳдабароёна рӯй додааст ва ба дараҷае машҳур ва умумӣ шудааст, ки дар забони матбуоти мо қариб ҳар рӯз истифода мешавад. Масалан чумлаи «Было бы хорошо, если бы вы прочитали эту книгу»-ро чунин тарҷума кардаанд: «Бисёр хуб мешуд, **ки агар** шумо ин китобро меондед». Чумлаи зерин дар натиҷаи умумӣ шудани ҳамин қолиби син-

таксисӣ пайдо шудааст: «Бисъёр хуб мешуд, ки агар наш-риёти «Маориф» ба монанди республикаҳои дигари итти-фокӣ силсилаи китобҳои обунавиро дар муддати наз-дик (?) ба забони тоҷикӣ тарҷума (?) намуда, ба муал-лимон ва дигар коркунони мактаб пешкаш менамуд («Маориф ва маданият»).

Дар ин ҷумлаи мураккаб пайвандаки **ки** зиёдтист, ҷумлаи пайрави шарт дар ин гуна мавридҳо хоҳ пеш аз сарҷумла ва хоҳ бо ниятҳои услубӣ пас аз он ояд, ба сар-ҷумла танҳо бо пайвандаки **агар** тобеъ мешавад.

Вактҳои охир дар матбуот бо як ҷумлаи пайрав ду пайвандаки ҳамвазифаи шартиро истифода мекардагӣ шудаанд, ки ин ҳам хилофи қоида буда, дар ин гуна ҷум-лаҳо омадани яке аз пайвандакҳо кофист:

«Худи факти эълон карда шудани роли роҳбаронаи партияи коммунистиро фақат маъқул доништан ва даст-гирӣ кардан мумкин буд, **ба шарте ки агар** сухан аз ху-суси аз нав барқарор намудани роли роҳбаронаи парти-е мерафт, ки вай принципҳои марксизм-ленинизм ва ин-тернационализми пролетариро риоя мекарда бошад». «Ҳозир дар бораи ба Родезия фиристодани кӯшунҳои Англия гап зада истодаанд, фақат **ба шарте, ки агар** ҷа-ноби Смит хуб фикр карда, ба байраки Англия сари таъ-зим ҳам кунад».

Ҳаминро гуфтан лозим аст, ки нуқсони дар як ҷо ва ба як вазифа омадани ду пайвандак дар забону услуби материалҳои расмиву қонунгузорӣ бештар ба назар ме-расад. Ана, чанд мисол: «Дар баъзе мавридҳо ба вазифаи натариусҳои давлатӣ шахсоне, ки маълумоти олии юридикӣ надоранд, таъин карда шуданашон мумкин аст, **ба шарте ки агар** онҳо аз рӯи ихтисоси юридикӣ камаш се сол стажи корӣ дошта бошанд». «Сар додани обҳои партав фақат дар мавридҳои мумкин аст, **ки агар** он бо-иси дар объекти об аз нормаҳои муқаррарӣ зиёдшавии моддаҳои ифлоскунанда нагардад ва **ба шарте ки** обҳои партовро истифодабарандаи об то андозаи муқаррар кар-даи органҳои батартибандозии истифодабарӣ ва муҳо-физати об тоза кунад». «Дар он мавриде, **ки агар** кор-кун бо қарори оид ба баҳси меҳнатӣ, ки комиссия дар ҳайати ташкилотчии иттифоқи касаба ва роҳбари корхо-на, муассиса, ташкилот баровардааст, розӣ набошад, ме-тавонад дар давоми худи ҳамон мӯҳлат бо ариза дар бо-раи ҳал кардани баҳси меҳнатӣ ба суди халқии районӣ (шаҳрӣ) муроҷиат намояд».

Дар матбуоти мо бе ҳеч гуна зарурат истифода шудани пайвандакҳо ба назар мерасад. Чунончи, дар ҷумлаҳои зерин, ки ҳар ду аз як мақола гирифта шудаанд, пайвандаки ки зарурате надорад, баръакс боиси берабтии аъзоҳои ҷумла гардидааст, воқеан, пайвандаки **аммо ҳам зиёдатист**: «Режиссери ҷавон Ш. Ҳотамбеков, ки аксарияти намоишҳои «Беғараз панд»-ро асосан аз ӯҳдаи таҳияи намудани сахнаҳои бисёре баромада тавонистааст». «Ҳар як сахна, ки ҳаҷман хурд аст, аммо ба тамошобин бояд чизи бисёре диҳад». Норасоии дигар дар ҷумлаи мураккаби тобее дида мешавад, ки калимаҳои нисбии **ҳар қадар... ҳамон қадар** воситаи асосии алоқаи онҳо ба шумор мераванд. Матбуотчиёни мо ин калимаҳоро гоҳо дар шакли **ҳамон қадар... ҳамон андоза** кор мефармудагӣ шудаанд, ки дар натиҷа қолаби анъанавии ҷумлабандӣ вайрон шуда, муносибати синтаксисии онҳо барҳам хӯрдааст. Ин аст яке аз он ҷумлаҳо: «Маданияти нутқи сахнавии артистон **ҳамон қадар** баланд бошад, театр аз вазифаҳои аввалиндараҷаи худ **дар тамошобин тарбия** намудани маданияти забонро **ҳамон андоза хубтар** ба ҷо меорад».

Дар мисоли зерин ҳам ба қолаби ҷумлабандӣ ва истифодаи калимаҳои нисбӣ риоя нашудааст, на танҳо муносибати калимаҳои нисбӣ таркибҳои пайвандакӣ ва маънии ҷонишини **ҳамчунон** ба ҳисоб гирифта нашудааст, балки ба калимаи **ҳамчунон** калимаи **дигарро** ҳамроҳ оварда, ҷумларо ғализтар кардааст: **Чӣ хеле ки дар тақлиди суратҳои китоби «Алифбо» сурат кашидан зарурате надорад, чи тавре ки дар тақлиди теоремаи Пифагор теоремаеро ба номи худ баровардан хочате набошад (?)**, чи гунае, ки (?) бо шамшерӣ аскарони Искандар барои аскарони замони мо машқ кардан зарурате нест (?), **ҳамчунон дигар тақлид дар майдони адабиёт муваффақияти эҷодие намебахшад**».

Чунон ки мебинем, дар ин ду ҷумла оддитарин коида ва қолабҳои ҷумлабандӣ риоя нашудааст. Дар мисоли охирин на танҳо калимаҳои ёридиҳандаи таркиби сарҷумлаю ҷумлаи пайрав, ҳатто, феълҳо ба ҳамдигар мувофиқат намекунанд.

Олими бузурги рус, аввалин муаллифи грамматикаи илмӣ забони русӣ М. В. Ломоносов воҳидҳои забонро ба материалҳои бинокорӣ ва пайвандакҳо ба меҳҳо, ки васлқунандаи он материалҳо мебошанд, ташбеҳ дода, гуфта буд: дар васлшавии материалҳои бинокорӣ ҳар қа-

дар камтар мех сарф шавад, бино ҳамон қадар зебову дилрабо менамояд.

3

Дар робитаи калимаву ҷумлаҳо на фақат калимаҳои ёридиҳанда, балки мувофиқату мутобиқат, тартиб ва муносибати маъноиву мантикии онҳо низ ба ҳисоб гирифта мешавад. Аммо дар навиштаҳои мо мувофиқату мутобиқати грамматикӣ ва маъноии аъзоҳои ҷумлаи содда ва ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаб гоҳо риоя намешавад. Ҳатто, ҷумлаҳои ба назар мерасанд, ки дар онҳо оддитарин ва маъмулттарин қоидаҳои грамматика риоя нашудаанд. Яке аз ҳамин гуна масъалаҳо **мувофиқати хабар бо мубтадо** мебошад. Дар боби мувофиқати сараъзоҳои ҷумла масъалаҳои баҳсталаб бисёранд, ки ҳоло мавқеи баҳси онҳо нест, вале пеши роҳи вайрон кардани қоидаҳои маъмули ин соҳаро гирифтани лозим аст, то ки шакли умумӣ нагирад.

Дар забони адабии тоҷик хабар ҳамеша бо мубтадо мувофиқат мекунад ва ин муносибат дар ҷумлаҳои дутаркиба яке аз воситаҳои грамматикии алоқа ба шумор меравад. Мувофиқати грамматикии хабар бо мубтадо дар ду шакл воқеъ мегардад: пурра ва нопурра. Дар шакли пурра хабар ба мубтадо ҳам аз ҷиҳати шахс ва ҳам аз ҷиҳати шумора мувофиқат мекунад. Ин қоида ҳангоми ба вазифаи мубтадо омадани исми ҷондор қатъиян риоя карда мешавад. Дар шакли нопурра хабар бо мубтадо танҳо аз ҷиҳати шахс мувофиқат мекунад, дар ин сурат мубтадо, ки бо исми бечон ифода шудааст, гоҳо дар шакли ҷамъ ояд ҳам, хабар дар шакли танҳо омада метавонад. Бояд гуфт, ки бо таъсири забони русӣ шакли нопурраи мувофиқати хабар бо мубтадо дар забони адабии тоҷик торафт камтар шуда истодааст, қариб дар ҳамаи ҳолатҳо мувофиқати пурра риоя карда мешавад.

Эронӣ Соҳиб Табаров ба забони повести «Об-рӯшноӣ» дар хусуси мувофиқати хабар бо мубтадо тамоман дурӯст аст. Ӯ навишта буд: «... мувофиқи талаботи забони тоҷикӣ хабари исми ҷамъи ҷондор дар шакли танҳо намеояд. Аммо дар повести «Об-рӯшноӣ» ин талабот вайрон шудааст:

«Фарзандонашон ба мактаб рафт, таълим гирифт, ба қатори одам даромад».

«Умедвор будам, ки Наимбеку Саидбек меояд» («Садои Шарк», 1973 № 1).

Дар мувофикати хабар бо мубтадо норасоии дигаре бештар роҳ ёфтааст, ки он дар шакли танҳо омадани мубтадову дар шакли чамъ омадани хабар мебошад. Ин тарз воқеъ шудани мубтадову хабар хангоми ифодаи эҳтироми субъект мумкин бошад ҳам (Устод фармуданд. Падарам гуфтанд. Муаллим тавсия карданд. Он кас омаданд), дар дигар мавридҳо хилофи қоидаи забон аст. Чунончи, «Хамин гуна беаҳамиятӣ ба забону услуб сабабгори он шудаанд» гуфтан мумкин нест, дар ин ҷумла хабар мебоист дар шакли танҳо меомад, чунки мубтадо исми танҳои беаҳамият мебошад. Мутаассифона, ин гуна ҷумлаҳо дар забони матбуот хеле ва хеле зиёд вомехӯранд. Чунончи:

«Намоишномаи мусиқии «Шахло» бо лиризму драматизме, ки ба А. Шукӯҳӣ ва Ҳ. Аскар хос аст, аз драмаҳои дигар фарқ мекунад». «Мусиқии О. Назаров ва Ӯ. Сабзанов дили тамошобинро тасхир ва мазмуни умумии намоишномаро такмил медиҳанд». «Дар корхонаҳои санотӣ, колхозҳо, институтҳои илмӣ ва таълимӣ **выставкаи суратҳо кушода мешаванд**». «Дуруст аст, ки шумораи чунин фильмҳо сол ба сол **камтар мешаванд**». «Ин аҳвол дар баъзе мактабҳои совети кишлоқҳои Мастҷоҳ ва Оббурдон низ **ба назар мерасанд**».

Мисолҳои дасти мо нишон медиҳанд, ки ин норасоӣ бештар вақте содир мешавад, ки бар эзоҳи мубтадо муайянкунандаи чамъ, Ӯ. чида омада бошад:

«Аммо ҳар сол қисми зиёди ин арҷаҳо хароб мешаванд». «... сол то сол сифати китобҳои дарсӣ ва дигар корҳои илмӣю методӣ беҳтар гардида истодаанд». «Дар назди мактабҳои кишлоқҳо интернатҳо хеле кам буда, базаи моддии онҳо сустанд. «... амалӣ гардидани онҳо боиси пешравии қатъии мактабҳои деҳот мешаванд».

Ин нуксонро тасодуфӣ гумон кардан мумкин нест, чунки вай торафт зиёд шуда истодааст. Чунончи, 9 декабри соли 1973 дар яке аз газетаҳои республикавӣ дар ҳар се ҷумлае, ки паси ҳам омадаанд, ин ҳолат мушоҳида мешавад:

«Дар ин чорабиниҳо барои иҷрои ҳар як фикру мулоҳиза ва таклиф одамони масъул муайян карда, муҳлати иҷрои онҳо муқаррар карда шуданд. Таклифҳои коммунистон ба плани перспективии комитети партиявӣ район дохил карда шуда, рафти иҷрои онҳо дар маҷлисҳои

бюро ва пленумҳои комитети партиявии район мунтазам муҳокима карда мешаванд. Масъалаи иҷрои фикру мулоҳиза ва таклифҳои коммунистон панҷ маротиба мавриди муҳокимаи пленумҳои комитети районии партия ва 18 бор ба муҳокимаи маҷлисиҳои бюрои комитети партиявии район гузошта шуданд»¹. Сабаби асосии рӯй додани чунин нуқсон ин аст, ки мубтадои ҷумлаҳо нодуруст тасаввур карда шудааст.

Норасоии дигаре, ки дар мувофиқати хабар бо мубтадо ҷой дорад, дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравии муайянкунанда мушоҳида мешавад. Ин камбудӣ аз нодуруст муайян кардани мубтадои ҷумлаи пайравии муайянкунанда сар задааст. Маълум аст, ки ҷумлаи пайравии муайянкунанда яке аз исмиҳои сарҷумларо эзоҳ медиҳад ва аксар вақт исми муайяншаванда ҳамчун мубтадои ҷумлаи пайрав воқеъ мегардад. Бинобар ин хабари ҷумлаи пайрав бояд мувофиқи қоида бо он мубтадо мувофиқат кунад: Муфаттиш аз қабилӣ одамоне буд, ки дар ҷанҷоли байни ду кас ҳамеша ва хатман ҳар ду тарафро гунаҳгор медонанд ва бо эътимоди кулл меғунд, ки шои дароҳт ҳеч гоҳ бидуни шамол намечунбад (Ф. Муҳаммадиев, Шаби саввум). Мансур Собиров аз қабилӣ одамоне буд, ки дар умрашон ягон бор ба қасам ҳонис як каф хокро бо ду каф об омехта лой карда, кафидан девореро наловидаанду раҳнаеро набастаанд. (Р. Ҷалил, Шикасти тилисмот).

Дар ин ду ҷумла ба ин қоида риоя шудааст, ҳам мубтадо — исми муайяншаванда ва ҳам хабар дар шакли ҷамъ омадааст, аммо дар ҳамаи услубҳои забони адабии тоҷик мисолҳои зиёде дучор омаданд, ки ин қоида риоя нашудааст. **Чунончи:**

«Мирзо Мурод тимсоли он мардони майдонест, ки дар меҳнату заҳмати доимӣ, дар ҳарбу зарби муборизаҳои синфӣ, дар нахустин соҳтмонҳои социалистӣ обутоб ёфта, ба камол расидааст». «Тоҳир Раҷабов яке аз он омӯзгоронест, ки бо асбобҳои аёни гузаронидани дарсҳои шакли хуби қор меҳисобад». «Содиқи Ҳидоят аз аввалин нависандагонест, ки дар адабиёти муосири Эрон

¹ Дар мисоли сеюм нуқсони дигаре дида мешавад, дар он муносибати хабар бо ибораи мавриди муҳокима... ба ҳисоб гирифта нашудааст, ибораи мазкур тақозо мекунад, ки ҷумлаи ин тавр сохта шавад: «Масъала... мавриди муҳокима... қарор гирифт, ё ки қарор дода шуд. Инчунин калимаи мавридро истифода накарда масъала ба муҳокима гузошта шуд гуфтан ҳам мумкин аст, масъала мавриди муҳокима гузошта шуд намеғунд».

образи коргарон ва муборизаи онҳоро барои озодӣ ва баробарҳукуки тасвир кардааст». «У яке аз аввалин касонест, ки ин равияи адабиёти гузаштaro ба тасвири воқеияти советӣ тадбиқ (дурусташ «тадбиқ») намудааст».

Шахсоне ҳастанд, ки ҳар дуи ин шаклро, ҳатто, дар як мақолашон истифода кардаанд. Чунончи, ҷумлаҳои зерин, ки аз як мақола гирифта шудаанд, қолаби якхела дошта бошанд ҳам, хабарҳои аз ҷиҳати шумора тафовутдоранд, хабари ду ҷумлаи аввал дар шакли танҳо, вале хабари ҷумлаи сеюм дар шакли ҷамъ омадааст:

«Бруно Ясенский аз ҷумлаи аввалин **нависандагонест**, ки моҳияти процессҳои хоси муборизаи наву кӯҳнаро дар асоси ҳақиқати ҳаёти советӣ равшан **нишон додааст**». «У яке аз аввалин **шахсоне** буд, ки ташкилҳои ҳафтумин республикаи Иттифоқӣ — РСС Тоҷикистонро **табрик гуфт**».

«Вай аз ҷумлаи **касоне** буд, ки ба қор тамоми вучудашонро **мебахшанд**».

Ин тарзи ҷумлабандӣ аз қолабҳои маъмул ва машхур забони адабии тоҷик ба шумор меравад. Дар ин гуна ҷумлаҳои предмети асосӣ ва эзоҳталаб мубтадо бошад ҳам, он бевосита не, балки бавосита тавсиф меёбад, мубтадо ба туфайли предметҳои шарҳ меёбад, ки худаш ҳам ба он гуруҳ дохил мешавад ва ё ба онҳо ташбеҳ дода шудааст. Хабарҳои ҷумлаи пайравро дар шакли танҳо оварда, ба мубтадои сарҷумла бевосита алоқаманд будани онро таъкид кардан боиси барҳам хӯрдани муносибати аъзоҳои ҷумла мегардад. Бинобар ин хабари ҷумлаҳои пайраве, ки бо ин қолаб таркиб ёфтаанд, на бо мубтадои сарҷумла, балки бо исми муайяншаванда бояд мувофиқат кунад.

Агар ба ин қоида риоя накунем, исми муайяншавандаи сарҷумла ҳамчун аъзои зиёдатӣ ва нодаркори сарҷумла намудор мешавад. Чунончи: «Директори мактаби мазкур рафиқ Ч. Умарқулов аз қабиле чунин директороне мебошад, ки фаъолияти педагогӣ, ҳисси қордонӣ ва дониши хубу лаёқати пропагандистии ӯ ба он равона карда шудааст, ки дар мактаб таълиму тарбияи насли наврас мувофиқи талаби ҳаёт ба роҳ монда шавад».

Мо дар хусуси дарҳам-барҳамии сохт ва мазмуни ин ҷумла чизе нагуфта, танҳо ҳаминро қайд карданием, ки исми муайяншаванда на «Умарқулов», балки «директорон» мебошад. Дар паҳлуи исми муайяншаванда — «директорон» омадани ҷонишини ишорати **чунин** ва ба зам-

ми он боз артикли **-е** гирифтани «директорон» далели он аст, ки калимаи муайяншаванда маҳз ҳамин аст, на дигар калима. Аз ин рӯ, ҷумлаи пайрав мебоист «директорон»-ро муайян мекард, хусусият, фаъолият ва ташаббуси онҳоро баён менамуд, ки ба ин восита ҷи гуна директор будани Умарқулов ҳам муайян мегардид, охир вай яке аз ҳамин гуна директорон аст. Дар ҷумлаҳои зерин ҳам ҳамин норасоӣ дида мешавад:

«Вай яке аз омӯзгорони пешқадамест, ки усули нави таълим, методҳои хуби муаллимони пешқадами Ватаномонро омӯхта, дар қори амалии худ истифода мебарад». «Малик Ҳасанови ҷилсола аз қабилӣ ҳамин хел одамон аст, ки ба номи муаллими советӣ иснод меоварад».

Дар ин гуна мавридҳо ҳамчун мубтадои ҷумлаи пайрав воқеъ нашудани ҷисми муайяншаванда мумкин аст, вале калимаҳое, ки дар таркиби ҷумлаи пайрав омадаанд ба исми муайяншаванда ишора мекунанд, ба он бояд мувофиқат кунанд. Чунончи, дар ҷумлаи зерин ба ин қоида пурра риоя шудааст: Раҳим Ҳошим аз он **хушбахтоне**ст, ки овони **ҷавонишон** дар муҳити шахсиятҳои аҷиб ва мардони номӣ гузаштааст (М. Шукуров). Дар матбуоти мо, ҳатто, дар асарҳои илмӣ акси ин ҳолат низ дида мешавад: «**ӯ** яке аз он нависандагонест, ки фаъолияти адабиаш бо шеър сар шудааст».

Дар таълифотҳои мо аз ҷиҳати мазмуну мантиқ мувофиқат накардани аъзоҳои ҷумла низ мушоҳида мешавад. Ин гуна ҷумлаҳо дар матбуот торафт зиёд шуда истодаанд. Чунончи, дар мисолҳои зерин муносибати маъноӣ ва мантиқии калимаҳо ба ҳисоб гирифта нашудааст: «... имрӯз мо **саросари роҳравҳои мактабро** **лучу урьёну дилгир** мебинем» «... **Норасоии одамон** боиси хеле зиёд **талаф шудани** вақти кор мешавад». «... забони зиндаву ширадори муаллиф ин нуқсонро **костааст**». «дар кресло **ғелида**, **бо дӯсташ чақ-чаққунон менишинад**».

4

Тобишу ҷилоҳои калима ва тафовути он аз муродифҳояш маҳз дар ҷумла, дар муносибати он бо калимаҳои дигар барҷаста намоён мешавад. Бинобар ин ҳангоми ҷумлабандӣ ба ҳисоб гирифтани ҳамаи тобишҳои маъноии калима зарур аст, вагарна ҷумла равону табиӣ намебарояд. Чунончи, дар ҷумлаи зерин феъли **вонамуд**

кардан ба маънои гузоштан, пешкаш намудан омадааст, ки дуруст нест: «Интихоби мавзӯ, албатта, барои санъаткор як чизи тасодуфӣ нест, ӯ мувофиқи ақидаи сиёсӣ иҷтимоӣ ба воқеаи муҳимме диққат дода, онро ба муҳокимаи васеи хонандагон вонамуд мекунад».

Дар истифодаи феъл камбудӣ бисёр аст. Дар матбуот ва баъзе асарҳои бадеӣ бо таъсири гуфтугӯ шакли замони ҳозира-ояндаи феъли омадан (меояд) ва **гузаштан** (мегузарад) ҳамчун феъли ёридиҳанда истифода шуда истодааст, ки табиӣ наменамояд. Феълҳои «Роҳбарӣ карда меояд», «муросо карда меояд», «ишғол карда меояд», «ичро карда меояд», «қайд карда мегузарад» ва амсоли инҳоро дар шакли маъмул ва адабии онҳо — **роҳбарӣ мекунад, муросо мекунад, ишғол мекунад, ичро мекунад, қайд мекунад** ва ғайра истифода кардан лозим аст. Албатта, калимаҳои тобон хабар ба ин шакли феълӣ бояд аз ҷиҳати шаклу маънӣ мувофиқат кунанд ва барои зоҳир шудани маънои луғавию грамматикӣ он ёри расонанд.

Нуқсони дигар дар истифодаи феълҳои ёридиҳанда ба назар мерасад. Маълум аст, ки дар хабарҳои ҷидаи феълӣ таркибии номӣ ва хабари ҷумлаҳои пайвасти феълӣ ёридиҳанда гоҳ бо ҷузъи номии хабари охири ӯ ҷумлаи дигар меояд. Ин ҳолат дар мавридҳои муайян бо феълҳои ёридиҳандаи ҳам калимасоз ва ҳам шаклсоз ба амал меояд: ...онҳо дар як шаҳр кор ва зиндагӣ **мекунанд**. «Ҳаво вайрону роҳҳо нобоб буд». Чунон ки мебинем, ин ҷо мавриди инхисор аст ва ин қоидаву нормаи забони адабӣ мебошад. Аммо ин қоида дар ҳар маврид истифода кардан ва бо ҳамаи таркибҳои синтаксисӣ татбиқ намудан мумкин нест. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин, ки ҳамашон аз тарҷумаи як мақола гирифта шудаанд, ин қоидаи забонро татбиқ кардани шуда, ба ғалати забонӣ роҳ додаанд: 1. «...бо ҷамъиятҳои маданӣ ва марказҳои илмӣ даҳҳо мамлакати хориҷӣ доимо алоқаҳо **муқаррар намуда**, онҳо **вусъат дода мешаванд**». 2. «Дар ин ҳуҷҷати барҷастаи сиёсӣ таҷрибаи фаъолияти партия ва халқ баъд аз съезди XXIV хеле пурра **ҷамъбасти намуда**, ба процессҳои воқеаҳои асосии ҳаёти дохилӣ ва байналхалқӣ баҳо дода, ҳулосоҳои муҳими назариявие **бароварда шудаанд**, ки барои иҷрои вазифаҳои нави азим имконият медиҳанд». 3. «... бартариҳои бузурги соҳти социалистии мо дар асоси фактҳои конкретӣ фаъолона ва бо қатъият **пропаганда карда**, тамоми им-

кониятҳои мо дар ин фаъолияти муҳим истифода бурда шаванд». 4. «...Бори дигар бо диққат дида баромадан лозим аст, ки оё ҳамаи мулоҳизаҳои танқидӣ ва таклифҳои (бояд «таклифҳо» бошад Ш. Р.) **чамъбаст карда** аз рӯи онҳо тадбирҳои конкретӣ **муайян намуда**, шахсони конкретӣ барои назорати доимии иҷрои онҳо **муқаррар карда шудаанд**».

Нуксони забонии ин ҷумлаҳо аз он ҷо рӯй додааст, ки тарҷумон тафовути грамматикӣ феълҳои ёридиҳандаи «намудан» ва «кардан»-ро ба ҳисоб нагирифтааст. Маълум аст, ки ин ду феъли ёридиҳанда аз ҷиҳати вазифа ва тарзу намуд дар баъзе мавридҳо муродифи ҳамдигаранд ва ҳангоми такрори хабар одатан бо тақозои гурез аз якрангӣ ва такрори гӯшхарош ба ҷои «кардан» аз ҷумла феъли «намудан»-ро истифода мекунанд. Қатъи назар аз ифодаи маънии аслии «намудан» ин ҷо вазифаи грамматикӣ он дуруст аст. Аммо дар байни ин ду феъли ёридиҳандаи калимасоз тафовути басо нозуки грамматикӣ ҳаст, ки дарнаёфтани ва ҳис накардани он ба ин норасоӣҳо овардааст. Ин тафовут аз он иборат аст, ки аз бисёр феълҳои гузарандаи таркибӣ, аз ҷумла аз феълҳои гузарандае, ки бо феъли ёридиҳандаи «кардан» сохта шудаанд, ба воситаи феъли ёридиҳандаи шаклсози «шудан» тарзи монда сохтан мумкин аст, ҳамчун **Ҳасан планро иҷро кард** ва **План аз тарафи Ҳасан иҷро карда шуд**, аммо аз феълҳои таркибие, ки бо феъли ёридиҳандаи «намудан» сохта шудаанд, бо феъли шаклсози «шудан» тарзи монда сохтан мумкин нест, яъне дар забони тоҷикӣ «иҷро карда шуд» гуфтан мумкин аст, вале «иҷро намуда шуд» гуфтан мумкин нест. Аз ҳамин сабаб феъли шаклсози «шудан»-ро дар хабарҳои гуногун, аз ҷумла дар хабарҳои, ки бо феъли «кардан» ва «намудан» сохта шудаанд, ҳамчун ёридиҳанда як хел мансуб дониста, танҳо бо хабари охири овардан нодуруст аст.

Дар ин гуна ҷумлаҳо феъли якумро, ки дар шакли ғайритасрифӣ омадааст, гузарандаву феъли дуумро монда пиндоштан, яъне феъли ёридиҳандаи «шудан» танҳо ба як хабар мансуб аст гуфта фикр кардан ҳам ғалат аст, чунки муносибати аъзоҳои ҷумла дар тарзи монда омадани феълро тақозо мекунад.

Дар баъзе мавридҳо дар ин қолаби ҷумлабандӣ ба ҷои феъли «намудан» феъли «шудан»-ро дар шакли феъли ҳол (шуда) истифода кардан мумкин аст. Дар он сурат хабари ҷумлаи дуум на дар шакли «чамъбаст наму-

да», балки «чамъбаст шуда» меояд: «таҷриба чамъбаст шуда», «хулосаҳо бароварда шуданд». Қолаби дигари ин таркибҳои синтаксисӣ ин аст, ки ҳиссаи номи хабари якум бе ҳеч гуна ёридихандаи феъли меояд: «таҷриба чамъбаст...» ва «хулосаҳо бароварда шуданд». Агар феълҳои ёридихандаи калимасозу шаклсози ин гуна хабарҳо якхела ва муродифи ҳамдигар бошанд, дар хабарии аввал ихтисор кардани ҳар дуи онҳо мумкин аст. Ин тадбир ба ҷумлаи чорум татбиқшаванда аст: мулоҳиза ва таклифҳо **чамъбаст**, тадбирҳо **муайян**, шахсон **муқаррар карда шудаанд**. Ҷумлаи сеюмро ҳам дар асоси ҳамин қолаб сохтан мумкин аст. Азбаски феъли «будан»-и хабарии ҷумлаи соддаи дуюм бо феъли «кардан» ивазшаванда мебошад, аз феъли ҷумлаи соддаи якум танҳо «шудан»-ро не, балки ҳар дуи онҳо (ҳам «кардан» ва ҳам «шудан»)-ро ихтисор кардан мумкин аст. Дар ин сурат ба ҷои феъли «будан» феъли «кардан» меояд: бартарихо **пропаганда**, имкониятҳо истифода карда **шаванд**. Қолабҳои дурусти ин гуна ҷумлаҳо дар забон кам нестанд. Хабарҳои ғайритасрифӣ ин гуна ҷумлаҳоро мустақилона истифода кардан, яъне аз феъли ёридихандаи «шудан» озод намудан мумкин аст. Дар он сурат мубтадои пасив бояд дар шакли пуркунандаи бевоситаи суратъёфта (бо пасоянди **-ро**) ояд. Аммо ин тадбирро ба ҷумлаҳои мазкур татбиқ кардан мумкин нест, чунки услуби ҳамаи онҳо шакли пасиви ифодаро талаб мекунад.

Ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст дар шакли тасрифӣ овардани ҳамаи хабарҳо аз қолабҳои маъмултарин мебошад. Дар ин гуна ҷумлаҳо аз такрори баъзе феълҳои ёридиханда ҳазар кардан лозим нест, ин тарзи истифода мансуби забонҳои аналитикӣ мебошад. Ин тарзи истифодаи хабарҳо ба услубҳои расмӣ ва публицистикаи сиёсӣ бештар характернок аст. Агар ба ин услуб риоя мешуд, ҷумлаи мураккаби дуюм шакли зеринро мегирифт: «Дар ин ҳуҷҷати барҷастаи сиёсӣ таҷрибаи фаъолияти партия ва халқ баъд аз съезди XXIV КПСС хеле пурра чамъбаст карда шудааст, ба процессҳо ва воқеаҳои асосии ҳаёти дохилӣ ва байналхалқӣ баҳо дода шудааст, хулосаҳои муҳими назариявие бароварда шудаанд, ки барои иҷрои вазифаҳои нави азим имконият медиҳанд». Дурустии ин тарзи истифодаи хабарҳоро дар шакли танҳо омадани мубтадоҳои ду ҷумлаи аввал (таҷриба, баҳо) ва дар шакли чамъ ома-

дани мубтадои ҷумлаи сеюм (хулосаҳо) низ далолат мекунад.

Аз такрори феъли ёридиханда бемавҷе худдорӣ кардани баъзе қаламдастон дар таркибҳои дигари синтаксисӣ низ ба назар мерасад. Маълум аст, ки дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти феъли ёридиханда метавонад такрор нашавад, вале ин қоида дар ҳама гуна ҷумлаҳо татбиқ кардан мумкин нест. Агар калимаи асосии хабари яке аз ҷумлаҳо бо ҳиссаи номӣ аз он дигаре бо феъл ифода шуда бошад, ин қоида ҳамеша татбиқшаванда нест, дар ин ҳолат зарар дидани муносибати маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо мумкин аст. Чунончи: «Дар айни замон ҳосилнокии таҷҳизоти асосии технологии фабрика баланд, аз маъдан бештар металл гирифта шуд».

Агар хабари ҷумлаи якум пурра меомад (баланд гардид), ба ҷумла нуқсоне намерасид.

Ҷумлаи зеринро низ дар асоси ҳамин қоида сохтани шудаанд, вале азбаски таркиби хабархоро ба ҳисоб нагирифтаанд, ҷумла басо хандаовар баромадааст: «Бояд ё даҳони говро **баст** ё шикамашонро сер». Чунон ки маълум аст, хабари якум бо як калимаи мустакил феъли **бастан** ифода шудааст ва ҳеҷ гуна ёридиханда надорад, аммо хабари ҷумлаи дуюм феълӣ нест, балки номии таркибист: **сер кард**. Илова ба ин исми **гов** дар шакли танҳою бандакҷонишине, ки ба он ишора мекунад, дар шакли ҷамъ омадааст: **шикамашон**.

Дар омади гап бояд гуфт, ки феъли ёридихандаи «**сохтан**» вақтҳои охир ба ҳамаи услубҳои забони адабӣ роҳ ёфта истодааст. Дар баъзе хабару мақолаҳо, ки услуби гуфтугӯро ба хотир меоранд, ин феъл тамоман бемаврид омадааст. Чунончи: «Муаллимони пуртаҷриба... камбудию муваффақиятҳои онҳо сари вақт **ошкор месозанд**. (Наход муваффақиятро ҳам ошкор созанд?!) «Онҳо сари вақт бо хонаву ҷо ва сӯзишворӣ ва **лозимаҳои** (?) рӯзгор таъмин сохтааст» (Дар шакли нақлӣ омадани феъл низ дар ин ҷо маънӣ надорад).

Ба ҳамдигар мутобиқат накардани шаклҳои феълӣ ҳам дар забони мо зиёд шуда истодааст. Ин ҳолат асосан дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҷумлаҳои соддае, ки дар таркибашон калимаҳои модалӣ доранд, мушоҳида мешавад. Мо ҳоло бо овардани як мисол қаноат мекунем, ки дар он хабарҳои ҷидаи ҷумлаи пайрави пуркунанда дар ду шакл воқеъ шудаанд: «Шерхони Бурҳонов бо қатъият мегӯяд, ки вай аз аввал ҳам сиёсати комму-

нистиро бад мезд, дар солҳои ҷанги дуҷуми ҷаҳон ба армияи Германия хизмат мекунад, ба легиони Туркистон дохил мешавад ва ниҳоят хизматгори разведкаи америкой мегардад. Ин тарз истифода шудани феълҳо вақте мумкин аст, ки хабари ҷидаи яқум ҳамчун ҷумлаи алоҳида истифода шуда, бо ёрии воситаҳои грамматикӣ муносибати сабаб-натичагии он бо ҷумлаҳои минбаъда таъин карда шавад.

Дар аксарияти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ хабари ҷумлаҳои пайрав ба хабари ҷумлаи асосӣ тобеъ шуда меояд ва дар шакле воқеъ мегардад, ки амали сарҷумла онро тақозо мекунад. Ин қоидаи маъмулу мафҳум ҳам баъзан риоя намешавад. Чунончи: «...Мавзӯи гузашта ва нави муаллима талаб мекард, ки дар дарс якҷанд намуни асбоби аёниро истифода бурдан лозим буд».

Хабари сарҷумлаи ин ҷумлаи мураккаби тобеъ мувофиқи семантикаи худ талаб мекунад, ки хабари ҷумлаи пайрав бо аорист ифода ёбад ва ба туфайли он тобиши мақсад бигирад. Ба ҳисоб нагирифтани семантикаи феъли асосӣ ва қоидаи мутобиқати хабари сарҷумлаю ҷумлаи пайрав боиси нодуруст сохта шудани ҷумлаи мураккаб ва вайрон карда шудани қоидаи грамматикӣ забон шудааст. Он ҷумла мебоист ин тавр сохта мешуд: ... мавзӯи гузашта ва нави муаллима талаб мекард, ки дар дарс якҷанд хели асбобҳои аёни истифода бурда шавад». Ҳангоме ки феъли ҷумлаи пайрав ба феъли сарҷумла тобеъ буда, мувофиқи семантикаи он тобиши маъноӣ мегирад, дар таркиби ҷумлаи пайрав омадани феълҳои модалӣ мумкин нест.

Феъли «мебоист» шакли замони гузаштаи феъли модали «боистан» аст. Феълҳои, ки ба «мебоист» тобеъ шуда, ба он мувофиқат мекунанд, замони гузаштаре далолат мекунанд. Чунончи: «Аслан ба он ҷо мебоист ман **ме-рафтам**» («Садои Шарқ», 1966, № 1, саҳ. 13), «Султонов **мебоист** расо соати ёздаҳ дар ин ҷо **ҳозир мешуд**» (Ҳамон ҷо, саҳ. 43). «Аҳамияти ин масъаларо дар назар гирифта, **мебоист** аз ҳар гӯшаи Тоҷикистон намоёндогон ба музокираҳо **ҳамроҳӣ мекарданд** ё ин ки **кашида мешуданд**» (С. Айни, Кул., ҷ. II, саҳ. 356).

Шаклҳои замони ҳозира ва ояндаи феъл бо феъли «мебоист» не, балки ба феъли «бояд» тобеъ мешаванд ва мувофиқат мекунанд. Чунончи: «... бояд хатман, занамро бубиҷам», «... ҷӣ гуна чизхоро бояд нақл кунад».

Ба феъли **бояд** тобеъ шудани шаклҳои мухталифзамо-

ни феъл имконпазир бошад ҳам, ба феъли мебоист феъли замони оянда тобеъ намешавад. Аз ин рӯ, мисолҳои зерин ба назар сунъӣ менамоянд: «Мебоист колхозӣ мазкур 300 гектар заминро оби захиравӣ монад». «Мебоист ин гуна муаллимон дар мактаб пешсафӣ ба амал баровардани вазифаҳои муҳим, паҳнкунанда ва эҷодкунандаи методҳои нав ба нави таълим бошанд».

«Мебоист сарфаҳм равад», «мебоист бинад», «мебоист пешқадам шавад»... намегуянд. Ин норасоӣ ва нуксонҳои хурд гумон карда, бепарво шудан нодуруст ва зарарноқ аст. Хатой забони хурду бузург намешавад. Ба ҳеҷ кадом хато роҳ додан мумкин нест ва ҳар кадоми онҳо пешгирӣ бояд кард. «Агар Айниро асабонӣ карданӣ бошед,— навишта аст Раҳим Ҳошим,— дар назди вай як калимаро хато ва бечо кор фармудан, як чумларо хато навиштан кифоя буд».

Албатта, баъзе норасоӣҳо аз саҳлгирӣ, бемасъулиятӣ ва беназоратӣ содир шудаанд, ки бартараф кардани онҳо душвор нест, вале ислоҳи ғалатҳои, ки шакли умумӣ гирифтаанд, бе мутолиаю омӯзиш ва ҷидду ҷаҳди махсус имконпазир нест.

Дар зиндагии мо матбуот ва радиою телевизион нуфуз ва мартабаи бузург пайдо кардаанд, онҳо аз омилҳои асосии ташаккули ҷаҳонбинӣ ва омӯзиши забони адабӣ ба шумор мераванд. Ин ҳолат масъулияти аҳли қаламро бори дигар таъкид менамояд. Забони мо ҳар қадар бурро, тоза, суфтаву раво ва бенуксон бошад, фикру ниятмон ҳамон қадар беҳтар ва хубтар ифода мешавад, вазифаи бузурги партиявиомонро ҳамон қадар хушсифаттар иҷро менамоем.

Ҳодимони матбуот вазифаи басо нозук ва масъулиятнокро ба ҷо меоранд, ба ин вазифаи пуршараф на ҳар кас, балки шахсони лаёқатноку сазовор бояд ҷалб карда шаванд, то ки онҳо дар таълифоти худ аз имкониятҳои забони равону мавзунӣ адабии тоҷик мувофиқи қоидаҳои гуфтаву нагуфтаи он моҳирона истифода баранд, қудрату тавоноӣ ва ҳусну қозибан забони модариомонро намоиш диҳанд, ба нуфуз ва инкишофи минбаъдаи он ёри расонанд ва сазовори боварии партия ва халқ хизмат кунанд.

НАВИСАНДА ВА ЗАБОН

САБАҚҲОИ АЙНӢ ДОИР БА ЗАБОН

Устод Айнӣ ба масъалаҳои ҷудогонаи забоншиносӣ як силсила мақолаҳои илмӣ навиштааст, ки қисме аз онҳо дар китоби дуҷуми ҷилди ёздаҳуми куллиёти Айнӣ дар зери сарлавҳаи «Масъалаҳои забони тоҷикӣ» гирд оварда шудаанд.

С. Айнӣ ҳамчун сарвари аҳли илму адаби республика дар мавридҳои мувофиқ доир ба масъалаҳои ҷудогонаи лексика, фонетика, грамматика, услубшиносӣ, забони нависандагони ҷудогона, муносибати забонҳо, муносибати забони адабӣ ва шева, тозагии забон ва маданияти нутқ, мақоми забони адабӣ дар ҷамъият ва ғайра фикрҳои пурқимат гуфтааст.

Дар ҳамаи мақола ва қайду эзохоти Айнӣ масъалаи соддаву раво ва оммафаҳмии забони адабӣ, тозаю покиза нигоҳ доштани он ва дар ҳама маврид роия ба қоидаҳои забон ва тарзи баён таъкид шудааст. Айнӣ баҳри исботи фикр бо нишон додани мисоле аз адибон қонеъ намешавад, ҳар як ҳодисаи забониро инчунин бо қоидаву қонунҳои илмӣ месанҷад, аз заминаи илми забоншиносӣ исбот менамояд.

Чунончи, \bar{u} дар хусуси истифодаи феълҳои «хост» ва «хест» сухан ронда, сабаби ин тавр дар ду шакл истифода шудани онҳоро мувофиқи қоидаи фонетикаи таърихӣ забони тоҷикӣ исбот намудааст: «...як қисм феълҳои тоҷикӣ аз амр гирифта шудааст, кадом феъле, ки дар тоҷикӣ аз амр гирифта шуда бошад, ҳаракати ҳичои охирини мозии шуҳудии он ба ҳичои охирини амраш тобеъ аст; чунончи: дар ҳаракаи пеш: $\text{ф у р } \bar{u} \text{ ш} \text{ — } \text{ф у р } \bar{u} \text{ х т}$, $\text{с } \bar{u} \text{ з} \text{ — } \text{с } \bar{u} \text{ х т}$, $\text{д } \bar{u} \text{ з} \text{ — } \text{д } \bar{u} \text{ х т}$, $\text{а ф р } \bar{u} \text{ з} \text{ — } \text{а ф р } \bar{u} \text{ х т}$;

Дар ҳаракаи о: $\text{с о з} \text{ — } \text{с о х т}$, $\text{н а в о з} \text{ — } \text{н а в о х т}$.
 $\bar{e} \text{ б} \text{ — } \bar{e} \text{ ф т}$, $\text{к о ҳ} \text{ — } \text{к о с т}$.

Дар ҳаракаи зер: $\text{р е з} \text{ — } \text{р е х т}$, $\text{б е з} \text{ — } \text{б е х т}$, $\text{г у р е з} \text{ — } \text{г у р е х т}$ ва монанди инҳо.

Бо ҳамин қиёс мозии шухудии «х о х» «х о с т» мешавад ва мозии шухудии «х е з» «х е с т» мешавад»¹.

Айнӣ ҳатто аз анъана бартарӣ доштани қоидаи забонро дар мисоли ин ду феъл махсус қайд кардааст: «...вақте ки талаффузи авом ба асоси сарфӣ мувофиқ буда, ба анъана мухалиф ояд, рад кардан дуруст нест» (Ҳамон ҷо).

Устоди донишманд забоншиносро низ ба ҳамин гуна тарзи тадқиқ даъват менамуд. Чунончи, ӯ ба Д. Тоҷиев, ки истифодаи «боду ҳаво»-ро ба маънии «климат» тавсия карда буд, навиштааст, ки «...б о д у ҳ а в о дар забони тоҷикӣ ҳавои беморидорро нишон медиҳад». «Ҳарчанд дар матбуоти ҳозираи тоҷик ин калимаро ба маънии «климат» кор фармоянд ҳам, ин барои забоншинос асос шуда наметавонад» (11-2, сах. 336).

Айнӣ нависандагонро ба омӯхтани қоидаҳои забон даъват менамуд. Ӯ таъкид мекард, ки нависанда бояд соддаву оммафаҳм нависад» ва дар айнӣ замон навиштаҳои ӯ мувофиқи қоидаҳои забон буда, дилчасп ва шавқангез бароянд» (11-2, сах. 384—385). Устод дар солҳои бист ҳамаи соҳибқаламонро ба омӯхтан ва паҳн кардани луғати маҳаллаашон тарғиб менамуд, то ки таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз дурдонаҳои забони халқ ғанитар гардад, вале ҳамон таъкид мекард, ки «луғати ҷои бошиши худро мувофиқи қоидаи форсӣ ба кор бурдан гиранд».²

Дар муайян намудани сифати навиштаҳо ва нишон додани камбудиву нуқсонҳои забони нависандагон, олимони ва рӯзноманигорон санги маҳаки Айнӣ қоидаҳои грамматикӣ забон буданд. «...чанд бор гуфтаам ва боз мегӯям, ки,— навишта буд ӯ,— як сухани машхур агар ба қоидаи сарфӣ мухалиф набошад, ба гувоҳ мӯҳтоҷ намешавад» (11-2, сах. 375).

Хулосаи ҳаёти ва эҷодии ин нависандаи пуртаҷриба ва олими нуктасанҷ ин аст, ки «Нависанда будани забоншинос шарт нест. Вале забоншинос будани нависанда, ба фикри ман, ҳатмист».³

Худи устод Айнӣ забоншиноси беҳамто буд. Фаъолияти суханварӣ, суханофаринӣ ва забоншиносии Айнӣ чандин бор мавриди гуфтугӯ, маърузаву музокира ва

¹ С. Айнӣ. Куллиёт, ҷилди II, китоби 2, сах. 375. (Минбаъд ин китоб дар даруни қавс 11—2 ишора карда мешавад).

² С. Айнӣ. Аҳгари инкилоб, Душанбе, «Ирфон», 1974, сах. 98.

³ С. Айнӣ. Литературные заметки. Правда, 13. 12. 1954.

тадқиқу такриз қарор гирифтааст. Дар ин хусус як зумра олимони соҳаи забону адабиёт, фалсафаву таърих ва нависандагону мутарҷимон изҳори ақида қардаанд, асару мақолаҳо навиштаанд. Дар байни онҳо мақолаҳои М. С. Осимов, Мирзо Турсунзода, Б. Н. Ниёзмұхаммадов, И. С. Брагинский, С. Ш. Табаров, Р. А. Амонов, М. Ш. Шукуров, В. А. Асрорӣ, Раҳим Ҳошим, А. Сайфуллоев, Р. Гаффоров қимати махсус доранд, дар онҳо ба хидмати таърихии Садриддин Айни баҳои сазовор дода шудааст. Рисолаи Н. Маъсумӣ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик (1959) ва С. Ҳалимов «Садриддин Айни ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик» (1971) асарҳои яқлуҳти монографӣ мебошанд, ки афкори илмӣ дар онҳо як навъ чамъбааст шуда, қариб ҳамаи соҳаҳои фаъолияти Айниро дар бораи инкишофи забону услуби бадеӣ ва забоншиносӣ дар бар гирифтаанд.

Сиёсати хирадмандонаи ленинии ҷария доир ба забонҳои миллӣ, талаботи рӯзгори социалистии мардуми тоҷик омилҳои асосии васеъ гардидани вазифаи чамъиятии забони адабии тоҷик, дохил гардидани он ба ҳамаи соҳаҳои зиндагӣ, афзудани мақому мартабаи вай ҳамчун воситаи асосии мубодилаи афкор, мубориза ва аслиҳои адабиёту маданият, ташаккул ва инкишофи услубҳои нави забон ба шумор мераванд.

Аввалин мақолаҳои доир ба забони тоҷикӣ дар солҳои бист ба олам омада ба синаи душманони синфӣ халқи тоҷик ханҷарвор зарба мезаданд, ба саводнок шудани оммаи меҳнаткаш ҳамчун дастур хизмат менамунданд, роҳи содда қардани забони адабӣ ва такмили инкишофи онро нишон медоданд. Қофиласолори ин ҳаракат устод Айни буд.

Чунон ки В. И. Ленин таълим медиҳад, забон муҳимтарин воситаи муомилоти инсоният ва аломати асосии миллат мебошад. Бинобар ин вақте ки Ҷарияи Коммунистӣ ва Ҳукумати Советӣ барои ба ҳаёт татбиқ намудани сиёсати хирадмандонаи миллии ленинӣ дар Осиеи Миёна тадбирҳо андешида, ҳудудҳои миллии ин кишварро муайян менамунданд, душманони синфӣ ва миллии халқи тоҷик баробар сар бардошта, даъво қарданд, ки дар Осиеи Миёна тоҷик ном халқ нест, инҳо халқҳои омада ва ё онҳое мебошанд, ки бо таъсири мадрасаи забони худро гум қардаанд. Ташкил ёфтани Республикаи Автономии Советии Социалистии Тоҷикистон аввалин зарбаи ҳалокатовар буд ба ин душманон ва ифвогарон. Ҳуку-

мати Тоҷикистон барои то охир торумор кардани душманони синфии миллати тоҷик ба фарзандони содиқ ва донишмандӣ худ такъя мекард. Садриддин Айнӣ бо супориши ҳукумати республика дар бораи адабиёти ҳазорсолаи ҳалқи тоҷик асари калоне навишт, ки он соли 1926 бо номи «Намунаи адабиёти тоҷик» дар шаҳри Москва ҷоп шуд. Сарсухани китоби мазкур чунин оғоз меёбад:

«Аз бозе ки вақоеъро таърих қайд мекунад, то имрӯз дар диёри Моваруннаҳр ва Туркистон, чунон ки як қавми муаззам ба номи тоҷик ё тозик истиқомат дорад, ҳамчунон забон ва адабиёти эшон ҳам ривоч ёфта омадааст. Ривочи забон ва адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр ва Туркистон махсус ба асре ё тасаллутӣ подшоҳе ва амире нест..., сабаби ҳақиқӣ мавҷудияти як қавми бузург ба номи тоҷик... дар ин ҷоҳост.

Дар ҳолати ҳозира ҳам мо мебинем, ки дар Бухоро, Самарқанд, Истаравшан (Ўротеппа), Хучанд, Фарғона, Фалғар, Мастҷоҳ ва умуман дар шарқии Бухоро ин қавм зиндагонӣ доранд ва забон, урф, одат ва адабиёти худро ботамом ва камол нигоҳ доштаанд». Оре, чунон ки худи устод фармудааст, «Ин асар дар замони худ ба фоидаи сиёсати миллии партия роли калон бозӣ кард», «бо фактҳои таърих пардаи он ифвогаронро дарронид ва ба даҳони онҳо мӯҳри ҳамӯшӣ зад» (1, сах. 97).

Ҳамлаи дигар ба забони адабии тоҷик дар нимаи дуҷуми солҳои бист, дар давраи барҳам додани бесаводӣ, қабули алифбои нав ва демократӣ кардани забони адабӣ воқеъ шуд. Аз ин тадбирҳои революцияи маданӣ истифода бурда, як гурӯҳ даъво мекарданд, ки забони адабии тоҷик нест, забони китобии пеш аз инқилоб кӯҳна аст, онро ҳеҷ кас намефаҳмад, барои тоҷикон дар асоси ягон шева, забони кӯчагӣ ё ягон забони дигар «забони нав» сохтан лозим аст. Аввалин касе, ки ба ин ҳамла ва даъвоҳои ғаразнок зарбаи ҳалокатовар зад, низ Садриддин Айнӣ буд. Валихӯҷаев «Дар масъалаи содда кардани забони китобии тоҷик» ном мақола навишта, фикрҳои дигаронро дар хусуси ба асоси забони адабии тоҷик интиҳоб кардани яке аз шеваҳо ва забони гуфтугӯ бо асосҳои бозғайнимодӣ илмӣ рад карда, онҳоеро низ танқид мекунад, ки «забони адабии ҳозира забони зиёиён, боён ва савдогарони Эрон аст» гуфтаанд. У ин масъаларо аз заминаи марксизм-ленинизм шарҳ дода, ба

ин васила назарияи «синфӣ будани забон»-ро комилан инкор кардааст:

«Оё як забоне, ки пеш синфи давлатмандон ва мунавварҳо истеъмол мекарданд, имрӯз синфи прулаториёт аз он дур шуда, ба худ як забони алохидан прулатории тоза пайдо кунанд?»

Ба хаёли ман, ин назария нодуруст аст, имрӯз синфи «прулаториёт» бояд хоҳ забони давлатмандон ва хоҳ дигар, ки то имрӯз ҳамонро истеъмол карда юмадааст, имрӯз ҳам ба аҳамият ва ғоидаи он назар карда ба қор бурдан гирад, зеро ки, ба гумони ман, забон ва лаҳҷа чи барои давлатманд ва чи барои камбағал фарқ надорад. Мо дар маънои он, ки ба гуфтор бурда мешавад, бояд фарқи синфиро ҳамеша дар назар дошта бошем»¹.

Муаллиф мисли Айни тарафдори содда ва оммафаҳм кардани забони адабӣ мебошад: «Бинобар ҳамин асосҳо ман мегӯям, барои мо як шахрро барои забони китобии тоҷик асос нагирифта, балки боз ҳам ҳамон забони китобии ҳозираамонро асос гирем, аммо баъзе калимаҳои, ки саҳт ва барои халқи қоргар ва деҳқон нофаҳм аст, мумкин дараҷа барои содда кардан ва ислоҳ додани онҳо кӯшиш кунем».²

Абдувоҳид Мунзим ҳақиқат ва айни адолат будани чунин муносибатро ба забони адабӣ дар асоси забони повести «Саргузашти Одина» нишон додааст. У ба ғараз ва қундфаҳмии баъзе қаламдастон ишора карда навиштааст: «дарди мо забони адабӣ надоштани тоҷик нест. Забони адабии тоҷик ҳаст».

«Қоре, ки дар пеши мо истодааст, ҳамин адабиёти будаи тоҷикро раво ва содда навиштан ва ҳама медонистагӣ намудан аст».

«Саргузашти Одина», ки ба ҳар ошноии забони форсӣ ширин ва дилнишин афтод, оё ин як забони тоза сохтагӣ дошт? Не, ширинӣ ва дилнишинии ӯ аз он аст, ки дар ин саргузашт аз забони зиндаи тоҷик бисёр суханҳои равобахш дароварда гуфтаҳои равоии камарабӣ оварда шудааст».³

Аз хулоса ва тадбирҳои Конференция ва Анҷу-

¹ Валихӯҷаев. Дар масъалаи содда кардани забони китобии тоҷик «Раҳбари дониш», шумораи 2—3 (17—18) февраль ва марги соли 1929, саҳ. 6.

² Ҳамон ҷо.

³ Абдувоҳид Мунзим. Дар бораи забони адабии тоҷикӣ. «Овози тоҷик», № 306, 3 январӣ 1929.

мани нахустини забоншиносон таъсири мусбат ва пурманфиати мақолаҳои Айнӣ ва тарафдорони дигари забони адабии тоҷик равшан ба назар мерасад. Дар Конференсияи Самарқанд ба инкоркунандагони забони адабии тоҷик зарбаи сахт зада шуд. Дар хуччати чамъбасти ин конференция, ки ба қалами Раҳим Ҳошим мансуб аст, навишта шудааст: «Забони адабии тоҷик нест гуфта даъво кардан — ин аз ҳама пештар дар назди фактҳои таърихӣ бешармона дурӯғ гуфтан ва саҳифаҳои онро сиёҳ кардан аст»¹. Айнӣ ба вайронкории соҳаи забони охири солҳои сӣ ҳам, ки «забони адабиरो содда ва ба омма наздик мекунем» гӯён ба сохти грамматикӣ он тағйиротҳо дароварданӣ буданд, муқобилати сахт нишон дода, ба иборати И. С. Брагинский «забонро аз вайроншавӣ боздошт»². С. Айнӣ, ки дар солҳои Ҳукумати Советӣ назарияи марксистӣ забоншиносиро пурра аз бар намуда, онро дар амалия санҷида натиҷаҳои пурсамари онро дида буд, зухуроти ин гуна амалиётро дар солҳои панҷоҳум пай бурда, ба ин муносибат ақидаи худро чунин ифода кардааст: «Гуруҳе ба майдон баромада кӯшиш мекарданд, ки забони адабии тоҷикро дар кӯчаи пешбасти матбуоти Эрон дароварда фиристонанд, гуруҳи дигар забони адабии ҳазорсолаи тоҷикро бо ҳамаи меросҳои адабиаш тамоман инкор карда меҳостанд, ки дар асоси забони кӯчагӣ забони «нави адабӣ» созанд ва бо он «забони нав» грамматикаи аҷибу ғарибе ҳам тартиб диҳанд»³.

Масъалаи дигаре, ки ба он Айнӣ аз заминаи таълимоти марксистӣ ленинӣ муносибат карда, ба ҳалли он амалан хидмат кардааст, муносибати забонҳои адабӣ, инчунин муносибати забони адабиву шева мебошад. Айнӣ ақидаи худро ба ин масъала ҳанӯз дар мақолаи «Забони тоҷикӣ» изҳор карда буд: «Баъзе луғатҳои душвор ва бегона, ки бо маҷбур кардани зиндагонии нав медароянд, муҳим аст, модом ки онҳо ба зиндагонӣ даромаданд, ду рӯз пеш ё пас фаҳмида мешаванд» (11-2, сах. 368). Аммо ин гуфтаҳо далели он нестанд, ки Айнӣ тарафдори ба забони адабӣ дохил шудани ҳама гуна ка

¹ Забони адабии тоҷик. Маҷмӯаи мақола ва хуччатҳо, Нашрдавтоҷик, Сталинобод, 1930, сах. 5.

² И. С. Брагинский. Проблемы творчества Садриддина Айнӣ. Душанбе, «Ирфон», 1974, сах. 149.

³ С. Айнӣ. Оид ба вазъияти забоншиносӣ тоҷик. «Шарҳи сурх», 1952, № 6, (минбаъд ОВЗ).

лима бошад. У дар ин бора ба таълимоти Ленин таъъя карда, дохил шудани калимаҳоеро тарафдорӣ кардааст, ки зиндагонии нав зарур мешуморад.

Муборизаи Айнӣ ба муқобили равияи пуристӣ низ аз ҳамон мавқеъ буд. У дар силсилаи мақолаҳои тақризиаш ба китобҳои дарсӣ ва илмиву оммавӣ бо нияти соддаву оммафаҳм намудани забони адабӣ ба ҷои калимаҳои кӯҳна, ки «тамомкардагони мадрасаҳои Бухоро ҳам намефаҳманд» ва «луғатҳои ғайри маъруф», ки «дар муқобилаш суҳанҳои машҳури тоҷикиро ёфтан мумкин», луғатҳои соддаро тавсия намудааст. Ин муносибати Айнӣ дар мақолаи «Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ» ба таври қатъӣ ифода шудааст:

«Ман шахсан ба қор фармудани баъзе суҳанҳои арабӣ, ки имрӯз дар забони форсӣ тоҷик ҳазм шудааст, муқобил нестам. Ва инчунин қор фармудани истилоҳҳои илмӣ-арабию, ки аз имрӯза форсӣ ё тоҷикӣ ба ҷои онҳо суҳани қобиле ёфт намешавад, лозим медонам» (11-2, 351). Мақолаи «Ҷавоби ман» намунаи бехтарини муборизаи Айнӣ ба муқобили майлҳои пуристӣ мебошад. У мавқею матлаби худро дар он мақола ин тавр хулоса кардааст:

«Умуман ба фикри ман он аст, ки ҳар чизе ки то имрӯз аз арабӣ дар миёни тоҷикон даромада умумият гирифта ҳазм шудааст, аз вай гурехтан дарқор нест, бинобар ин ба эътирозҳои, ки ба «фоида, тахт, вақте ки» ва монанди инҳо «арабӣ» гуфта кардаанд, истоданро намеҳама, аз қор фармудани ҳам «фоида», ҳам «суд» ва монанди инҳо тоҷикон зарар намебинанд, балки ба андозае ки забони гуфтугӯашон васеъ аст, забони навишташон ҳам васеъ мешавад гуфта гумон мекунем» (11—2, 373).

Назари Айнӣ ба муносибати забони адабиву шева аз ибтидо равшану мукамал буда, дар тақризу мақолаҳои аввалинаш, алаҳусус дар мақолаҳои «Забони тоҷикӣ» ва «Ҷавоби ман» хеле равшан акс ёфтааст. Дар ин мақолаҳо амиқӣ ва васеии доираи назари Айнӣ, шевадонӣ ва шевашиносии ӯ хеле барҷаста намоён шудааст. У дар бораи шеваҳои Бухорову Самарқанд, Фарғонаву Хучанд, Уротеппа, Фалғару Мастҷох, Дарвозу Қаротегин, махсусиятҳои онҳо ба тафсил суҳан ронда, дар бой ғардонидан ва тақмил додани забони адабӣ ва ба омма наздик кардани он аз ин шеваҳо, ки яке «бо забони ўзбеки махлут шуда, ба таъбири «бӯқаламӯн» сазовор аст,

дигаре қадаре софтар аст» ва сеюмӣ «забони форсии содда, аз такаллуфоти эронӣ ҳолӣ, ба лугатҳои арабии ношунда ҳалт наёфта ва ба сарфу наҳви форсӣ мувофиқ аст»¹, эҳтиёткорона ва мавридшиносона истифода карданро, маслиҳат донистааст. Устод ин назарияи худро пас аз 24 сол дар мақолаи дастурамалии «Мактуби кушода ба рафиқ Толис» дар асоси таълимоти Горький боз ҳам инкишоф дода, аз ҷумла навиштааст: Хулоса, дар забони эндаи халқи тоҷик ҷунон ҳазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо, навишандагон, ана ҳамон дурдонаҳоро ёфта ба омма тӯхфа кардан аст, на ин ки дар бораи умумӣ кардани баъзе лугатҳои хона ё маҳаллаи худ бикӯшем» (11 — 2-383).

Оммафаҳмӣ ва демократӣ қунонидани забон ду тарафи ба ҳам алоқаманд дошт, ки Айнӣ ҳар дуи онҳоро дар якҷоягӣ ба ҳисоб мегирифт. Айнӣ, аз як тараф, барои ба омма наздик кардани забон саъю кӯшиш карда бошад, аз тарафи дигар, барои саводнокшавии оммаи меҳнатқашон, баланд бардоштани савияи донишу маърифати онҳо ба партия ва ҳукумат амалан ёрӣ расондааст.

Аввалин тадбире, ки барои саводнокшавии аҳли меҳнат андешида шуда буд, табилии алифбои арабӣ ба латинӣ мебошад, чунки, ба ифодаи Ф. Энгельс... «алифбои манфури арабӣ намебуд, ки дар он баъзан шаш ҳарфи ҳамсадо як хел менамояду садонокҳо нестанд»², садди роҳи саводнокшавии мардум мегардид. Аммо табилии алифбо кори сахл набуд. Душманони синфӣ ва идеологии мо ба ин талаби халқ ва тадбири партия ва ҳукумат муқобил баромада, бо тамоми овозашон фаръед мекарданд, ки инкишофи илму маданият ба алифбо вобаста нест, таъбири алифбо наслҳои ояндаро аз мероси бои маданияти гузашта маҳрум мегардонад, моро аз мардуми форсзабони дунё ҷудо мекунад³. Ҷунон ки М. С. Осимӣ зикр кардааст, яке аз мавзӯҳои дӯстдоштаи тӯхматгарони хориҷӣ, душманони идеологии мо ҳоло ҳам ҳамин аст, гӯё мо аз мероси маданияти гузаштамон баҳра намебарда бошем, ҳол он ки «Осори классикони форсу тоҷик, ки собиқан дар алифбои арабӣ ба таъбир мерасиданд, садъяки интишореро надоранд, ки ҳоло доранд»⁴. Айнӣ яке

¹ С. Айнӣ. Ахгари инқилоб, сах. 90.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 28, сах. 222—223.

³ «Раҳбари дониш», 1930. № 10—12, сах. 1—6.

⁴ М. С. Осимӣ. Воқеият хилофи афсона аст. «Садои Шарқ», 1976, № 1, сах. 72.

аз аввалинҳое буд, ки асос надоштани ин даъвоҳои душманона ва зарурати алифбои навро бо далелу бурхон нишон додаанд. У дар мақолаи «Дунъеи нав ва алифбои нав» навишта буд, ки алифбои арабӣ «на ин ки, барои дунъеи нав, ҳатто барои дунъеи кӯҳна ҳам кифоя намекунад» (11—2, сах. 317). «Алифбои нав бояд ба тарзе тартиб ёбад, ки ҳар фарзанди тоҷик дар як моҳ ҳарфшинос шуда тавонад ва баъд аз ҳарфшинос шудан ҳар калима ва ҷумлаи тоҷикиро, ки бо он алифбо навишта мешавад, бе хато кардан дар забару зер ва бе ғалат кардан дар лаҳҷаву шева хонда тавонад» (11—2 349). Дар мақолаи «Масъалаи таърихӣ дар гирди алифбои нави тоҷикӣ» Айнӣ аз ҷиҳати илмӣ асоснок ва ба хусусияти забони тоҷикӣ мувофиқ қунонидани алифборо маслиҳат дода, баъзе таклифу тадбирҳои худро пешниҳод кардааст, ки онҳо дар қабули алифбои нав ва тарзи навишту талаффузи овозҳои нутқ ба ҳисоб гирифта шудаанд.

Як ҷиҳати бисёр муҳимми фаъолияти Айнӣ дар соҳаи забоншиносӣ луғат мебошад. Айнӣ дар асарҳои илмиву адабӣ, дар қайду эзоҳоташ ба забону услуби нависандагон ва тарҷумонҳо дар бораи таркиби луғавӣ, муносибати маъноии калимаҳо, мавқеи истифодаи ҳар як калимаву ибора эътибор дода, онҳоро ҳамчун омили забардасти забоншинос маънидод карда, дар эҷодиёти бою серсоҳааш моҳирона истифода намудааст. Хизмати ӯ дар тартиб додани луғати тафсирии забони адабии тоҷик, ки таҷрибаи аввалин дар давраи нави инкишофи забони адабӣ ба шумор меравад, сазовори баҳои зерини донишманди бузург Е. Э. Бертельс гардидааст: «Устоди донишманди муаззам!... ғайр аз Шумо ҳеҷ касе дигар аз ӯҳдаи чунин коре наметавонад барояд. Ин китоб як ганҷинаест аз ҷавоҳири гаронбаҳои молломол, як асарест, ки ҳазорон мардум метавонанд солҳои дароз аз он истифода кунанд». (12, сах. 10). Дари ин ганҷинаи ҷавоҳироти гаронбаҳо ба шарофати ҷашни фарҳундаи 100-солагии рӯзи таваллуди устод ба рӯи аҳли илму адаб боз шуд. Айнӣ дар қори тартиб додани луғатҳои дузабонаи русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ низ бевосита машғул шудааст ва роҳбарӣ кардааст.

Айнӣ дар мақолаи «Забони тоҷикӣ» ваъда карда буд, ки «Дар бораи истилоҳҳо фикри худро як вақти дигар менависам» (11-2, сах. 365), зоҳиран фурсат ба ӯ даст надодааст. Аммо устод бе мубодилаи афкор ва муҳоки-

маи илмӣ сохтану истифода кардани терминҳоро кори носавоб ва нораво доништа, ҳалли ин масъалаи муҳим ва масъулиятнокро ба зиммаи аҳли илм гузошта буд: «Истилоҳҳои фанӣ ва илмӣ он қадар чизи ғайри муҳимме нест, ки як муҳаррир ба ихтиёри худ вазъу қабул намояд» (11-2, сах. 377).

Аввалан мақолаи ба соҳаи грамматика бахшидаи Айнӣ тақризи ӯ ба «Сарфу наҳви забони тоҷикӣ» ном китоби дарсии Саидризо Ализода мебошад, ки бо ҳамин ном 16 августи соли 1926 дар газетаи «Овози тоҷик» чоп шудааст. Айнӣ ба грамматикаи аввалини забони тоҷикӣ баҳои мусбат дода, ба қоидаҳои грамматикӣ ва ҷумлаҳои интиҳобкардаи муаллиф эроде нагирифтааст. Эроди Айнӣ асосан ба терминҳои грамматика ва усули ин китоби дарсӣ дахл дорад. Ӯ аз муаллифи китоби дарсӣ яке аз забондонон ва донишмандони илму адаб Саидризо Ализода соддаву раво ва фаҳмову дастрас будани терминҳои грамматикиро талаб кардааст. Дар грамматикаҳои минбаъдаи забони тоҷикӣ ин маслиҳати Айнӣ ба ҳисоб гирифта шудааст ва ҳоло мо ба «исми басит», «татобуъи изофат», «мафъули фик», «мафъули маъа» барин терминҳои душворфаҳм дучор намешавем.

С. Айнӣ ҳангоми таълифи мақолаи «Забони тоҷикӣ» ваъда карда буд, ки «Дар бораи сарфу наҳв, дар бораи ҷумлабандӣ ва дар бораи имло дар оянда, хоҳам навишт».¹ Мутаассифона, Айнӣ ин гуна мақола нанавиштааст, вагарна ӯ бисёр масъалаҳои грамматика, махсусиятҳои морфология ва синтаксиси забони адабии тоҷикро мӯшикофона баён мекард. Баъзе масъалаҳои грамматика дар мақолаи «Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик», ки соли 1952 дар газетаи «Тоҷикистони сурх» (12.6.1952) ва журнали «Шарқи сурх» (1952, № 6) чоп шуданд, мавриди баҳс қарор гирифтаанд. С. Айнӣ дар ин мақола забоншиносонро, ки табиати грамматика, хусусиятҳои асосии онро ба ҳисоб нагирифта, хулосаҳои яктарафа баровардаанд ва дар тадқиқи масъалаҳои грамматикӣ мусоҳилакорӣ ва бепринципӣ нишон додаанд, саҳт танқид кардааст.

Эроди асосии Айнӣ ба тезисҳои Шавкат Ниёзӣ мебошад, ки дар хусуси суффиксҳои ҷамъбандии «ҳо» ва «-он» сухан ронда, чунин хулоса баровардааст: «...бешубҳа дар оянда суффикси ҷамъи исмҳо танҳо суффикси «-ҳо» шуда мемунад» (Ҳамон ҷо). Айнӣ бо мисолҳои

¹ «Раҳбари дониш», 1928, № 11—12.

барчаста аз адабиёти классикӣ ва имрӯзаи мо беасос будани ин даъворо собит намуда, нишон додааст, ки ҳардуи ин суффикс ҳамчун аломатҳои махсуси ҷамъбандӣ ба замири ҷиҳатҳои умумӣ хусусиятҳои хосса доранд ва дар бисёр мавридҳо яке дигареро иваз карда наметавонад: «Ҳарчанд «-он» ва «-ҳо» дар ҷамъ кардани исмҳои ҳоҳ ҷондор бошанд, ҳоҳ бечон баробар кор фармуданашон асосан мумкин бошад ҳам, қатъи назар аз ҷондорӣ ва бечонӣ, ҷоҳои кор фармуда шудани инҳо дигар-дигаранд: баъзе исмҳои бо «-ҳо» ҷамъ кардан мумкин аст, на бо «-он», баъзе исмҳои бо «-он» ҷамъ кардан мумкин аст, на бо «-ҳо» ва исмҳои ҳам ҳастанд (инҳо аксариятро ташкил мекунанд), ки ҳар кадоми ин суффиксҳои кор фармудан мумкин аст, лекин нависанда ё ин ки гӯянда ба оҳанги ҷумлаи худ нигоҳ карда, яке аз ин ду ро интиҳоб мекунад, то ки ҷумлааш оҳангдор ва шинам барояд (тафсилоти ин масъаларо ин мақола ба худ ғунҷонда наметавонад)».

С. Айни барои нишон додани хосияти хоси суффикси «-он» ҳамчун аломати топонимӣ истифода шудани онро баён кардааст: «... дар забони тоҷикӣ баъзе исмҳои ҳастанд, ки бо «-ҳо» ҷамъ кардани онҳо мумкин нест: агар исми ҷондор дар шакли ҷамъ номи ягон мавзӯ ё маҳал шуда ояд, бо «-он» ҷамъ кардани вай лозим аст. Чунинчи, дар Бухоро Пӯстиндӯзон, Мехчагарон, Тағбадгарон барин даҳҳо гузарҳои ҳастанд, ки ҳамаи онҳо бо «-он» ҷамъ карда шудаанд. Агар яке аз онҳо бо «-ҳо» ҷамъ карда, масалан, «Пӯстиндӯзҳо» гӯянд, шунаванда аз вай на гузари маълумро, балки гурӯҳи одамонро мефаҳмад, ки касбашон пӯстиндӯзӣ аст. Ин гуна гузар, маҳалла ва деҳаҳои, ки номашон ба аҳолии ягон касб мансуб буда, бо «-он» ҷамъ карда шудаанд, дар Самарқанд, Тошкент ва дигар шаҳрҳои ва сарҳадҳои Осиёи Миёна садҳо ёфт мешаванд.

Эҳтимол Шавкат Ниёзӣ гӯяд, ки «ин номҳои ба он гузар ва деҳаҳо дар гузашта дода шудаанд ва дар замонҳои ҳозира ин гуна номҳои нахоҳад шуд». Мо дар ин бора райони Қолхозчиёро мисол оварда, сухани рафиқи мазкурро рад мекунем».

Асоснокии фикри устод Айниро ҳамин чиз ҳам далолат мекунад, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик неологизмҳои на танҳо бо суффикси «-ҳо», балки бо суффикси «-он» низ ҷамъ баста мешаванд. Қалимаҳои **большевикон, коммунистон, комсомолон, пионерон, марксистон,**

революционерон, инженерон, селекционерон, футболис-тон ва садҳо калимаи дигар аз ҳамин қабиланд. Албатта, доираи истифодаи суффикси «-хо» басо васеъ буда, бо он хама гуна исм чамъ баста мешавад, вале ин маънии онро надорад, ки суффикси «-он» тадричан маҳдуд шуда, дар оянда барҳам меҳӯрда бошад.

Тадқиқотҳои минбаъда низ дурустии хулосаҳои илмии Айниро собит менамоянд. Аммо масъалаи он, ки бо талаби оҳанги ҷумла дар кадом маврид яке аз ин ду суффикси ногузир мегардад, ханӯз мавриди муҳокима қарор нагирифтааст. Ба ҳалли ин масъала асарҳои адабии худи устод Айни ҳамчун материали асосии тадқиқ хизмат хоҳанд кард. Мо дар ин ҷо ҳамин қадар гуфта метавонем, ки дар исмҳои ғайришаҳс ва услуби гуфтугӯ суффикси «-хо» бартарӣ дорад. Масалан, дар ҷумлаҳои, ки «колхозчиҳо», «хонандаҳо» ва «ҷавонҳо» омадаанд, оҳанги гуфтугӯ равшан аён мешавад, нафосати ҷумлаҳои, ки бо исмҳои *колхозчиён, хонандагон, ҷавонон* омадаанд, баландтар аст. «Қолхозчиён ба майдони пахта даромаданд». «Қолхозчиҳои мо имсол пахтаи бисёр ғирифтанд».

Суффикси «-хо» ба ҷои «-он» инчунин дар мавридохе меояд, ки бо исмҳои бо «-хо» чамъбастагӣ ба тарзи ҷида воқеъ шуда бошад. Чунончи, исми «кӯҳсор» одатан бо суффикси «-он» меояд, вале дар ҷумлаи зерин бо талаби аъзои ҷидаи ҷумла — калимаи «деҳаҳо» бо суффикси «-хо» омадааст: нависандагони мо дар деҳаҳо ва кӯҳсорҳо ҳам гаштаанд (11-2, сах. 155).

Дар калимаҳои исмшудаи гуруҳи **самарқандиён, бухориён, кӯлобиён, ҷаҳониён, оламиён, нуриён** асосан суффикси **-ён** меояд. Ин қабил исмҳо одатан пас аз «-гӣ» суффикси «-хо» қабул мекунад: **ӯротеппагиҳо, москвагиҳо, айнигиҳо**. Дар исмҳои, ки ба туфайли «-хо» номуайяни ва тахминӣ низ ифода мешавад, ин суффиксро бо «-он» иваз кардан мумкин нест: **соатҳои ҷор, тарафҳои мо ва ғ.**

Маълум аст, ки дар ибораҳои исм + шумора исм одатан дар шакли танҳо меояд (ба ҷуз бо нумеративи «нафар», ки дар ду шакл меоянд). Айни ба ин масъала низ эътибор дода, онҳоро, ки ба ин қоида риоя накардаанд, танқид кардааст. Чунончи, ӯ дар мақолаи «Қитобҳои тоҷикӣ» ба ибораи «70 дон а олуҳои калон» ҷунин эрод ғирифтааст... чамъ наёмдани исм баъд аз илҳоқаш ба адад аз қоидаҳои маълуми форсӣ аст» (11-2,

сах. 339). Ба ин қоида ҳатто дар рӯзҳои мо гоҳо риоя намекунам. Дар ин хусус чанд бор гуфта шуда буд ва ҳоло тақрор намекунем, вале ҳаминро гуфтан лозим аст, ки ин қоида на танҳо ба исмҳои, ки бо суффиксҳои тоҷикӣ ҳам бафта шудаанд, балки ба ҳамаи шаклҳои ҳам дар забони тоҷикӣ, аз ҷумла ба шаклҳои ҳамин араби дахл дорад. Аз ҳамин сабаб ибори «ҷор атроф», ки дар тарҷумаи «Зӯртар аз бӯрон» (минбаъд ЗБ) ба назар мерасад, низ дуруст нест (сах. 25, 74, 330).

Масъалаи дигаре, ки дар мақолаи мазкури Айни мавриди баҳс қарор гирифтааст, ба таркиби синтаксисӣ оид аст. Ибораву ҷумлаҳои «колхоза заминаш, ин Аҳмада китобаш», «то Фарғоная меравам», «Як деҳқона писараш ба шаҳр равон шуд»-ро аз ҷиҳати грамматика таҳлил намуда, сарчашмаи ин ибораву ҷумлаҳои вайрон ва сабабҳои ба забони тоҷикӣ дохил шудани онҳоро ба тафсил баён кардааст. Кӯшиши ба забони тоҷикӣ дохил кардани ин гуна ибораву ҷумлаҳо ҳанӯз дар охири солҳои сӣ сар шуда буд, ки онро С. Айни «ҳуҷумҳои «чап» ба грамматикаи забони адабии тоҷик» номида буд. «Лоиханависони ин ҳуҷум,— менависад ӯ,— дар зерин пардаи «забонро ба халқ наздик кардан» меҳостанд, ки бо грамматикаи қисман нав як «забони нави адабӣ» созанд. Онҳо нависандагон ва соҳибқаламонро маҷбур мекарданд, ки «ин Аҳмада китобаш» барин ҷумлаҳоро ҳам ҷумлаи тоҷикӣ доништа қор фармоянд ва дуруст шуморанд. Ва ҳол он ки ин ҷумла тарҷумаи ҳарф ба ҳарфи вайрони як ҷумлаи ўзбекӣ буд».

Дар хусуси ибори «Аҳмада китобаш» забоншиносон изҳори ақида кардаанд. Аксарияти ин олимони қадимӣ будани ин тарзи алоқа ва ба таъсири омилҳои беруна алоқа надоштани онро қайд кардаанд. Аммо қайди махсуси В. С. Расторгуева, ба назари мо, ҷолиби диққат аст.

Ибори «Рӯдакиро суҳанаш» «...нишон медиҳад, ки чунин таркиб, ба назарам, бо вучуди дар норма набудан ба забони давраи классикӣ бегона набудааст. Ба ин тариқа, қалбаки бевосита будани он аз байн меравад. Сарфи назар аз ин, ки ибораҳои мазкур қалбаки нестанд, маҳз дар гуруҳи шеваҳои шимолӣ ранги устувор гирифтани он, бешак, натиҷаи таъсири забони ўзбекист. Интишори фаровони ин таркибҳоро дар шимол, қариб истемол нашудани онҳоро дар ҷануб ва ҷануби шарқӣ

ба тариқӣ дигар шарҳ додан муҳол аст»¹. Донишманди бузурги илму адабиёт Айнӣ ин тарафи масъаларо ҳам ба ҳисоб гирифта, онро чунин баён кардааст: Шавкат Ниёзӣ «... баъд аз он ки ба лоиҳаи мазкур амал карда. Аҳмада китобаш» ва «колхоза заминаш»-ро ба сифати як ҷумлаи тоҷикии дуруст тақдим мекунад, ҷумлаҳои «Дехқонеро писар ба шаҳр равон шуд» ва «як деҳқона писараш ба шаҳр равон шуд»-ро дар дурустӣ баробар медонад.

Дуруст аст, ки қатъи назар аз бадал кардани «-ро» ва «-а» ба ҷои «Дехқонеро» — «як деҳқона» гуфтан мумкин аст, аммо ба ҷои «писар» «писараш» гуфтан ба қадом асос аст. Охир «-а»-е, ки дар охири «деҳқона» ҳаст, моликнятро аз писар аз он деҳқон буданро ифода мекунад. Аммо «-аш», ки дар «писараш» ҳаст, дар ҷумла қадом хизматро адо мекунад».

Ин тарз бемаврид овардани бандакҷонишини — *аш* дар баъзе асару мақолаҳо ҳоло ҳам ба назар мерасад. Чунончи, дар тарҷумаи «Зӯртар аз бӯрон» ҷумлаҳои зерин низ ҳастанд, ки аз ҷумлаҳои дигари ин тарҷума ҷудо шуда меистанд: «*Ғафурро боз ғазабаш авҷ гирифта*»... (сах. 13). *Муродалиро* ба Ғафур раҳмаш омад» (сах. 13). «*Ғафурро ресмони калӯшаш* кушода шуда...» (сах. 16.)

Агар аз калимаҳои «ғазабаш», «раҳмаш», «калӯшаш» «-аш»-ро истисно кунем, ҷумлаҳои мазкур мисли ҷумлаи «Модарро дил месӯзаду дояро доман» классикӣ мешаванд, аммо услуби тарҷумаи мазкур ин қолаби ҷумлабандиро намебардорад, бинобар ин онҳоро дар шакли иборати изофии «ғазабӣ Ғафур» додан беҳтар буд.

Дар повести Сорбон «Буд, набуд» низ ҷумлаи зерин ба назар расид: «Ҳомид кӯрбоширо ба кӣ зиёнаш расидааст, ки ба шумо расад» (сах. 24). Дар ин ҷо ҳам ба ҷои «Ҳомид кӯрбоширо зиёнаш» «зиёни Ҳомид кӯрбошӣ» овардан беҳтар буд.

Дар романи «Замини падарон» ва повести «Ҷӯғӣ» ҳангоми дуркунанда шудан пасоянди-ро гирифтани ҳар ду ҷузъи ибора мушоҳида шуд:

Як моҳ пеш дар колхозии «Пахтакор» ду тракторчии моро дасту пояшро баста рафтанд («Замини падарон, сах. 105). ...вале шоху банди онро кучо бурданашро намедонист («Ҷӯғӣ», сах. 111).

¹ В. С. Расторгуева. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964, сах. 147.

Ин ибораҳоро ҳам бо бандаки изофӣ дар шакли «дасту пой тракторчии моро», «кучо бурдани шоҳу банди онро» додан хубтар буд, инро ҳам қоидаи забон талаб менамояд, ҳам ҳусни сухан.

Дар асарҳои нависандагони мо шакли дигари ин тарзи иборасозӣ ба назар мерасад: **Одил занаш, духтар номаш, писар ғифтанаш** ва ғ.

Тағои Нусратхӯча занаш нозой бошад ҳам, сар намедиҳад. (Ю. Ақобиров. Заминаи падарон, сах. 38). **Адолат ҳамин тавр ҳам, ғуфтаниш** мумкин (Ю. Ақобиров. Заминаи падарон, сах. 136). **Остонакул дардаш сабуқтар** шуда буд ва хеста менишаст (С. Улуғзода. Восеъ, сах. 176). **Восеъ аз ин ҳодиса табъаш хира** шуд. (Ҳамон ҷо, сах. 293). **Аммо ҳамсоияи мо** — аробакаши бечора, ки одами нек буд, модаговаш дуто зоида (Ҷ. Иқромӣ. Тахти воҷгун, сах. 126). **Лампае, ки дар даҳлез месӯхт, равшаниш** қариб ба охир расида, хира шуда буд (Ҷ. Иқромӣ. Тахти воҷгун, сах. 86).

Шакли дуруст ва адабии ин ибораҳо чунин аст: занни тағои Нусратхӯча, ғуфтани Адолат, дарди Остонакул, табъи Восеъ, мадогови ҳамсоияи мо, равшани лампа.

Дар қатори ҷумлаҳои классиконаи нависандаи забардаст ва нуктасанҷ, Сотим Улуғзода дар ҷилди якуми «Достони «Шоҳнома» (1976) ин тарзи иборабандӣ ба назар мерасад: **Заҳҳок** чунон табъаш болида, ки... (сах. 12). **Зол** аз он сӯй **чашмаш** ба духтарон ғалтида пурсид (сах. 62). **Занак** аз тарс **ранги рӯяш** чун қаҳрабо гашт (сах. 70). **Рустам сараш** чарх зад (сах. 140). **Шоҳзода** ба шабистон **пояш** намекашида (сах. 148).

Ба назари мо, ин ибораҳоро ҳам дар шакли иборани изофӣ овардан беҳтар аст: **табъи Заҳҳок, чашми Зол, ранги рӯи занак, сари Рустам, пой шоҳзода.**

Воқеан, Айнӣ ба ин тарзи иборасозӣ ва ҷумласозӣ эрод гирифта навишта буд: «дар боғи Шариф тағо олуҳояш пухта буд» ... таъбири табиии тоҷикӣ нест. Таъбири табиии тоҷикӣ «олуҳои боғи тағои Шариф пухта буд» аст (11-12, сах. 338-339).

Аз иқтибосе, ки аз Айнӣ оварда шуд, чунин хулоса баровардан лозим нест, ки ӯ тарафдори ба ҷои пасоянди «ро» истифода кардани «а» бошад. Ӯ ҳанӯз соли 1928 ғуфта буд, ки «Азбаски **харбузая — харбузар**» хар ду аз «**харбузаро**» вайрон шудаанд, агар мо «харбузаро буред» нависем, ҳеҷ чиз бой намедиҳем (11-2, сах. 367).

С. Айнӣ ин ақидаи худро дар охири солҳои сӣ ҳангоми чоп шудани лоиҳаи мазкур низ гуфтааст ва дар навиштаҳои худ ба он лоиҳа такя ва пайравӣ накардааст. Чунончи, ӯ навиштааст: «Ҳарчанд шоирон ва нависандагони забондон ин гуна вайронхоро кор нафармояд ҳам, баъзе ҷавонони камтаҷриба ва баъзе нависандагони маҳаллӣ дар асоси он лоиҳа ҳанӯз ин гуна чизхоро дар асарҳои адабии худ дароварда, ба хонанда тақдим мекунанд. Баъзе забоншиносон ҳам... ба ҷои ин ки ин лоиҳаро фош кунанд, баъзе вайронҳои он лоиҳаро зинда нигоҳ доштан мехоҳанд» (ОВЗ).

Барои нишон додани мавқеи Айнӣ ва ба хонандаи имрӯза як андоза равшан намудани амалиёти «ислохотчиён»-и солҳои сӣ мехоҳем, дар ин ҷо баъзеи онхоро дар соҳаи грамматика нишон диҳем. Дар он лоиҳа калимаву ибора ва ҷумлаҳои зерин низ барои ба забони адабӣ дохил кардан тавсия шуда буданд: «моҳоя», «моёна», «шумоя», «онҳоя», «одами шабангия», «магазини бозорангӣ» «поёнангӣ барин ҷумлабандихо» «ман нарафтаниба ту хафа шудӣ», «ман бозорба меравам», «китоба чанд пулба харидед», «Чиба рафтӣ?», «То кучо рафтӣ?», «То Фарғона рафтам». «Хондагим не». Инчунин дар қатори феъли «ҳаст» ва «бандаки хабари «аст» шаклҳои «ҳай», «ай» пешниҳод шуда буданд. Ҳамчун шакли архаистӣ кор фармудани таркибҳои феълии «хоҳад кард», «бояд кард», «метавон гуфт», «метавон кард» манъ карда шуда буд¹.

Ба ин тақлифҳо аз С. Айнӣ беҳтар баҳо додан мумкин нест: «Лоиҳанависони «забондони мо» ҳам ин ҷумлаи вайрони махлутӣ «аломати интиҳоаш такрорёфта» ба тарзи механикӣ дар шакли «то Фарғоная меравам» тарҷума карда, нависандагонро маҷбур мекарданд, ки ин ҷумларо ба сифати як ҷумлаи дурусти тоҷикӣ қабул карда, дар асарҳои худ нависанд.

Ин кор дар амал грамматикаи саҳтҷонро (бо зӯри бо-режими арақчевӣ) кушта партофта, ба ҷои он грамматикаи аз ҷумлаи вайрони бегона гирифташударо ба тарзи сунъӣ дароварда буд» (ОВЗ).

Бадии кор дар ин буд, ки муаллифону тарафдорони лоиҳа ва баъзе шахсони шитобкор бе ҳеҷ гуна мулоҳизаю мувоҳида асару тарҷумаҳои худ ва китобҳои дарси-ро дар асоси нишондодҳои он лоиҳа аз чоп мебаровар-

¹ Муфассалтар нигаред: «Тоҷикистони сурх», 1939, 25—26 январь.

даид, ки бонси эътирози саҳти даҳониву хатти аҳли илму адаб гардид. Ба ин лоиҳа Айнӣ пеш аз ҳама эътироз баён кардааст. Чунончи, И. С. Брагинский дар хусуси он лоиҳа ва муносибати Айнӣ ба ин иқдоми бечо чунин навиштааст: «Хулосаи калом, мо, тарафдорони «табаддулот» дар забон исрор менамудем, «-ро» ба ҳукми фармон аз забони тоҷикӣ бароварда шавад.

С. Айнӣ мефаҳмид, ки лоиҳаи фармон ба тезӣ метавонад ба фармон табдил ёбад, бинобар ин аз Самарқанд махсус ба Сталинобод омад, ки «забонро аз вайроншавӣ» боздорад»¹.

Чунон ки Иосиф Самойлович нақл мекунад, С. Айнӣ ташаббускорону нависандагони ин лоиҳаро ба бемулоҳизагӣ ва маъмуриятчигӣ айбдор карда, аз ин роҳ баргаштани онҳоро гаштаву баргашта таъкид намудааст².

Устод Айнӣ дар мақолаи «Вазъияти забоншиносӣ...» гаштаю баргашта таъкид намудааст, ки соҳти грамматикӣ забон хеле устувору мустаҳкам буда, басо кам ва охишта тағйир меёбад, асосҳои он хизмати ҷамъиятро дар ҷандин давра ба ҷо оварда метавонанд. Ӯ тавонӣ, устуворӣ ва ба ҳамаи ҳамаҳои «ҷап» ва «рост» тоб овардани забони адабии тоҷикро ба далелҳои таърихӣ собит намуда, барои инкишофи бемайлоии он хизмати сазовор кардааст.

Айнӣ дар дигар асару мақолаҳои илмӣ, маърузаву сӯхбатҳо, мактубҳои расмиву шахсӣ ва қайдӯ шарҳҳои худ ба масъалаҳои ҷудогонаи грамматика мулоҳизаҳои пурқимате баён кардааст, ки ҷамъ қардан ва омӯхтани онҳо аҳамияти калони илмӣ ва амалӣ дорад. Нишондодҳои С. Айнӣ ба ҳалли бисёр масъалаҳои мубоҳисавии имрӯза низ ёрӣ мерасонанд. Мо ҳам бештар ҳамин гуна қайдҳои С. Айнӣро зикр намуда, то ҷӣ андоза амалӣ шудани онҳоро ба қадри ҳол нишон доданем.

Дар қайдӯ эродҳои Айнӣ дар хусуси калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ суҳан рафтааст. Дар баъзе шеваҳо бо суффикси **-ангӣ** соҳта шудани сифат ба назар мерасад. Ин суффикс одатан ба исм ва зарфҳои замон васл шуда меояд: корҳои **шабангӣ**, бригадаи **ҳозирангӣ**. Айнӣ ба соҳти калимаи «ҳозирангӣ» (бригадаи ҳозирангиам) эрод гирифта, дар шакли «ҳозира» (зарфу суффикси-а истифода қардани онро таклиф менамояд: «Ба маъ

¹ И. С. Брагинский. Проблемы творчества Садриддина Айнӣ, саҳ. 151.

² Дар ҳамаи ҷо, саҳ. 148—151.

бригадаи ҳозира амбарин... ҳозирангӣ барин калимаро вайрон карда дароз кардан чӣ лозим? («Шарқи сурх», 1955, 12, сах. 80). Устод бемаврид овардани суффиксҳои сифатсозро низ қайд кардааст. Ҷ тарҷумонро бо он сарзаниш кардааст, ки дар ибораҳои «ақобирҳои қабилегӣ», «шаби моҳтобӣ» ва «лаблабуи қандин» суффиксҳои -ӣ (-гӣ) ва «ин»-ро бемаврид овардаанд, ин суффиксҳо на танҳо калимаи нав насохтанд, балки маъниро вайрон кардаанд. «Таъбири «лаблабуи қандин» дуруст нест. Ин таъбир вақте дуруст мешавад, ки он «лаблабу» бо қанд сохта шуда бошад, монанди «кулчаи қандин», аммо он «лаблабу» чизест, ки аз вай қанд сохта мешавад. Бинобар ин монанди «хонаи маориф», «лаблабуи қанд» гуфтан даркор аст, на монанди «хонаи хиштин», «лаблабуи қандин» («Шарқи сурх», 1956, 7, сах. 68). Айнӣ эроди худро ба иборати «ақобирҳои қабилегӣ» чунин эзоҳ додааст: «Маълум аст, ки дар тоҷикӣ «гӣ» бисёр кор фармуда мешавад, лекин дар мавридаш. Агар ба ҷои «ақобирҳо», масалан «одаҳо» мебуд ва «одаҳои қабилегӣ» мегуфтем, «-гӣ» ба ҷои худ меафтад ва нисбатро адо мекунад. Аммо ҳоло «калонони қабил» кифоя мекунад. Ба «-гӣ» ҳеч эҳтиёҷ нест» (11-2, сах. 336).

Дар газетаву журналҳои имрӯзаи мо, ҳатто дар асарҳои бадеӣ мисли «шабҳои моҳтобӣ» ва «ақобирҳои қабилегӣ» ибораҳои зиёде дучор мешаванд, ки калимаи муайянқунанда суффикси нисбат талаб намекунад. Бисёре аз ин ибораҳо муродифҳо доранд, ки дар шакли калимаи мураккаб меоянд. Масалан, муродифи «шаби моҳтобӣ» калимаи «моҳтобшаб» мебошад. Шакли дурусти бисёр ибораҳои изофиро бо ҳамин усул муайян кардан мумкин аст.

Баъзе ибораҳоро дар шакли калимаи мураккаб додан беҳтар аст. Чунончи, устод Айнӣ «ба ҷои иборати дарози дилночасп»-и «духтари рӯмоли сурхнок» иборати «духтари рӯмолсурх»-ро тавсия кардааст. Агар ба ибораҳои «одами хунараш бисёр», «заминҳои ҳосилшон бисёр» аз ҳамин заминаву ҳамин талабот наздик шавем, онҳоро дар шакли «одамони пурхунар, серхунар», «...заминҳои серҳосил» додан хубтар менамояд.

С. Айнӣ дар истифодаи ҳиссаҳои ёридихандаи нутқ ҳам аз заминаи грамматика ва ҳам аз нуқтаи назари услуб наздик шудааст. Ақидаи Айнӣ дар хусуси ноду-

рустии дар як чо омадани ду калимаи хамвазифаҳои ғарбӣ ҳама хеле холиби диққат аст. У ин ҳодисаро дар истифодаи пайвандакҳои «у» ва «ва» дар ҷумлаи «...гӯё ки ӯ машқ бошад у ва он машқ пур аз портер» ба қалам додааст: «Агар ҷумлаи аввали афсона бо у тамоми шавад, ҷумлаи маъруф бо ва сарнашавад, чунки яке аз ин одатҳо барзиёд аст» («Шарқи сурх», 1955, № 12, сах. 72).

Агар ба истифодаи пайвандакҳо аз ҳамаи нуқтаи назар наздик шавем, дар як чо ва ба як вазифа омадани пайвандакҳои «у» ва «аммо» низ баҳсталаб аст. Маълум аст, ки пайвандаки **-у** ду вазифа дорад: вай ҳам замонӣ асту ҳам хилофӣ. Аз ин рӯ, вай дар мавриди якум бо пайвандаки «ва» ва дар мавриди дуюм бо пайвандаки «аммо» хамвазифа мешавад. Агар дар мавриди якум аз ду пайвандаки замонӣ (пайҳам): **-у, ва** яке қоиз бошад, дар мавриди дуюм ҳам аз пайвандакҳои хилофӣ **-у, аммо** яке кифоя аст. Бар хилофи ин қоидаву ин талабот дар навиштаҳои аҳли қалам пайвандакҳои **-у, аммо** дар як чо ва ба як вазифа хеле зиёд омадаанд. Ин тарзи истифодаи пайвандакҳо аз ҷиҳати услуб низ табиӣ наменамояд, чунки пайвандаки «-у» ба маънои хилофиаш бештар ба гуфтугӯ тааллуқ дошта, пайвандаки «аммо» махсуси услуби китобист. Дар ин тарзи истифода интонация низ тағйир ёфта, тарзҳои гуногуни он ба амал омадааст.

Нависандагонӣ нисбатан ҷавони мо, алаҳусна Ю. Ақобиров, Муҳиддин Хӯҷаев, Сорбон ва Саттор Турсун дар асарҳои худ пайвандаки «баъде ки»-ро фаровон истифода мекунанд. Чунончи: Гулбегимро пешӣ дар дида тарафи курсҳои нарм ишора намуд ва **баъде ки** гуфтугӯзораш хотима ёфт, ба ӯ рӯ овард (М. Хӯҷаев, «Об-рӯшноӣ», СШ, 1977, № 8, с. 19).

Маълум аст, ки ин пайвандак аз шева ба забони асарҳои адабӣ роҳ ёфтааст, ва аз асарҳои нависандагонӣ мо маълум мешавад, ки онҳо барои ранги умумӣ гирифта, ба забони адабӣ дохил шудани он сабӣ кардаанд, чунки ин пайвандак на танҳо дар нутқи персонажҳо, балки дар нутқи муаллифони низ истифода шудааст.

Ҳатто номи як асари Ю. Ақобиров «Баъде ки осие бозмонд» ном дорад.

Пайвандаки «баъде ки» мисли бисёр вохидҳои шевагӣ ҳуқуқи ба забони адабӣ дохил шудани надорад,

чунки вай дар асоси қоидаи забони адабӣ таркиб наёфтааст. Ҳиссаи якуми ин пайвандак зарфи «баъд» бо артикли -е омадааст, ки хилофи қоида аст. Дар забони адабӣ зарф мисли исм бандаки изофӣ гирифта, ҳамчун пешоянд омада метавонад (баъди...), аммо онҳо мисли ҳиссаҳои номии пайвандакҳои таркибӣ бо артикли -е намеоянд, балки онҳо ба пешояндҳои асли ва қонишинҳои ишоратӣ ҳамчун пайвандаки таркибӣ ташаккул меёбанд. Аз ҳамин ҷиҳат «вақте ки» (исм -е + ки) ва «баъд аз он ки» «пас аз он ки» (зарф + аз + он + ки) дуруст буда, «баъде ки» нодуруст мебошад. Бесабаб нест, ки устод Айнӣ пайвандакҳои «пас аз он ки» ва «баъд аз он ки»-ро фаровон кор фармуда бошад ҳам, «баъде ки»-ро кор нафармудааст.

Дар гуфтугӯ муродифи дигари ин пайвандак «баъди он ки» мушоҳида мешавад, ки он дар асоси қоидаи забони адабӣ ташаккул ёфтааст. Ҳоло вай ба забони адабӣ дохил гардидааст: Баъди он ки замини бригадаи Саидахмад Шарифовро аз даст баровард, супориш шуд, ки ба бригадаи Сабзали Шарифов гузарад (Ато Ҳамдам, Меҳри Замин, Тоҷ. Сов. 18. 3. 79).

Аз назари Айнӣ дар як ҷо бемаврид омадани пешояндҳои асли низ дур намондааст. Ӯ ин тарзи калимабандиро рад карда, тарзеро пешниҳод кардааст, ки пешояндҳои асли аз ҳам дур шуда, сактагии он аз байн бардошта шавад. Чунончи, ибораи «аз ба тарафдории таклифҳои онҳо овоз додан»-ро дар шакли «ба таклифҳои онҳо тарафдорӣ карда, аз овоз додан» оварда, таъкидан зикр намудааст, ки «аз» ва «ба» дар ҷо наоянд» («Шарқи сурх», 1956, саҳ. 69).

Айнӣ ҳамин тарз ислоҳ намудани ҷумлаи зеринро низ таъкид намудааст: «Вақте ки модарони америкой мо ҷанг намехоҳем ва мо аз ба куштори нав даъват кардан безорем, мегӯяд...». «Ин ҷумларо,— менависад Айнӣ,— чунон сохтан даркор аст, ки «аз» ва «ба» дар як ҷо наоянд: «мо аз даъват кардан ба куштори нав безорем» («Шарқи сурх», 1956, № 7, саҳ. 67).

Дар як ҷо омадани пешояндҳои асли на танҳо дар тарҷумаҳо, балки дар асарҳои оригиналӣ низ ба назар мерасад. Чунончи, Айнӣ ба ду ҷумлаи Раҳим Ҷалил эрод гирифта, тарзи дурусти онҳоро пешниҳод карда буд.¹

¹ Х. Отахонова. Қайдҳои устод Айнӣ доир ба романи «Одамони ҷовид». «Шарқи сурх», 1958, № 7.

Раҳим Чалил: «Тоқатам тоқ шуда рафту ба аз кифтам зер карда, аз доманам кашида истодани Аъзамҷон ингоҳ пакарда аз чоям хестам» (сах. 63).

С. Айнӣ: «Ба аз кифтам» — дар як чо омадани «ба» ва «аз» чумларо бисъёр бад мекунад. Муаллиф бояд аз ин кор гурезад ва гурехтан осон аст. Масалан, гуфтан даркор аст: «ба китфамро зер карда аз доманам кашида истодани писарам...».

Раҳим Чалил: «Вай ки аз ба хона даромада мондани ман беҳабар монд...» (сах. 106).

С. Айнӣ: «Вай ки аз даромадани ман ба хона беҳабар монд...»

Қаламдастони мо ин таклифи Айнӣро на ҳамеша риоя мекунам. Чунончи, дар журналу газетаҳои мо ибораҳои, ки дар онҳо пешояндҳои асли дар як чо воқеъ шуда бошанд, кам нестанд. Ибораҳои «аз ба шаҳрафтан», «бо ба ҳисоб гирифтани вазъият», «аз бо нависандагон вохӯрдан» аз ҳамин қабил мебошанд. Ин ибораҳо дар шакли «аз рафтан ба шаҳр», «вазъиятро ба ҳисоб гирифта», «аз вохӯрдан бо нависандагон» додан лозим буд.

Забоншиносони мо аз забони матбуот ин ду чумларо ҳам ба қайд гирифтаанд: «Падарам ин воқеаро баъд аз аз Бухоро баргаштан ба мо нақл кард». «Амирас аз ба тахт нишастан симои худро нишон дод».

Дар ин ду чумла пешояндҳои таркибии «баъд аз» ва «пас аз» бо пешояндҳои аслии «аз» ва «ба» дар як чо омадаанд, ки дар натиҷа равонии чумла халат дидааст. Дар ҳар ду маврид ҳам ба ҷои пешояндҳои таркибии пешоянди изофии «баъди»-ро истифода карда, чумларо дар ҳамин шаклаш мондан мумкин аст: «баъди аз Бухоро баргаштан», «баъди ба тахт нишастан». Шакли дурусти дигари ин ибораҳо дар натиҷаи иваз намудани ҷои аъзоҳои ибора ба амал меояд, ки дар натиҷа пешояндҳо аз якдигар дур мешаванд: «баъд аз баргаштан аз Вухоро» «баъд аз нишастан ба тахт».

Аз ҳамин нуқтаи назар дар чумлаҳои зерин ҳам пешояндҳо дар ҷои худ наомадаанд: Дар айни замон дар мамлакат қариб се ҳазор корхона ва ташкилот **ба аз ҳад зиёд сарф шудани** сӯзишворӣ, зиёда аз 2,6 ҳазор корхонаю ташкилот **ба аз ҳад зиёд сарф шудани** энергияи электр роҳ медиҳанд.

Инак, программаи стандартии комплексӣ масъалаҳои идоракунии техникаи сифати маҳсулотро аз кор-

карди ибтидоӣ то охири, аз ба вучуд овардани ашьёи хом то истехсоли маснуоти тайёр пурра ҳал менамояд. Дар омади гап бояд гуфт, ки директор Эргашбой Қосимов низ дастпарвари ҳамин коллектив буда, пас аз дар соли 1958 хатм кардани техникуми саноати хӯроквории Самарқанд ба вазифаҳои усто, сардори шӯъбаи техникӣ, сардори цех, саринженер қор кардааст, аз соли 1971 ин ҷониб ба завод роҳбарӣ мекунад.

Иборашиносони моро лозим аст, ки бо қайди ибораҳо маҳдуд нашуда, ин гуна ибораҳои вайронро ҳамчун намоянд, нуқсонҳои онҳоро нишон диҳанд ва қолабҳои дурусти онҳоро пешниҳод кунанд.

Дар мутбуот ва асарҳои нависандагони мо ҷумлаҳои инқорӣ ҳангоми такрор омадани ҳиссаҳои инқорӣ ду ҳел навишта мешаванд. Як гурӯҳ адибон, аз ҷумла С. Айнӣ, дар ин гуна ҷумлаҳо хабарро дар шакли инқор меоранд. Чунончи: «...на дар рӯзномаҳо ва на дар маҷилсаҳои илмӣ дар ин бобат гуфтушунид ҳам накардаанд (11—2, сах. 343). Чунончи, мо дар шеърҳои халқӣ бисёр порчаҳоро мебинем, ки онҳо мувофиқи вазни аруз буда, аммо на ном ва на мисоли онҳо на дар китобҳои аруз ва на дар девонҳои классикҳо нестанд (С. Айнӣ, ба М. Турсунзода. «Шарқи сурх», 1956, № 4, сах. 104).

Дар романи Ф. Муҳаммадиев «Палатаи кунҷаки» шаклҳои гуногуни ҷумлаҳои инқорӣ истифода шудаанд. Дар он шакли «на аз қубҳу хатоҷаш осоре менамуд, на аз хусну атоҷаш» (сах. 150) баргарӣ дорад. Ҷумлаҳои, ки аъзоҳои ҷидашон пеш аз хабар бо ҳиссаҳои инқорӣ омадаанд, фақат сегоянд: На вай, на янғаам як тин харҷ кардани намемонанд (сах. 171). ...бо вучуди маризӣ ва пирӣ на ба ину на ба он тан намедихад мӯйсафед (сах. 358). Гӯё на таклиф, на савол ба гӯшаш надаромада буд (сах. 362).

Дар ин роман як мисол вохӯрд, ки дар он аъзоҳои ҷида бо ҳиссаҳои «на» дар таркиби ибораи масдарӣ омадаанд. Дар ин маврид ҳам масдар дар шакли манфӣ воқеъ шудааст: Аз синфи як то курси охирини университет на дар хӯроку пӯшок, на дар қисахарҷӣ ё аъбоби хониш ё транзистору мотороллер барин қизҳо эҳтиёҷе ҳис накарданаш — ҳама аз шарофати меҳрубони бародар буд (сах. 110). Аммо баъзеҳо хабари ин гуна ҷумлаҳоро гоҳо дар шакли мусбат меоранд. Ин ҳолат, на танҳо дар хабару мақолаҳои рӯзмарра, балки дар

асарҳои адаби низ мушоҳида мешавад: «Кодиров аспро қамчин зад ва саросема на ба чул, на ба сахро ва на ба бригадаҳои қафомонда мешитобид» (ЗБ, сах. 124). Махсусан, баъд аз рафтани Меҳри на ҳавлию чой, на дарахти зардолу, на Қатортол ба назараш менамуд» (ЗБ, сах. 316). Ҳар қадар раксу бозӣ кунанд, на столу на кровать халал мерасонад (Р: Ҳодизода. Гуле дар айвон, «Садон Шарқ», 1973, № 10, сах. 20). Духтарак дар назди гул рост меистод ва андешамандона ба як нуқта дода буд, гуё барои вай на ин садҳои дилхарошу нозеб, на ин хонаи пур аз дуду бӯи машрубот ва на ин ҷавонони сарддилу беҳис вучуд доштанд. (Ҳамон ҷо, сах. 24). ... на аз меҳнати фидо-корона ва вазнин, на аз таъқиботи полиция метарсанд (ТоҷикТА, газетаҳои республикавӣ, 10—11, IX—77).

Ин ҳодисаи грамматикӣ низ аз назари ҳамабини Айни пинҳон намондааст. Ӯ дар шакли мусбат омадани хабари ин гуна ҷумлаҳоро ғалат ҳисоб кардааст. Чунончи, Айни дар хусуси ҷумлаи «...аммо рӯзе мешавад, ки тарсидагон ба худ меоянду ба фиребгарон на шабҳои барбод рафтаро ва на миллионҳои барбод рафтаро авф хоҳанд кард» чунин навиштааст: «Охири ин ҷумла лозим аст, ки дар шакли «авф нахоҳанд кард», ба тарзи манфӣ ояд» («Шарқи сурх», 1956, № 7, сах. 65).

Айни дар хусуси ҷумлаи «пахтаро фуруҳтан лозим, ҳол он ки онҳо на тариқаи фуруҳтани онро ва на барои ҷӣ ба онҳо даркор буданашро медонистанд» аини ҳамон фикрро гуфтааст: «Охири ҷумла бояд на медонистанд бошад». («Шарқи сурх», 1955, № 12, сах. 45).

Айни ин қоидаи грамматикаро дар мавриди эзоҳи ҷумлаи «Мо медонем, ки на франсузҳо, на италиявӣҳо, на англисҳо баҳри инақлгумкардагони хонаи Сафед ё Хонаи Зард ба ҷанг хоҳанд рафт» муфасссалтар баён кардааст: «Ин ҷумла мақсадро ифода намекунад, охири ҷумларо «хоҳанд рафт»-ро ба «нахоҳанд рафт» бадал кардан зарур аст. Зеро ҳар гоҳ якчанд исм бо ҳарфи нафӣ такрор ёбад, дар хабар ба тарзи таъкид такрор ёфтани ҳарфи нафӣ лозим аст» (Ҳамон ҷо, сах. 71).

Масъалаи дигари грамматика, ки диққати Айниро ба худ ҷалб намудааст, таркибҳои баёнӣ-дори синтак-

сисӣ мебошад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик баёнияҳо хеле серистеъмол шудаанд ва бештарини онҳо мувофиқи қоида ва табиати забони тоҷикӣ таркиб ёфтаанд. Аммо як тарзи истифодаи баёнияҳо, ки мафҳуми хешутаборӣ ва эҳтиромро ифода мекунад, ба қоидаи грамматикаи забони тоҷикӣ мувофиқ намеояд ва аз байни дигар таркибҳои синтаксисӣ чудо шуда меистад. Инҳо таркибҳои Зебӣ-хола, Умар-ота, Қаримҷолака, Ивон-амак, Шариф-тағо, бригадир-ако, раис-ака, духтар-хола ва монанди инҳо мебошанд. Табиӣ набудани ин гуна таркибҳоро Айни Ҳанӯз соли 1926 қайд карда, тарзи дурусти онҳоро тавсия намуда буд. Ӯ навишта буд: «Дар сах. 38, сатри 4 дар боғи Шарифтағо олуҳояш пухта буд» оварда шудааст. Лекин ин таъбир таъбири табиӣ тоҷикӣ нест, ҳамон дар тарҷума асл таъсир кардааст. Таъбири табиӣ тоҷикӣ «олуҳои боғи тағои Шариф пухта буд» аст.

Дар ин ҷо ҳаминро ҳам ба ёд андохтан лозим аст, ки дар ин китоб монанди «Шариф-тағо, Маҳмуд-бобо, Раҳим-амак» ҳар вақт лафзи тағо, бобо, амак ба таъсири лаҳҷаи Самарканд ва ўзбекӣ аз ном поён оварда шудааст ва ҳол он ки дар асли лаҳҷаи тоҷикӣ чунончи, дар Оҳаклик ва Бухоро) ба сурати тағои Шариф, бобо Маҳмуд, амаки Раҳим ба кор бурда мешавад» (11—2, сах. 338—339).

Ҷои таассуф аст, ки баъзе тадқиқгарони мо ба ҷои он ки дурустӣ ва ба қоидаи забони тоҷикӣ мувофиқ будан ва ё набудани ин таркибҳоро нишон диҳанд, дар забони тоҷикӣ мавҷуд будани ҳар дуи ин шакл: ҳам амаки Раҳим ва ҳам Раҳим-амакро қайд карда, ба хонанда пешниҳод кардаанд. Ҳар дуи ин таркиб ҳамчун воҳидҳои дурусти синтаксисӣ ҳатто дар китобҳои дарсӣ ва қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ дохил шудаанд, аммо аз ҷи сабаб бошад, ки қолаби «бобо Маҳмуд»-ро аз назар гурезондаанд.

Мумкин аст, баъзеҳо гумон кунанд, ки таркибҳои гурӯҳи «Раҳим-ака» барои тасвири бадеӣ, фардияти қаҳрамон ва типиконидани онҳо лозим аст. Ин тасаввуроти ғалатро ҳам устод Айни дар вақташ пай бурда маҳкум кардааст. Ӯ аз номи устод Горький фармудааст:

«...тип месозам» гуфта, қахрамонро ба хилофи қоидаю қонунҳои умумии забон вайрон гап занондан дуруст нест, «тип» ин ҳел сохта намешавад. Тип бо ҳулку ағвор, савия ва фикру ақидаҳои ба ҳудаш хос тип мешавад»¹.

Айни олими нуктасанҷ ва адиби суҳанофарин аст. ӯ ба офаридҳои устодони бузурги суҳан Рӯдакию Фирдавсӣ, Ибни Синою Саъдӣ, Ҳофизу Қамол, Восифию Аҳмади Дониш ва умуман адабиёти классикӣ ҳамчун забоншиноси бориқбин ва ғаввоси баҳри пурғавҳари суҳан низ наздик шуда, омӯхтани онҳоро ладарвор маслиҳат додааст. Устод Айни ҳамчун вориси шоистаи адабиёти классикӣ ва сарвари адабиёти советии тоҷик аз усули печ дар печ, мушкилписанд ва душворфаҳм, инчунин аз калимаҳои кӯҳна ва номафҳуми ин адабиёт, алалҳусус, аз калимаҳои, ки ба қоидаҳои калимасозию ҷамъбандии тоҷикӣ мувофиқ набуданд, сарфи назар кард. ӯ ба равиҳои содданависии назму насри адабиёти классикӣ махсус эътибор дода, ин тарзи баёнро дар давраи нави инкишофи забони адабии тоҷик, дар солҳои Ҳокимияти Советӣ, дар шароити мусоиди сиёсӣ иҷтимоӣ собитқадамона инкишоф дод ва ба манфиати аҳли меҳнат моҳирона мутобиқ намуд, чунки дар замони советӣ илму адабиёт ба хизмати халқ равона шуда буд. Айни соли 1928 дар мақолаи «Забони тоҷикӣ» вазифаи аҳли қаламро чунин баён кардааст: «...мазлумон ва меҳнаткашони Шарқ аз риёкорӣ, аз муболиғаҳои бемаънӣ, аз ҳаёлотҳои хушк, аз мавҳумотфурушии мулло ва эшонон ба ҷон омадаанд. Акнун ба онҳо ба кучо будани манфиати моддӣ ва роҳи халосии онҳоро нишон додан даркор аст, аз муболиға ва ҳаёлотҳои шарқӣ даргузашта ҳар чизро монанди будаи намоён кардан зарур аст. Ин вазифаро танҳо матбуоти шӯроӣ, адабиёти сиёсии коммунистӣ ва тасвири муборизаҳои синфӣ адо карда метавонад» (11—2, саҳ. 362—363).

Таърихи инкишофи забон ва илму адабиёти тоҷик ин гуфтаҳои Айниро қомилан тасдиқ намуд. Устод ҳар як асарии олисанъатро қадриносии мекард ва дигаронро ба ин роҳ ҳидоят менамуд. Чунончи, ӯ доир ба як шеъри Лоҳутӣ навиштааст: «Ман наметавонам, ки дараҷаи софӣ, соддагӣ, равоӣ ва ба болои инҳо ин қад

¹ С. Улуғзода. Саёҳати Бухоро., «Садриддин Айни дар хотироти дӯстон ва шогирдон». Душанбе, 1968, саҳ. 109.

дар баландии ин шеърро тақдир намоям». «Ин шеър бо тамоми маънояш «сахли мумтанеъ» аст»¹.

Айнӣ ба забони рӯзноманигрон, олимон ва нависандагони ҷавон низ бодикқат менигарист ва нуқсонҳои онҳоро, ки дар давраи демократӣ кунонидани забони адабӣ бештар содир мешуданд, сахтгирона нишон меод. Ин тарзи таълиму тарбияи интеллигенцияи ҷавони моро нависандагони мӯътабар Сотим Улуғзода, Чалол Икромӣ, Раҳим Хошим, Ҳабиб Аҳрорӣ ва дигарон муфассал нақл кардаанд.

Эҷодиёти ҳуди устод Айнӣ дар истифодаи калимаҳои халқӣ намунаи беҳтарин ба шумор меравад. Ӯ аз забони гуфтугӯ ва шеваҳои тоҷикӣ калимаҳои зиёдеро ба забони адабӣ дохил карда, забони адабиро басо ғанӣ ва ба мардуми оддӣ наздик намуд. Ин хидмати намунавии устодро аҳли фазл, аз ҷумла донишмандони давраи аввали инкишофи забони адабӣ, ҳангоми таълифи нахустин повести адабиёти советии тоҷик — «Этӣроф» карда буданд. Ҷунончи, Сотим Улуғзода дар мусуҷси мақоми Айнӣ ва «Одина» дар содаву равон шудан ва инкишофи забони адабии тоҷик сухан ронда, навиштааст: «Ман он гуна суханҳои зебои хушоҳангро пеш аз он ҳеҷ нахонда ва нашунида будам. Аз варақҳои китоб гӯё мусиқии ҷозибадоре садо меод, гумон мекардам, ки дар ин ҷаҳон ҳеҷ чизе форамтару зеботар аз забони тоҷикӣ нест».²

«... ширинӣ ва дилнишинии ӯ (забони «Одина» Ш. Р.), — менависад Абдулвоҳид Мунзим, — аз он аст, ки дар ин саргузашт аз забони зиндаи тоҷик бисёр суханҳои равонбахш дароварда, гуфтаҳои равони камарабӣ оварда шудаанд»³.

Аз мактаби устод Айнӣ ҳамаи адибон сабақ омӯхтаанд ва ба қадри тавон баҳраманд шудаанд. Иқдоми ҷанде аз адибони мо дар ин роҳ ҷиддӣ ва шоистаи ибрат аст. Дар истифодаи боигарии забони зинда ҳеҷ кас ба Раҳим Ҷалил ҳамро шуда наметавонад. Осори ин нависандаи заррабин кони калимоти халқист. Ба воситаи асарҳои ӯ баъзе калимаҳо ба забони адабӣ дохил шуда бошанд, қисми дигарашон аз фонди ғайрифай-

¹ Мукотибаи Садриддин Айнӣ ва Абулқосим Лоҳутӣ. «Дониш», Душанбе, 1978, саҳ. 74. Тарғибдиханда — Х. Отахонова.

² С. Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо, саҳ. 319—320.

³ Абдулвоҳид Мунзим. Дар бораи забони адабии тоҷикӣ. «Овози тоҷик», № 306, 31 январӣ соли 1929.

оли таркиби луғавӣ ба фонди фаъоли он дохил шудаанд. Калимаҳои **абрбанд**, **тўғри** (бевосита, рост: Тўғри аз хондану навиштан сар мекунад, сах. 26), **бисот** (асбоби тўй, чихоз: Хайрӣ... бо пули дигараш бисот мекард, сах. 38), **лахтак** (сах. 196), **дупушта** (нони дупушта, сах. 81), **бош** (тезтар гап зан, зудтар амал кун, сах. 53), **субут** (анҷом додан, ҳал кардан: Ойро ҳам ба субуташ нарасонд, сах. 76), **яланг**, **ялангӣ** (сах. 69), **серманаҳ** (сергап, серчоғ, лаккӣ), ки дар «Маъвои дил» дида мешаванд, аз ҷумлаи онҳоянд. Дар «Маъвои дил» калимаҳои соҳавӣ, терминҳои касбу ҳунар ҷунон зиёд ва фаровон омадаанд, ки аз ӯҳдаи он маҳз Раҳим Чалил барин косибон, ки дар замони мо нависандаи забардаст шудаанд, баромада метавонанд. Барои мисол аз ин китоби қомуссифат як ҷумла меорем: «Санъаткорони халқ бист намуди кандакориро наққоширо барои ин сақфи баланд интиҳоб намуданд, ки онҳо бо ибораву ифодаи соҳибони ин пеша аз поён ба боло арақ, мадохил, занҷира, ҳошия, шарафа, қадоқу дила, фурумон, сандуқи нова, ҳавзак, кубба ва ғайра ном доранд» (сах. 121).

Ҷунон ки мебинем, ҳамаи терминҳо суфтаву рехта мебошанд.

Ин тарзи тасвир ва истифодаи луғатҳои соҳавӣ аз нависандагони нисбатан ҷавон дар эҷодиёти Сорбон равшантар ба назар мерасад.

Дар истифодаи калимаҳои халқӣ аз шоирон Ғаффор Мирзо ва Лоик бештар саъй кардаанд. Ҷунончи, Лоик танҳо дар китоби нави худ — «Марди роҳ» аз гуфтугӯи мардум ва шеваҳо зиёда аз ҷид калимаро истифода кардааст, ки қариб ҳамаашон қобили умумишавианд. Калимаҳои **ғиром**, **малофа**, **тақивор**, **сангқўб**, **ширдўша**, **гули чурғотӣ**, **тардоман**, **намакҳарам**, **бўта** (дар бўтаатон на рушд дореду на мушт), **хамворгардӣ**, **зангорхўрда**, **ғалатбоз**, **барзан**, **кўршуда** (роҳи кўршуда), **заминбўс**, **калдарахт**; **ноҳинҷор**, **ярҷ** (Агар кўҳе шавад аз ярҷ яқсони замин, ғам нест), **бечораноӣ**, **кўрдил**, **санҷок**, **ҳолӣ** (Муҳаббат ҳолию фардои умр аст), **шохнам**, **қоиммақом**, **шоба кардан бозпеч** аз ҳамин қабиланд.

Масалан, калимаи «ғиром» дар ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ, дар гуфтугӯи ҳамаи бозингарони маҳаллӣ истифода мешавад, вале дар ягон китоб, луғат, аз ҷумла дар луғатҳои дузабона, луғати нимтафсилии Айнӣ ва

луғатномаи осори ӯ дарҷ нагардидааст. Ҳамиро ҳам бояд гуфт, ки калимаҳои фанд, фиреб, ҳаром, ҳаромкор, ҳаромкорӣ калимаи «ғиром» ва калимаҳои аз ин реша сохташударо пурра иваз карда наметавонанд:

Фиреби ошноёнро чӣ гӯям?
Ғироми дӯстдоронро чӣ гӯям?
Занон мардона гоҳо ишқ варзанд,
Занфиҳои мардонро чӣ гӯям?!

(«Марди роҳ», сах. 160)

Нависандагони забардасти мо нишондоди устодро дар хусуси дар шакли дуруст ва асли истифода кардани калимаҳои классикӣ, ки дар шеваҳои таъбири шакл кардаанд, низ дар амал татбиқ менамоянд. Масалаи Сотим Улуғзода ва Сорбон калимаи «қабзафурумон»-ро аз шаклҳои шевагиаш (аз ҷумла «қавзафаром») сара карда, дар «Восеъ» ва «Ҷўғӣ» истифода кардаанд. Калимаи «яраҷ» дар бештари лашҳаҳои ҷанубӣ дар шакли «яҷ» истифода мешавад. Лоқиқ онро дар шакли аслиаш кор фармудааст. Дар ҳақиқат, ба маънии кӯчидани талу тепа ва кӯҳу кӯтал, яъне ба маънои «абвал», ки дар луғати дузабона фуруғалтӣ, фуруравӣ, резиш, ҷӯкиш тарҷима кардаанд, ин калима қобили умумишавист. Урун Кӯҳзод калимаи «Шишқат»-ро дар шакли аслиаш — **Шашқат** кор фармудааст.

Дар шеваи иборати рехтаи «садакаи сар», ба маънии манфӣ меояд, ҳол он ки калимаи «садақа» ба маънии қурбон омада, бештар навозишу хурсандиро мефаҳмонад. Ф. Муҳаммадиев дар романи «Палатаи кунҷакӣ» онро дар шакли дурустаи «садакаи сар» овардааст:

Э, Хайр, дар ёдам набошад, садакаи сарам! (сах. 47).

Айни ба воситаи рӯномаҳои ва асарҳои адибон ба забони тоҷикӣ дохил шудани луғатҳои шоистаро яке аз роҳҳои бой ва оммафаҳм гардонидани забони адабӣ медонист. Ӯ дар айни замон роҳи ба таври система омӯختан ва гирд овардани ҳамаи луғатҳои мардуми тоҷик ва аз онҳо ба маслиҳату машварат ҷудо карда гирифтани калимаҳои даркориро нишон дода буд. Олимони шевашинос ба ин кори савоб ҳоло ҷиддан ишғол шудаанд.

Адибони мӯтабарӣ мо нишондодҳои Айниро дар ҳама ҷабҳаи риоя намуда, дар суҳанофаринӣ пешаи ӯро идома додаанд. Тадқиқгарони забони тоҷикӣ ва омӯ-

зандатони услуби нависандагон забони ононро ҳамчун метъри баҳо ва қоида қарор медиҳанд, нависандагони ҷавон аз ин бузургон меомӯзанд, ба онҳо пайравӣ мекунанд. Аз ин рӯ, масъулияти устодони сухан, нависандагони баркамол хеле зиёд аст. Бинобар ин ҳар як нуқсони забоние, ки аз ҷониби ин нависандагон ба амал меояд, паҳну машхур мешавад, ки дигар пеши онро гирифтани амри маҳол мегардад. Мо дар ин мақола худ асосан ҳамон нуқсонҳои забониеро ба муҳокимаи умум гузоштанием, ки Айнӣ зикр карда, тарзи ислоҳашро гуфта бошад ҳам, дар асарҳои ин нависандагон гоҳ-гоҳ ба назар мерасанд ва дар матбуоту нашриёти мо ранги умумӣ гирифтаанд.

Дар таълимоту нишондоди бузургони илму адаб, аз ҷумла Айнӣ, зикр шудааст, ки шеваҳо аз бой гардонидани забони адабӣ ба ифлос кардани он қодиртаранд. Айнӣ ба калимаву таркибҳои **бузургвор, кадомин, зарурият, модоме ки, чуноне ки, то ҳоло, то ҳанӯз** эрод гирифта навишта буд, ки шакли дурусти онҳо **бузург, кадом, зарурат, модом ки, чунон ки, то ҳол, ҳанӯз** мебошад. Бо вучуди ин қаламкашони мо, ҳатто нависандагону олимони шаклҳои ғалати онҳоро истифода мекунанд. Чунончи, дар романи «Восеъ то алҳол (сах. 6), то алвақт (сах. 202), модоме ки (сах. 278), дар романи «Палатаи кунҷакӣ» то алҳол (сах. 17, 113, 114), то ҳоло (сах. 31, 275), чуноне ки (сах. 162, 256, 303, 331, 334, 337, 361), дар «Маъвои дил» модоме ки (сах. 32, 90, 120), бузургвор (сах. 71, 96) истифода шудаанд. Яке аз шеърҳои Бокӣ Раҳимзода «Ба халқи бузургворам» ном дорад. Дар мақолаи Мирзоев «Алоқамандии дарсҳо ва услуби муаллим», ки 29 марти соли 1979 чоп шудааст, ҳам калимаи «зарурат» омадааст, ҳам калимаи «зарурият».

Баъзе забоншиносон ба ҷои он ки пеши ин нуқсони забониро гиранд, калимаҳои «модоме ки», «чуноне ки», «ҳарчанде ки», «ҳамчуноне ки»-ро ҳамчун пайвандаки тобеъкунанда дар тадқиқот ва китобҳои дарсӣ дарҷ карда, ба умумӣ шудани онҳо ёрӣ додаанд.

Айнӣ ба калимаҳое, ки бо суффикси шевагии **-ангӣ//** сохта шудаанд, эрод гирифта навишта буд, ки «Ба ман бригадаи ҳозираам барин, ҳозираниги барин калимаро вайрон карда дароз кардан чӣ лозим?

Ин тарзи калимасозии вайрон чунон ба расмият даромадааст, ки ҳатто дар луғатҳои дузабона роҳ ёф-

тааст. Чунончи, дар луғати русӣ-тоҷикӣ калимаҳои **аввалангӣ, динангӣ, дирузангӣ, имрузангӣ, миёнангӣ, қавангӣ, порсолангӣ, шабангӣ, ҳозирангӣ** бо ишораи гуфтугӯӣ дарҷ шудаанд. Ба назари мо, ин гуна калимаҳои вайронро на дар луғат ва на дар забони адабӣ роҳ додан лозим нест, ба ҷои онҳо шакли адабиашонро тавсия ва истифода бояд кард. Шакли дуруст ва адабии он калимаҳо бо суффикси **-а** сохта мешавад: **аввала, дируза, имруза, миёна, порсола, ҳозира, ва ғайра.**

Дар романи «Об-рӯшноӣ» калимаи «даврина» ва дар «Даръё маҷрои нав меҷӯяд» калимаи «дафъина» истифода шудааст, ки ба ягон қолаби калимасозӣ мувофиқ намеоянд: Дар харитаи ҷуғрофии Осиёи Миёнаи он **даврина** ҳам кишварҳои (?) бо унвони Тоҷикистону Ўзбекистон зикр наёфта буд («Садои Шарқ», 1977, № 12, саҳ. 151). ...коғазро мисли ҳар дафъина ғичим карда партофт (саҳ. 11).

Дар «Маъвои дил» бо суффикси **-ина** калимаҳои зерин сохта шудаанд: **пагоҳина** (ҳавои хуби пагоҳина, саҳ. 53), **ҳафтаина** (дар Самарқанд боз як ҳафтаина кор дорад, саҳ. 93), **асрина** (наққошии асрина, саҳ. 121).

Калимаҳои **пагоҳина, ҳафтаина** ва **асрина** ба назар сунъӣ менамоянд. Решаи он калимаҳоро дар ҳамин маврид бе ҳеч гуна таъбирот истифода кардан мумкин аст: ҳавои пагоҳ ё пагоҳӣ, як ҳафта кор дорад, наққошии аср.

Айни вайронҳои гуфтугӯро ба ҳисоб гирифта, ба адибон маслиҳат додааст, ки «бо вай китоб навиштан мумкин нест; он забонро бо ғалбери фикр бехта, бо сӯҳрони қоида суфта, бо чилбури маънӣ сайқал дода кор фармудан лозим аст»¹.

Яке аз фазилатҳои Айни ин аст, ки ӯ бо нишон додани камбудӣ ва норасоҳои забони навиштаҳои аҳли қалам маҳдуд нашуда, сабаби рӯй додан, роҳҳои ба забони адабӣ дохил шудан ва тарзи ислоҳи онҳоро низ қайд кардааст. Чунончи, устод доир ба таркиби «ҳар доим», ки нависанда Ҷалол Иқромӣ дар романи «Шодӣ» ба кор бурдааст, эрод гирифта навиштааст:

«Ҳар доим» таъбири тамоман хатост, ки тотору туркони форсинодон ду калимаи форсию арабиро бе-маъниёна ба ҳам таркиб карда, ба маънои «ҳамеша»-и форсӣ ва «доим»-и арабӣ кор мефармоянд. Ин калима

¹ С. Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо, саҳ. 304.

на дар забони адабии форсу тоҷик ҳаст ва на дар забони халқ. Дуруст аст, ки баъзе ҷавонон аз рӯзнома ва китобҳои туркию тоҷикӣ ин калимаро ёд гирифта, кор мефармудагӣ шудаанд. Аммо ҳар чизи бемаъниро одам бояд кор нафармояд. Ворворизм дар забон ҳамин қисм калимаҳоро кор фармудан аст!»¹.

Мо ба ин эроди ҳаққонии устод ҳаминро илова карданием, ки ҷонишини таъинии «ҳар» одатан бо исм ва ҷонишинҳои ифодакунандаи предмет меояд, калимаи «доим» бошад, зарфи замон аст. Аз ин рӯ, «ҳар вақт, ҳар гоҳ, ҳар замон, ҳар дам» дуруст буда, вале «ҳар доим» дуруст нест.

Тарзи ба забони романи «Шодӣ» дохил шудани калимаи «ёрдам» ҳам мисли таркиби «ҳар доим» буда аст. Калимаи «ёрдам» ҳам,— менависад Айнӣ,— аз он ҷумла калима аст², ки қасони ғайрифорсу тоҷики забондонон баровардаанд ва аз забони онҳо ба тоҷикон гузаштааст. Аммо ин ду калимаи охир дар ҷумла фарқ мекунад: «Ёрӣ медиҳанд», «ёрмандӣ мекунанд» мешавад. Маънои ин ду калима як аст» (Ҳамон ҷо, саҳ. 87). Ин тарзи ба забон роҳ ёфтани воҳидҳои ғалатро танҳо Айнӣ барин алломаҳо гуфта метавонанд, ки таърихи инкишофи забони адабию ба ҳамаи мураккаботаш мебардоранд.

Сарчашмаи дигари ба забон дохил гардидани ин гуна калимаву таркиб ва ибораву ҷумлаҳо тарҷумаест, ки ба қалами ҷавонони ҳаваскор, навмашқ ва нави-сандагони камтаҷриба тааллуқ дорад. Ин нуктаро аҳли илму адаб на як бору ду бор гуфтаанд, вале рафиқон на ҳамаи он қайду эродҳоро ба ҳисоб мегиранд ва аз рӯи он амал мекунанд.

Масалан, дар Конференсияи илмӣ «Маданияти нутқ», ки соли 1974 бо сарвари муаллим Маъсумӣ Н. А. дар толори Академияи фанҳои республика барпо шуда буд, Носирҷон Асадович дар сухани муқаддимаӣ дар қатори дигар нуқсонҳои иллати ҷумлаҳои навӣ «Аз қучое ки набошад, ёфта меорӣ»-ро нишон дода, ислоҳи онро исроркорона талаб карда буд. Дар ҳуди

¹ Ҷ. Икромӣ. Мактаби устод. «Садон Шарк», 1978, № 4, саҳ. 86.

² Ба назари мо, дар ҷумлаи мазкур «калима» дар шакли ғалат оварда шудааст, чунки калимае, ки бо таркиби «аз он ҷумла» ё «аз ҷумла» меояд, ҳамеша дар шакли ҷамъ воқеъ мегардад, шакли дурусти он чунин аст: «Калимаи «ёрдам» ҳам аз он ҷумла калимаҳост, ки...».

хамон конференция маълум гардид, ки ин қолаби ғалат хеле паҳн шуда будааст, чунки баъзе рафиқон дар баромади худ он тарзи ҷумлабандиро истифода мекарданд. Вақте ки як нотик ин гуна ҷумлаҳоро истифода кард, аҳли маҷлис баробар хандид ва яке аз рафиқон, ки дар қатори аввал менишаст, лукма партофт:

— Кучое наравам не, равам.

Нотик ҳамон дам гуфт:

— Ман дурустии ин қолабро ҳоло исбот мекунам.

Аз байн панҷ сол гузашт. Ман дар давоми ин панҷ сол ба ин қолаби ҷумласозӣ махсус эътибор додам. Маълум шуд, ки онро ҳам адибон, аз ҷумла мутарҷимон, ҳам рӯзноманигорон, ҳам олимон, ҳам муаллимон ва ҳатто занони хонанишин истифода мекунанд. Масалан, Ато Ҳамдам дар очерки «Меҳри замин», ки 18 март соли чорӣ чоп шудааст, он қолабро чунин овардааст: «Назрулло ҷавонмардест, ки сӯхбатро **ба кадом мавзӯе нагардонед**, бо шумо баҳсу **ҷавоб** (?) карда менавонад». Ман худ ба худ мегуфтам: Аҷабо, ин қолаби машҳур бошад, ё қолабест, ки бо қолаби ҷумлабандии забони русӣ мувофиқат мекунад, чунки ин гуна мувофиқати таърихӣ ё тасодуфӣ дар забонҳо кам нест. Ин гуна ҳодисаро худи Айнӣ дар мақолаи «Мактуби кушода ба рафиқ Тоҷиев» махсус зикр кардааст. Чунончи,— ӯ навишта буд: «дандон доштан» дар забони тоҷикӣ «кина доштан»-ро ифода мекунад. То ҳол ягон касро ба сабаби дандони чизхӯрӣ доштаниаш «дандон дорад» нагуфтаанд. Аммо агар ба сабаби беморӣ ё пирӣ касе дандон надошта бошад, ӯро бедандон мегӯянд. Ин калима дар хусуси «кина доштан» чунон машҳур аст, ки ба ифодаҳои гуногун қор фармуда мешавад. Масалан, ду кас ба якдигар кина дошта бошанд, «фалонӣ бо фалонӣ дандондор мегӯянд¹. Ана, ин гуна калимаро «тарҷимаи ҳарф ба ҳарф» гуфтани шумо нодуруст аст. Ин гуна тасодуф бисёр кам воқеъ мешавад, ки як калима дар ду забон айнан ба як маънии маҷозӣ қор фармуда шавад. Ин тасодуфӣ бисёр хуб аст» (11—2, сах. 366).

Чунон ки мебинем, калимаву таркибҳои забонҳо ҳатто аз ҷиҳати маъноӣ маҷозиашон ба ҳам гоҳо мувофиқ меомадаанд. Пас, чаро қолабҳои синтаксисӣ бо ҳам мувофиқ наоянд? Ин гумонро мутолиаи асарҳои устодони

¹ Дар куллиёти Айнӣ калимаи «дандондор» сахван «дандонбар» омадааст (11—2, сах. 136).

каломи бадеъ бархам дод. Онҳо хабари ин гуна ҷумла-хоро ҳамеша дар шакли мусбат овардаанд. Чунончи: Минбаъд ту дар кучое ки бошӣ, ба сарат ҳар мушкилие, ки ояд, ба ман хабар дех, ман ба наздат ҳозир мешавам ва барои мушкили туро осон кардан ҷонамро ҳам дарег намедорам... (С. Улуғзода, Восеъ, сах. 46). Дар кучое, ки бошад, дар кадом ҳолате ки бошад, аз дарвозаи ҳамин мадраса ки даромад, худро дар хона хис мекард, дилаш ором мегирифт ва ҳатто пур мешуд, ки ба манзил расидааст (У. Кӯҳзод, Як рӯзи дароз..., С. Ш. № 11, с. 1977, сах. 78).

Аз ёддоштҳои Ҳабиб Аҳрорӣ маълум мешавад, ки устод Айнӣ ба ин тарзи ҷумласозӣ ҳам эрод гирифта, шакли дурусти онро тавсия карда будааст: «Дар матни тарҷима: «Ҳар чи хел одам набошад, ҳар чи хел чорае набинад... Қайди Айнӣ: «Ин таъбири русӣ аст. Дар тоҷикӣ мақсади мазкур ба тарзи зерин ифода мешавад: ҳар чи хел одам, ки бошад ва чи гуна чорае, ки бинад»¹.

Дар ҳақиқат, яке аз сабабҳои асосии дар забони адабӣ пайдо шудани калимаҳои сунъӣ ва ҷумлаҳои вайрон тарҷумаи нодуруст аст. Ин ҳолатро аз назари Айнӣ боз дар мисоли чанд калима нишон додан мумкин аст. Дар забони адабӣ ҳоло калимаи «партийный»-ро «партиявӣ» ва калимаи «беспартийный»-ро «бепартиявӣ» тарҷума ва истифода мекунанд. Аз қайдҳои Чалол Икромӣ маълум мешавад, ки устод Айнӣ аз ҷиҳати сохт ба қоидаи калимасозӣ мувофиқ набудани калимаи «бепартиявӣ»-ро дар солҳои сӣ гуфта будааст. Чалол Икромӣ овардааст:

«Ман навиштаам: «Билети партиявӣ», устод онро «билети партия» кардааст. Ман навиштаам «бепартиявиҳо», устод онро «бепартияҳо» карда, чунин эзоҳ навиштааст:

«Ман бояд ба болои калимаи «партиявӣ» ва «бепартия» бисъёртар истам. Зеро бештарини ҷавонон ва ҳамаи рӯзномаҳои мо дар қор фармудани калимаи дуюм — бепартия хато мекунанд — бепартиявӣ қор мефармоянд ва ҳол он ки ин таъбир на ба қоидаи рост меояд ва на ба забони халқ ки асосан қоида ҳам аз забони халқ гирифта мешавад.

Қоидаи ин аст, ки агар калимаи мансуб сифати як

¹ Ҳабиб Аҳрорӣ. Хотираи нек. «Садои Шарқ», 1978, № 4, сах. 100.

чиз шуда ҷад, дар вай адоти нисбат (ӣ(гӣ)) зоҳир карда мешавад. Наврӯз партиягӣ аст. Агар ин сифати мансубро ба «бе» нафӣ кардани шавем, адоти нисбат (ӣ(гӣ)) партофта мешавад. Чунончи: Наврӯз бепартия аст. Акнун мо ин қоидаро бо забони халқ, бо забони хонагии худ мустаҳкам мекунем. Масалан, агар шумо дар хона тирезаи шишадор дошта бошед, мегӯед, ки тирезаи ман шишагӣ аст, аммо агар ба тирезаатон ханӯз шиша нагузаронида бошед, ё ин ки шишааш шикаста бошад, мегӯед, ки тирезаи ман бешиша аст. Агар дар ин ҷо гӯед, ки «тирезаи ман бешишагӣ аст», худатон ҳам механдед, шунаванда ҳам. Пас, ин хато, ки ҳеҷ кас дар гап задани хонагии худ инро намекунад, аз кучо омадааст? Аз кӯркӯрона тарҷима кардани русӣ омадааст. Азбаски дар русӣ нисбат дар исбот ва нафӣ баробар зоҳир мешавад, тарҷумонҳо ҳам партиягӣ, бепартияро айнан тарҷима кардаанд, дар вақти тарҷима забони хонагии худро фаромӯш кардаанд...»¹.

Дар қайди устод Айнӣ як хусусияти калимасозии забони адабии тоҷик дар муқоиса бо калимасозии забони русӣ хеле нозук таҳлил шудааст. Дар ҳақиқат, дар забони русӣ ба воситаи префикси **без-бес** аз сифат сифати нафӣ сохта мешавад ва дар сифати нафии забони русӣ ҳар дуи ин морфема: суффикси сифатсоз ва префикси нафӣ мушоҳида мешавад. Аммо қолаби сохтани сифатҳои нафӣ бо префикси **бе-** дар забони тоҷикӣ тамоман дигар аст. Ба воситаи префикси **бе-** сифати нафӣ бар хилофи забони русӣ на аз сифат, балки аз исм сохта мешавад. Масалан, калимаи «семейный» «оиланок» ва калимаи «бесемейный», «беоила» («беоиланок» не) тарҷума мешавад. Дар калимасозии «бепартиявӣ» ин қолаби калимасозӣ сарфи назар шудааст: аввал аз калимаи «партия» ба воситаи суффикси «гӣ//вӣ-сифати нисбии «партиявӣ» ва пас аз он аз сифати нисбӣ ба воситаи префикси «бе-» сифати нафӣ сохта шудааст.

Маълум аст, ки аз сифатҳои нафие, ки бо префикси **бе-** сохта шудаанд, ба воситаи суффикси масдарии **-ӣ** исми маънӣ сохта мешавад. Чунончи: **бекор — бекорӣ, бечора — бечорагӣ, бехона, бехонагӣ**. Азбаски дар сохтани калимаи «бепартиявӣ» қоидаи калимасозии сифат

¹ Ҷ. Икроми. Дарси устод. «Садои Шарқ», 1978, № 4, сах. 87.

вайрон шудааст, аз он ба воситаи ин суффикс исм сохта намешавад.

Ба назари мо, то ҳол ислоҳ нашудани калимаи «бепартиявӣ» ва ин дараҷа паҳну машхур шудани он чанд сабаб дорад: 1) калимаи «бепартия» ҳамаи маъно ва ҷилоҳои маъноии «беспартийный»-ро ифода карда наметавонад, 2) эроди Айнӣ ба калимаи «бепартиявӣ» муддати дароз ба мутолиаи умум гузошта нашуда буд; 3) илми забоншиносии тоҷик то солҳои охир асосан дар доираи мактабу маориф маҳдуд буд, ба услубиёт ва ҳусни сухан бевосита даҳолат намекард; 4) калимаи «бепартиявӣ»-ро дар луғату китобҳо, ҳатто, ба асарҳои ҳуди Айнӣ дохил карда (Куллийёт, ҷ. 3, сах. 522), ба расмӣ дароварданд.

Дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ калимаи «беспартийный» ду ҳел: «бепартиявӣ» ва «бепартия» тарҷума шудааст. Азбаски калимаи «бепартиявӣ» пеш аз калимаи «бепартия» омадааст ва ибораи «беспартийный большевик» «большевики бепартиявӣ» тарҷума шудааст, калимаи «бепартиявӣ»-ро асос ҳисоб карда, калимаи «бепартия»-ро сарфи назар кардаанд.

Тамоман нодуруст аст, ки баъзе рафиқон ин калимаро ҳатто ба асарҳои ҳуди Айнӣ дохил кардаанд. Чунончи, дар саҳифаи 522-и Куллийёти Айнӣ, ки соли 1960 чоп шудааст, яке аз ҷумлаҳои Айнӣ таҳрир ва ба он калимаи «бепартиявӣ» илова карда шудааст:

«Ҳасан Эргаш, ки аз маҷлиси якҷояи коммунистон, комсомолон ва фаъолони бепартиявии деҳа бо Фотима паҳлу ба паҳлу мебаромад, аз вай пурсид».

Дар се нашри пешинаи «Ғуломон» (солҳои 1935, бо ҳуруфоти лотинӣ, 1950 ва 1958) ин ҷумла чунин омадааст: «Ҳасан Эргаш, ки аз маҷлиси якҷояи коммунист, комсомол ва фаъолони деҳа бо Фотима паҳлу ба паҳлу мебаромад, аз вай пурсид»...

Забони тоҷикӣ, яке аз забонҳои муқтадир ва тавоноии ҷаҳон эътироф шудааст. Агар қаламдастони мо, аз ҷумла тарҷумонҳо, ҳамаи имкониятҳои дохилии онро ба ҳисоб мегирифтанд, калимаи «беспартийный»-ро бо ҳамон маънои нафӣ нисбиаш тарҷума кардан мумкин буд. Дар забони адабии тоҷик се префикси нафӣ сифатсоз (бе-, но-, ғайри-) мавҷуд аст, ки бо маъно, табиат, қобилият ва асосҳои калимасозашон аз ҳам фарқ мекунанд. Префикси калимасозии **ғайри-** аз префиксиҳои **бе-** ва **но-** бо он фарқ мекунад, ки ба воситаи ин пре-

фикс аз сифатҳои нисбӣ сифатҳои нисбии нафӣ сохта мешавад. Чунончи, Сотим Улуғзода аз сифати нисбии «помириён» ба воситаи ҳамин префикс сифати нисбии нафӣ сохтааст:

Чавони помирӣ чавоб дод, ки «Шоҳносири Хисрав»-ро пайғамбар мегӯянд ва помириён ба вай ихлос доранд. Мо талабагони **ғайрипомирӣ** бошем, ин номро аввалин бор буд, ки мешунидем (С. Улуғзода, Субҳи чавони мо, сах. 288—289).

Калимаҳои ғайритабӣ, ғайриорганикӣ, ғайривоқеӣ, ғайриилмӣ, ғайрилегалӣ, ғайримахаллӣ, ғайримуқаррарӣ, ғайримуқимӣ, ғайриоддӣ, ғайрирасмӣ, ғайриқонунӣ, ғайриҳаётӣ, ғайриҳарбӣ, ғайриҳақиқӣ дар асоси ҳамин қолаб сохта шудаанд. Калимаи «беспартийный»-ро дар асоси ҳамин қолаб тарҷума кардан мумкин буд: «**ғайрипартиявӣ**».

Дар калимаҳои, ки бо префикси **ғайри-** ва сифатҳои нисбӣ сохта шудаанд, муносибати нисбии истисноӣ мавқеи асосиро ишғол мекунад.

Дар омади гап ҳаминро ҳам бояд гӯям, ки доир ба сифат як силсила асару мақола навишта шуда бошад ҳам, касе ба ин тарафи масъала эътибор намодааст. Тамоман афпазир нест, ки на дар китоби дарсӣ барои мактабҳои миёна ва на дар китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ префикси калимасозии **ғайри-**дарҷ нашудааст, ҳол он ки вай яке аз аффиксҳои асосӣ ва сермаҳсули калимасоз ба шумор меравад. Дар навишти ин префикси калимасоз дар матбуоту нашриёти мо ягонагии имло дида намешавад, аксар вақт онро пешоянд гумон карда, чудо менависанд.

Устод Айнӣ ҳангоми калимасозӣ аз тобишҳои маъноии ин префикс, ки аслан калимаи мустақил мебошад, истифода кардааст. Чунончи, *ӯ* барои ифодаи нозуктарин тобишҳои маъноӣ ба ҷои калимаҳои манфии «номаъқул» ва «номусулмон» «**ғайримаъқул**» ва «**ғайримусулмон**»-ро кор фармудааст. Раҳим Ҷалил ба ҷои «бедин» калимаи «**ғайридин**»-ро («Маъвои дил», сах. 8) кор фармудааст.

Албатта, аз калимаи бепартиявӣ фавран даст кашанда, ба ҷои он «**ғайрипартиявӣ**»-ро истифода кардан шарт нест. Ҳар дуи ин калимаро кор фармудан мумкин аст, вале аз онҳо калимаи «бепартиявӣ» аз қоидаи умумӣ истисноӣ, ин гуна калимаҳои истисноӣ қоида дар забони тоҷикӣ мавҷуданд.

Агар ба калимасозии сифат аз ҳамин дидгоҳ назар афканем, калимаи «бесклассовый»-ро «бесинфӣ» не, балки «бесинф» ва ибораи «бесклассовое общество»-ро «чамъияти бесинфӣ» не, балки «чамъияти бесинф» тарҷума кардан лозим аст. Воқеан, дар луғатҳои дузабонаи русӣ-тоҷикӣ ва тоҷикӣ-русӣ «бесклассовое общество» дуруст тарҷума шуда бошад ҳам, дар китобҳои дарсӣ ва мақолаҳои рӯзмарра ба он риоя намекунад.

Дар «Луғати русӣ-тоҷикӣ» калимаи «безответственность» «бемасъулиятӣ», «беҷавобгарӣ» тарҷума шудааст. Аз ин ду калима «бемасъулиятӣ» дуруст сохта шудааст, вале калимаи «беҷавобгарӣ» сунъӣ менамояд, чунки дар калимаи якум аз сифати «бемасъулият» ба воситаи суффикси -й исми маънӣ сохта шудааст, дар калимаи дуюм бошад, ин қолаб ба назар намерасад, чунки дар забони тоҷикӣ сифати «беҷавобгар» нест. Бесабаб нест, ки сифати «безответственный» «номасъул», «бемасъулият» тарҷума шуда, дар ин қатор «беҷавобгар» зикр наёфтааст. Дуруст аст, ки суффикси -й аз таркибу ибораҳо ҳам калима месозад, вале дар забони тоҷикӣ таркиби тавсифии «беҷавобгар» низ мушоҳида намешавад, ки аз он «беҷавобгарӣ» сохта бошанд. Калимаҳои «бемақсадӣ» (тарҷумаи «бесцельность» ва «бессистематӣ» «безсистемность») низ ба назар сунъӣ менамоянд, вале онҳо дар асоси қолаби маъмули калимасозии исми маънӣ сохта шудаанд. Дар ҷунин маврид ҳусни сухан тақозо мекунад, ки калима аз ҷиҳати қолаби калимасозӣ дуруст бошад ҳам, ба ҷои вай синонимҳои муносибаш истифода шаванд. Дар ин гуна ҳолатҳо исмро бо исм иваз кардан шарт нест, балки, ҷунон ки М. Шукуров ҳам гуфта буд, масдар ва ибораҳои масдарӣ ҳам ин вазифаро адо карда метавонанд. Бинобар ин ба ҷои «беҷавобгарӣ», «бемақсадӣ», «бенатиҷагӣ» ва «бессистемагӣ» барин калимаҳо мисли «ҷавобгар набудан», «мақсад надоштан», «натиҷа надоштан», «бе натиҷа будан», «система надоштан» масдарҳои истифода кардан мумкин аст.

Бисъёре аз ғалатҳо ва носуфтагӣҳо дар натиҷаи он ба амал омадаанд, ки мо исмро исму сифатро сифат тарҷума мекунем. Ҷунончи, вақте ки қолаби калимасозии исмҳои маъниро аз назар мегузаронидем, дидем, ки ибораи «государственная безопасность» «беҳатарии давлатӣ» тарҷума шудааст, яъне сифатро сифат тарҷума кардаанд, ҳол он ки онро «беҳатарии давлат»

тарчума кардан лозим буд. Дар забони русӣ сифат соҳибоят, мансубият, таъинот ва нисбатро ифода мекунад, вале дар забони тоҷикӣ мансубият ва соҳибияти предмет ғолибан бо исм ифода мешавад, дар забони тоҷикӣ ин гуна муносибатҳо асосан бо ёрии воситаҳои синтаксисӣ сурат мегиранд.

Бояд иқрор шуд, ки ин гуна калимаҳои сунъисохт, ки бо таъсири омилҳои гуногун ба забони адабии тоҷик роҳ ёфта, аз безҳтиётӣ бепарвоии мо шакли умумӣ гирифтаанд, кам нестанд. Қисме аз онҳоро устодони нишон дода бошанд ҳам, бо сабабҳои гуногун ислоҳ нашудаанд. Чалол Иқромӣ дар ҳамин ёддошти худ навиштааст, ки ман соли 1939 дастнависи романи «Шодӣ»-ро бо супориши нашриёт барои таҳрир ба устод Айнӣ, ки дар Самарқанд истиқомат мекард, фиристодам.

«Устод дар муддати муайян романро таҳрир карда, ба ман фиристод. Ин дастнавис ва таҳрир ҳоло яке аз осори қиматбаҳои таърихи адабиёти советии тоҷик шуда мондааст. Зеро ки устод Айнӣ дар ҳар саҳифаи ин дастнавис фикрҳои гаронбаҳои худро қайд карда, калима, ибора ва ҷумлаҳоро ислоҳ намудааст. Агар кас ин дастнависро бо диққат мулоҳиза карда барояд ва онро ҳарф ба ҳарф омӯзад, як мактаби олии забоншиносӣ ва адабиётро хатм кардагӣ барин мешавад»¹.

С. Улуғзода аз ислоҳу таҳрири аввалин тарҷумааш «Сам ва Дик» ба ваҷд омада, навиштааст, ки «Ман тасҳехоти уро дар саҳифаҳои дастнависам бо диққат мутолиа карда баромадам. Ба ҳамин тарик, ман аз нависандаи калон, шахси соҳибдил, мушоҳидакор ва дақиқ устод Садриддин Айнӣ аввалин танқид ва аввалин таъриферо шунидам, ки касро ҳам меомӯзонад ва ҳам пару бол мебахшад»².

Ин гуна дастнависҳои кордида ва таҳрирхӯрда, ки дар онҳо нури чашм ва хуни дили Айнӣ фидокор сарф шудааст, дар таърихи илму маданияти тоҷик кам нестанд. Қисме аз онҳо бо ташаббуси фарзандони Айнӣ ва рафиқони дигар ҷоп шудааст. Вақти он расидааст, ки дари ин мактаби олии баландмартабаро ба рӯи мардум комилан боз кунем, то ки аз нури маърифати он ҳама баҳравар шаванд.

¹ Ч. Иқромӣ. Дарси устод, сах. 84.

² С. Улуғзода. Субҳи ҷавонии мо, сах. 325—326.

С. Айнӣ ба муносибати забонҳо, алалхусус ба муносибати забони тоҷикӣ бо забонҳои русӣ, форсӣ ва арабӣ махсус эътибор додааст. Устод аз забон баровардани калимаҳои маъмул ва ҳазмшудаи арабиро, ки аз тарафи шахсони ҷудогона дар солҳои бист содир шуда буд, рафтори ношоиста ва ҳангоми зарурат қабул кардани калимаҳо, алалхусус, калимаҳои русиву интернационалиро маслиҳат дониста, мувофиқи он амал карда, аҳли илму адабро аз паси худ бурдааст, ӯ дар айни замон бе зарурат кор фармудани калимаҳои бегонаро нодуруст ва зараровар донистааст. Ҳоло қаламдастони мо ба ин қоида риоя мекунам, вале гоҳо дар матбуоту китобҳои мо ба ҷои калимаҳои соддаву фаҳмои тоҷикӣ калимаҳои душворписанд ва ибораҳои номафҳуми арабӣ, дар баъзе услубҳои калимаҳои бегона бе ҳеҷ гуна зарурат меоянд. Масалан, 9, 12, 1978 бо сарлавҳаи «Қонуни ислоҳоти арзӣ ба тасвиб расид» мақолае ҷоп шуд, ки дар он калимаву терминҳои архаистӣ ва ба табиати забони адабии ҳозираи тоҷик бегона кор фармуда шудаанд. Забони ин гуна мақолаҳо ҳолати имрӯза ва роҳи инкишофи забони моро инъикос намекунад ва дар ин соҳа далели намунаи ибрати дигар форсизабонҳо будани забони тоҷикӣ шуда наметавонад.

Роҳи дигари дар забони адабӣ пайдо шудани калимаву ибораҳои номафҳум, сунъисохт ва ҷумлаҳои таҳрирталаб ин аст, ки баъзе қаламкашони мо, алалхусус, рӯзноманигорон қоидаҳои грамматикӣ забонро риоя намекунам. Масалан, мо боре ба нависандагон ва рӯзноманигорон барои он эрод гирифта будем, ки дар навиштаҳои худ як қоидаи машҳури забони тоҷикиро ба ҳисоб намегиранд, сифати феълӣ замони ҳозираояндаро гоҳо бо префикси **ме-** ва суффикси **-а** (одами меомада) месозанд, ҳол он ки дар ин маврид ба сифати феълӣ ҳамроҳ кардани суффикси **-гӣ** шарт аст: Одами меомадагӣ. Бо вучуди он дар саҳифаҳои матбуоти мо ҳоло ҳам ин гуна тарзи нодурусти калимасозӣ дида мешавад. Масалан, 13 марти соли 1979 дар яке аз газетаҳои республикавӣ ҷумлаи зерин ҷоп шудааст: «Агар шумо ба **бори** ба (?) самолёт **мебурдаатон** дилпур набошед, ба коркунони шӯъба... муроҷиат намоед».

Дар навиштаҳои аҳли қалам, ҳатто дар асарҳои нависандагони маъруф ва таҷрибадори мо ба ҳисоб нагирифтани муносибати маъноӣ грамматикӣ калимаҳо дар ибораву ҷумла хеле зиёд ба назар мерасад. Чанд

намуна: «Дар ресторан одам пур буд» (Ҷ. Икромӣ, «Зоги бадмур», «Садои Шарқ», 1977, № 11, сах. 53). «пешониам намнок шуд» (Ҳамон ҷо, сах. 52). Сад сӯм надошта бошу сад дӯст ба худ дор» (Ҳамон ҷо, сах. 58). «Мову шумо бо кӯчаи Ҷӯра Зокиров, ки ибтидо-яшро аз доманаи Рухаки райони Хучанд дар дехаи Ғо-зиёни чануби шаҳр сар мекунад, боз ба Чорраҳа мео-ем (Р. Чалил, «Маъвои дил», сах. 78). «Шодии мо дароз нақашид («Садои Шарқ», 1977, № 12, сах. 121), Умархон ҳарчанд кӯшиш кард, ки келину модаршӯйро ошти кунад, нашуд (Ю. Ақобиров, Замини падарон сах. 25). «Рост, ки Давронов он вақтҳо ба масъала чандон чуқур нарафта буд» (М. Хоҷаев. Об-рушноӣ, «Садои Шарқ», 1977, № 8, сах. 33). «Риштаи кор то-рафт мураккаб мегашт» (Ҳамон ҷо). «бояд виҷдони ҳар коркун ҷавобгар бошад (Аз газета). «Соли гузашта ягонагии бародаронаи мамлакатҳои иттиҳоди социалис-тӣ минбаъд ҳам мустаҳкам шуд» (Аз газета, 1, 1. 1978).

«Меҳнати нависанда имрӯз ба талаботи ҳамарӯзаи коргарону деҳқонон, интеллигенцияи меҳнатӣ табиқ ёфтааст. Чи тавре ки одамон ба муҳимтарин чизҳои истеъмолӣ зарурат дошта бошанд, аз он ҳам бештар ба сарватҳои маънавӣ зоҳир мекунанд» (Аз газета, 8. 4. 79)... Чунин мешавад, ки ҷиҳати бадеӣ ва ғоявӣ асарҳои алоҳидаи нависандагон ва алаҳхусус адибони ҷавон ҳаматарафа таҳлил ва муҳокима накарда ба ҷоп тавсия мегардад». (Аз газета, 8. 4. 79).

Садриддин Айний риояи қоидаҳои забонро аз ҳама соҳибқаламон саҳт талаб менамуд ва таъкид карда буд, ки навиштаҳои мо, савияи забонӣ ва маданияти суҳанамон бояд ба ҳақиқати воқеии замони социалис-тӣ ва талаботи рӯзафзунӣ он мувофиқ бошад.

Бузургон ва хирадмандони илму адаб забонро бо миллату модар ва Ватан дар як қатор гузошта, ҳимоя кардан, тозаву покиза нигоҳ доштан ва инкишоф додани онро вазифаи муқаддаси ҳар як фарзанди фозили он донистаанд. Садриддин Айний ҳамчун фарзанди сазовори халқи тоҷик ин вазифаи пуршарафи худро дар муҳимтарин марҳилаи таърихӣ сарбаландона ба ҷо овард ва ба наслҳои оянда дастурҳои пурарзиш гузошт, ки ба амал татбиқ намудани онҳо вазифаи аҳли илму адаб мебошад.

ҲУСНИ КАЛОМИ ЛОИҚ

Дар Иттифоки нависандагони Тоҷикистон ба муносибати муҳокимаи материалҳои журнали «Садои Шарқ» боре маҷлиси бонуфузе барпо шуд, ки ба баъзеҳо танҳо дар роҳрави маҷлисоҳ ҷой расид.

Сухан аз шеърӯ шоирӣ мерафт. Баҳсу мунозира асосан дар атрофи ашъори Лоиқ авҷ гирифт. Чанде нуктагирӣ мекарданду чанд нафари дигар таъриф. Садри маҷлис Аминҷон Шукӯҳӣ хангоми ҷамъбасти ин баҳсу талош гуфт: Лоиқ ба ҳеч гуна ҳимоятгар мӯҳтоҷ нест, ӯ худро аз ҳар кас беҳтар ҳимоя мекунад, шеърҳои вай гувоҳи ҳоланд. Имрӯз, ки ин баҳои шоири гавҳаршиносро рӯи коғаз меовардам, як байти обдори шеъри тозаи Лоиқ ба хотирам омад:

Пон ман бар сангкӯб аз хурдӣ одат кардааст,
Ғар зи санги роҳ тарсам, аз кӯхистон нестам.

Дар маҳфили адабии Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ асарҳои алоҳида ё ки маҷмӯаи шеърҳои адибонро бо иштироки муаллиф муҳокима мекарданд. Дар ин маҷлиси илмӣ аз аҳли илму адаби пойтахт ҳар кас ки мехост, иштирок мекард. Навбат ба «Сари сабз» ва «Илҳом»-и Лоиқ расид. Бовар кунед, дар ягон маҷлис ин қадар одам ҷамъ нашуда буд ва ҳама ҳис мекарданд, ки барои ин донишгоҳ акнун маҷлисоҳи бузургтаре лозим будааст.

Дар ин сӯҳбати илмӣ аз мазмунҳои тоза, фикрҳои бикр, аз мувофиқати шаклу мазмуни назм, аз ҳусни расо ва забони шеваи Лоиқ сухан мерафт. Албатта, танқид ҳам буд. Лоиқ дар охир аз шеърӯ шоирӣ, асрори ин касб, парвози сухан ва каломии мавзун сухане чанд гуфт. Сарвари маҷлис Раҷаб Амонов, ки пеш аз ин рӯбиҳои Лоиқу Хайёмро аз ҷиҳати мазмуни фалсафӣ ва санъати баён таҳлил карда буд, пас аз баромади Лоиқ дар нутқи ҷамъбастиаш гуфт: Оре, назми Лоиқ баландпарвоз аст. Чунин шеърҳоро танҳо шоири олим гуфта метавонад.

Дар Институти педагогии шаҳри Ленинобод бо ҳодими журнали «Садои Шарқ» вохӯрӣ барпо шуд, устод Раҳим Ҷалил низ буданд. Садри маҷлис аҳли адабро муаррафӣ карда, ба шоир Убайд Раҷаб сухан дод. Ҳамоно ба ӯ аз зал савол доданд:

— Чаро Лоиқ наомад?

Қудрату қозибай ашъори Лоик пеш аз хама дар мухаббати халқу Ватан, дар ишқи ҷавонӣ ва ёри дилоро, дар меҳри поки падару модар, дар дӯстӣ ва ҳамдастию ҳамкориҳои мардуми советӣ, дар таълимоти ҷовидонӣ ва сарпарастии партияи заковатманди Ленини кабир, дар мақоми аҳли қалами даврони советӣ, дар азму умед, химмату ғайрат, мақсаду маром, фитрату санъат, забону калом ва рӯҳи бардаму табъи солими шоир мебошад.

Худи Лоик мақсаду мароми шоири соҳибзавқу соҳибтабъи замони моро дар симои Мӯъмин Қаноат чунин дидааст: «Хидмат ба замон, дастъёрӣ ба партия ва халқ, илҳомбахшӣ ба халқи меҳнатӣ, пок ва шод доштани рӯҳи бузургону пешмарғони корзорҳои бузург, фирӯзи некиву тантанаи зебӣ, шукру сипоси неъматҳои замину замон-ин аст қасди Мӯъмин Қаноат аз шеър ҳамчун аслиҳаи муробиза...»¹

Лоик сарояндаи ҳаёти хуррам ва диёри ҳамешабахори мост, ин сарояндаи поксиришт оҳанги хос ва мавсуфи хоса дорад, ба ҳар тарз ва дар васфи ҳар киву ҳар чӣ наменардозад. Вай ҳабиби худ, шафики худ ва дилу ҷони худро васф мекунад. Дилу ҷони вай халқу Ватананд, ки Тоҷикистон чигаргӯшаи он аст. Дар ашъори Лоик ҳар санги Тоҷикистон, ҳар мушт хоку ҳар қатра оби вай бо тобиши хос дилрабоӣ мекунад, азизу мӯътабаранд.

Лоик шоири ҳаваскор нест. Эҷоди ӯ самари табъи саршору фитрати гуҳарбор аст. Аз ин рӯ, эроди Гулназар дар бораи он, ки Лоик «аз ҳеҷ чиз ҳар чиз» месозад, ҳамчун эътироф ва тақдир садо медиҳад.

Дили Лоик басо амиқу васеъ буда, табъи нозуки ӯ аз сарчашмаҳои пурфайзу баракати илму адаби дирузу имрӯзи тоҷик ва ба шарофати имкониятҳои даврони мо аз адабиёти рус, дигар халқҳои советӣ ва ҷаҳон баҳра бардоштааст. Ин аст, ки ӯ таманно дорад:

Муддаоям зи назм ин бошад,
Пос дорем назми дунёро,
Бо сухан то хама раво дорем
Фарзи имрӯзу қарзи фардоро.

(«Таманно»)

¹ Лоик. Рӯҳи қаҳрамони назм. «Маориф ва маданият», 4 октябри соли 1975.

Масолехи ягонаи бунъеди шеър ва воситаи ягонаи иб-рози эҳсоси калби шоир сухан аст. Аз ин ҷиҳат мо хос-тем, пеш аз ҳама доир ба забон ва тарзи баёни Лоиқ мулоҳизае чанд пеш орем.

Таркиби луғавии забони Лоиқ хеле ғанист. Вай ба-роӣ ифодаи ҳама гуна андешаву матлаб аз ҳазинаи бе-интиҳои калимоту ибороти халқ луғати дилхоҳашро пайдо мекунад ва онҳо дар ашъори Лоиқ бо ҳамаи паҳ-луҳои маъноӣ ва рангорангиашон таҷалли мекунанд. Шоир аз ҳамаи манбаъ ва сарчашмаҳои забони адабӣ моҳирона истифода бурдааст. Яке аз ин манбаъҳо ада-биёти оламшумули классикии ҳазорсолаи мост. Ин ада-биёт забони шоирро басо гӯё ва шево намудааст. Аз дурдонаҳои классикони адабиёти мо имрӯз кам касе чун Лоиқ баҳра бурдааст. Қалимаҳо, ибораҳо ва образ-ҳои латифу зарифи классики дар ашъори Лоиқ бо дур-донаҳои сухани халқӣ омезиш ёфта, ҳамдигарро ҳусн тоза мебахшанд. Чунончи, дар шеъри «Айнӣ» калима-ҳои адабии китобии **аъмоқ, ҳамгинан, тармим, рағм, ниёгон, тараб, парчам, маснад, манзар, фитрат** бо ка-лимаву ибораҳои адабии гуфтугӯи зиндадаргӯр, **бому девор, буду нобуд, синчу болор, валангор, мушти гиреҳ-баста, фаръеди таболуд, андӯхи тараболуд, шодии ға-молуд** ва амсоли инҳо ба ҳам омезиш ёфта, нуру зиёи яқдигар ва умуман каломи адибро фузудаанд.

Дар шеъри «Айнӣ» нисбатан бештар истифода шу-дани луғатҳои адабии китобӣ ва камистеъмол ба мав-зӯ, рӯҷӯи таърихӣ ва ба услуби тантанавӣ ва бошукӯ-ҳи суханронии шоир вобаста аст. Услуби эҷодии Лоиқ умуман бошукӯҳ аст, вале вобаста ба мавзӯи баҳс исти-фодан луғатҳои китобӣ ва таърихӣ ҳар хел мебошад. Масалан, услуби «Қитъаи шеър» низ бошукӯҳ ва мутан-тан аст, вале азбаски дар ин ҷо мавзӯи тасвиру баҳс ба қалам овардани симои Турсунзодаи даръедил, арбо-би давлати советӣ ва шоири муборизи замон аст, дар он танҳо як луғати шарҳталаб — хушунат истифода шу-дааст, ки он дар байни калимаҳои ҳамвазну ҳамқофия ва аз ҷиҳати маъно мувофиқ басо табиӣ ва хушоҳанг менамояд ва ба феъли инкорӣ дар ҷояш афтодааст, он-ро бо ҳеҷ яке аз муродифҳояш иваз кардан мумкин нест. Чунончи, шоир дили бузург, пурҷӯшу хурӯш ва лабрези меҳру шафқати Мирзо Турсунзодаро тавсиф намуда, аз ҷумла менависад:

Дар ӯ рашку хусумат нест,
Дар ӯ гарде хушунат нест.
Дар ӯ аз ганҷҳои ҷовидона
Ба ҷуз ганҷи сухан,

ганҷи муҳаббат нест.

Хушоянд он қадар буда,
Ки мӯхтоҷи хушомад нест...

Дар ин порча калимаи зебои «хушоянд» низ истифода шудааст. Мисли хушоянд калимаҳои пурмаънову хушсадои тоҷикӣ дар ҳазинаи адабиёти классикӣ бисёрёранд. Лоик дар истифодаи чунин луғатҳо низ қодиру моҳир аст.

Дар эҷодиёти Лоик луғатҳои қадимӣ ва калимаҳои таърихӣ кам нестанд. Калимаҳои рағм, нисъёнӣ, ламъа, сармад, озин, газанд, имтизоҷ, русто, улвия, аҷроми улвӣ, аҷноси сифлӣ, асвод, аъдо, ламс, меъод, мазҳар, тард, навашта, пашиз, ворун, вожун, матрук, иттисол, озмун, мавла, забарҷад, тақсир, мақсур, ҳамр, рӯё, ҳамоса, чағона, гаравгон аз ҳамин қабил мебошанд.

Калимаҳои мазкур бештар аз рӯи зарурати услубӣ истифода шудаанд. Қисме аз онҳо дар эҷодиёти шоир, албатта, бо нияти ба ин луғатҳо додани хусусияти умумистеъмоли такрор омадаанд. Аз ҳамин ҷиҳат луғатҳои аз адабиёти классикӣ истифодакардаи шоир ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд, як қисми онҳо тадриҷан ҳазм шуда, дар ин ё он услуб истифода шавад ҳам, қисми дигарашон ҳамчун луғати хос ва шарҳталаби эҷодиёти шоир боқӣ мемонад.

Бояд гуфт, ки калимаҳои кӯҳна ва душворписанд фаҳмидани матлабро мушкил мегардонанд, забони адиб ҳар қадар соддаву фаҳмо бошад, тири ӯ ҳамон қадар тезтару хубтар ба нишон мерасад. Ин гуфтаҳо ба Лоик бештар мансубанд, чунки доираи хонандагони сершумори вай хеле ва хеле васеъ мебошад.

Лоик аз дигар манбаи забони адабӣ, ки устод Айнӣ «анбори холинаванд» номидааст, аз забони зиндаи халқ эҷодкорона истифода мебарад. Калимаҳои арғушт, ёла, шахсар, бошу буд, маистон (ба маънии нигоҳ надор), дунъехӯрда, лаҳадқӯб, пешдаргирон, дилкашол, дилбардорӣ, хомталаш, тарозубаркаш, ҷавони-марг, пешмарг, валангор, зиндадаргӯр, зӯъм, пайкол, нотавонбин, пешобағал, гарданшах, ҷигос, ғиром, сарборӣ, хомсӯз, маътал, барзан, барчош, лайс, шаббош, сарак, ғози мизон, роҳгумзадан аз ҳамин сарчашма ба эҷодиёти Лоик бевосита ва ё бавосита дохил шудаанд.

Дар хусуси истифодаи калимаҳо аз забони зинда ва шоҳаҳои он устод Айнӣ навишта буд: «Хулоса, дар забони зиндаи халқи тоҷик чунон хазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо нависандагон ана ҳамон дурдонаҳоро ёфта, ба омма тӯҳфа кардан аст...»¹

Калимаҳои **шаббош** (дар иҷрои қорё ё истироҳате шабона мондан, «С начовкой», **пешобағал** (сари сина), **шахсар** (сари саҳт), **ғиром** (ғиреб, найранг, фанд), **хомсӯз** (нопухта сӯхтани чизе, чизи нимпази сӯхта), **хомпаз**, (нимпаз, нимҳому нимпухта), **маътал** (интизор), **лайс** (нафис, нафиси лағжонак), **барчош** (ҳангоми тӯй ба сари домоду арӯс пошидани тангаву тилло), **ғози мизон** (наҳе, ки дар моҳи мизон пайдо мешавад, маҷозан несту нобуд шудани чизе), **арғушт** (ракскунон ҷарҳ задан), **рахгум задан** (роҳ гум кардан) ва ғайра нишон медиҳанд, ки адиб дар асоси ҳамин назария амал кардааст.

Калимаи **мута** аввалин бор дар таркиби калимаи мураккаби «муташоир» истифода шудааст. Ин сифат дар гуфтугӯи халқ, алаҳхусус, дар гуфтугӯи мардуми водии Зарафшон мисли адабиёти классикӣ ба маънии кӯтоҳ истифода мешавад ва маънои нописандӣ, пастзанӣ ва таҳқир дорад. Лоик ин сифатро ба шоирони тангназар, ки мақсаду мароми шеърро шоириро намефаҳманд ва онро ҳавою ҳавас мепиндоранд, маҷозан раво дидааст. Лоик образи лирикии шоири дилоғоҳ, рамузфаҳм, нуктасанҷро ба шоирони кӯтоҳандеш ва тангназар муқобил мегузорад, вай бар хилофи муташоирҳо шеъреро таманно дорад, ки бо бунёдкорони қасрҳои мӯхташами замони мо, коргарони заводу фабрикаҳо ва Қоҳи нур ҳамнафас бошад:

Суруде хоҳаму достон

Шумо, эй муташоирҳо, ҳама хомӯшӣ бигзанед,
Дили танги шумо аз қофия ҳам тангтар бод!

Суруде хоҳаму достон,

Ки дунё, ҳамсадою ҳамнаво бошад,
Заминҳову замонҳоро висолу иттисол орад,
Барои ҳар забону миллату ирку наҷоди даҳр
фаҳмову раво бошад.

¹ С. Айнӣ. Куллийет, ҷ. 11, к. 2, саҳ. 388.

Калимаҳои шахсар низ аз забони зинда ҳамчун маҷоз истифода шудааст. Ин калима одатан нисбат ба асп кор фармуда мешавад, вале шоир онро ба қаҳрамони лирикӣ нисбат дода, ба маънии қавӣ, устувор ва часуру мубориз истифода бурдааст. Чунончи, ӯ ба падари деҳқонаш мурочиаткунон гуфтааст:

Пас чу ту кадри замин донистам,
Пас чу ту шахсару бебок шудам.
Ефтам роҳ зи ҳар бераҳа,
Аз ҳама айбу гунаҳ пок шудам.

(«Падарам, эй падари деҳқонам»)

Яке аз вазифаҳои адиб дар интиҳоби калимаҳо аз забони халқ ин аст, ки вай калимаҳои маъмули классикӣ ба тағйироте дучоршударо дар шакли дурусту қобили қабул ба забони адабӣ пешкаш намояд. Лоик ба ин қоида такя намуда, ба калимаи «навгонӣ» умри дубора бахшидааст. Ин калима дар забони халқ дар шакли «навқон» ба маънии меваи аввалин, ки онро **боғбон** низ гӯянд, инчунин ҳосили нав мавҷуд буд. Лоик онро хеле бамавқеъ истифода кардааст:

Шукр гӯям ҳар дарахтеро, ки бошад дубара,
Шукр гӯям ҳар ниҳолеро, ки **навгонӣ** диҳад.
Шукр гӯям ҳар сабоҳеро, ки хуршед аз уфук
Пайки рӯзи нав зи баҳши умри инсонӣ диҳад.

(«Шукр гӯям зиндагиро
бо ҳама ширину талх»)

Баъзе калимаҳои китобӣ дар забони зинда маънии нав пайдо мекунанд, ки он маънӣ низ ба туфайли адибон ба забони адабӣ дохил мешавад. Аз ин ҳолат саргузашти калимаи «бардошт» низ шаҳодат медиҳад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шаш маънои калимаи **бардоштан** зикр шудааст:

1. боло кардан, баланд кардан (парда, бардошт);
2. барпо кардан, сохтан, бино кардан (иморат бардошт);
3. аз ҷо ҷунбондан, ба по хезондан (лашкар бардошт);
4. гирифтани (ӯро бардошт);
5. нест кардан, куштан, аз байн бурдан (ӯро аз миён бардошт);
6. задан, офат расонидан (сармо бинии элчиро бардошт)¹.

¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ, ҷ. 2, сах. 146

Дар ин фарҳанг маъноҳои феълӣ ин калима дарҷ шудааст ва аз ҳамин сабаб аст, ки вай танҳо дар шакли масдар омадааст. Дар забони тоҷикӣ бисёр феълҳо дар шакли тасрифиашон ба исм гузаштаанд, калимаи бардошт низ ин пояи калимасозиро тай намудааст. Дар ин маънову вазифа калимаи «бардошт» дар забони халқ маъмул буда, ба адабиёти бадеӣ, ҳатто, ба услуби тантананоки он роҳ ёфтааст:

Тоҷик ҳама умр ба ҳар бозии қисмат,
Бардошт биомӯхта зи кӯҳи ватанаш буд.

Чунон ки мебинем, «бардошт» ба маънии сабр, тоқат, таҳаммул, шикебойи омада, яке аз хислатҳои даргули таърих парвардаи халқи моро ифода мекунад. Дар ин мавқеъ, ки пурсабру пуртоқати халқ ба сабру тоқати кӯҳи Ватан нисбат дода образи барҷастае офарида шудааст, ҳеҷ кадоме аз муродифоташ ҷои онро ғирифта, тобишҳои маъно ва реалияти тасвириро ин тарзи ифода карда наметавонад. (Ҳамаи муродифҳои ин калима мувофиқи маънову мавқеашон дар ашъори Лоик истифода шудаанд).

Калимаи **тақсир** бошад, ба таъбироти кулӣ дучор шудааст, ин калима ҳоло ба маънии **ҷаноб**, **мӯхтарам** истифода мешавад. Аммо Лоик онро ба маънии кӯҳнааш-нуқсон, айб, хато, кӯтоҳӣ истифода кардааст. Дар ашъори шоир калимаҳои ҳамрешаи **тақсир**, **қусур** (каммаҳдуд, ноқис) дида мешаванд, ки аз онҳо калимаи **қусур** дар забони имрӯзаи мо маълуму мафҳум мебошад. Маънои калима **қусур** дар забони тоҷикӣ васеътар шуда, на танҳо камбудӣ, кӯтоҳӣ, балки ҳамчун муродифи калимаи «лаънат» таҳқирро ҳам мефаҳмонад. Ба ин маънии вай ҳатто дар таркиби калимаи мураккаб **меояд: падарқусур**.

Лоик дар мавридҳои зарурӣ худ калима месозад ва калимаҳои сохтаи номаълум ва ё камистеъмодро низ истифода мекунад. Калимаҳои **мавҷгир** (антена), **кайхонкушо**, **тӯфонзода**, **фарсангсор**, **ҳамсанг**, **ҳаминон**, **нобиғзод**, **хушкӯстан**, **ризокор**, **дунёхӯрда**, **шарористон**, **сойдгоҳ**, **омочгоҳ**, **ҳаволагоҳ**, **ҳамшуру** **ҳамтуғён**, **ноёр**, **ишоратҷӯб**, **қонунгар**, **ворунгар**, **бегзанд**, **навошиқ**, **шарманашкаста**, **фалаксо**, **қонуншикан**, **донишписанд**, **пирузгарона**, **хоккӯфтагон**, **ҷаҳонзод**, **ҳамсоядилӣ**, **гӯрҳамсоя**, **бехгӯшӣ-бехгӯш** **гуфтан** (гӯшакӣ **кардан**) **навшод**, **хир-**

миллободгар, сарсина, рамгирифта (рамида гурехтан), белрон, навхонадор, сарманор (калламанор), навдилдода, гулдастабандӣ, кайҳонгард, шахнам, кӯҳидухтар, хуфта-тоҳ, шомрав, гултоқӣ, гултабассум, гулханда, ризқпай-мо, парешонбозӣ, бастапо, хушкидадимоғ, гулнам, ҳам-дӯз, ҳамсӯз, шаббон ба ҳамин гуруҳ дохил мешаванд.

Ба назари мо, дар калимаи **белрон** муносибати маъноии ҷузъҳо ба ҳисоб гирифта нашудааст, шакли дурусти он «**белзан**» аст.

Дар калимасозӣ истифодаи чанд суффикс дар ашъори Лоиқ ҷолиби диққатанд. Калимаҳое, ки бо суффикси-**истан** сохта шудаанд, на танҳо ҳамчун унсури зарурии луғавӣ, балки барои образнокии суҳан низ хизмат кардаанд. Ин ҳолат, алалхусус, вақте ки ин суффикс бо исмҳои ғайриконкрет меояд, бештар ва барҷастатар ба назар мерасад. Калимаҳои **хушкистон, нуристон, зулматистон, шарористон, користон, инчунин чароғистон, чанористон, шахристон, машъалистон, боғистон** ба ҳамин мақсад нигаронида шудаанд. Лоиқ шакли-«ситон»-гулистон)-ро низ истифода бурдааст.

Дар калимаи **ҳайкалзор** ҳам, ки бо қолаби сангзор сохта шудааст, суффикси-**зор** мисли суффикси-**истон** образи барҷаста офаридааст. Лоиқ аз имконияти калимасозии-й, алалхусус, бо суффикси **ҷамъбандии-ён** хеле хуб истифода мекунад. Ин тарзи калимасозӣ тобеи услуби баёни мӯҷаз ва шоирона мебошад. Калимаҳои **нурӣён, ҳолиён, меҳнатиён, солиён, кӯчиён, хокиён, қурбониён, зиндониён, инқилобиён, шарқиён, фардоӣён** зодаи ҳамин услубу ҳамин тарзи суҳанронианд.

Дар адабиёти бадеӣ ва рӯзнамаҳои мо аз ҷӣ сабаб бошад, ки бо суффикси-**ҷӣ** бамавриду бемаврид исми месозанд. Чунин ба назар мерасад, ки ин суффикс гоҳо ба ҷои феъл (**таърихӣ** ба ҷои таърихшинос) ва гоҳо ба ҷои суффикси-**гар** истифода мешавад. Калимаҳое, ки дар ашъори Лоиқ ба суффикси-**гар** омадаанд, далели онанд, ки ҷўянда ёбанда аст. Калимаҳои **пирўзгар, кафшергар, пайвандгар, тамошогар, қонунгар, ворунгар, вайронгар, исьёнгар, равшангар** (закои фитрати равшангари рус), **ободгар, худгар, ҳолигар** хеле зебо ва хушоҳанг буда, бо ин қолаб сохтани бисёр исмиҳоро тақозо доранд.

Ҳар як унсури калимасоз маънӣ ва мақоми хоссае дорад. Агар онҳо бамавқеъ ва устодона истифода шаванд, ба ҳусни суҳан ҳусн зам мешавад. Дар ин ҷабҳа

ҳам Лоиқ мавқеъшинос аст. У дигар унсурҳои калимасозро низ барои офаридани лугату образ ва хусну таъсири калом истифода мекунад. Ҳатто, ягона префикси калимасозии исм ба ҳамин мақсад нигаронида шудааст. Префикси «ҳам» аз дигар унсурҳои калимасозии забони тоҷикӣ бо он фарқ мекунад, ки вай ба калимаҳои маънии ҳамроҳӣ, шароқат, ваҳдат ва муттаҳидӣ мебахшад.

Лоиқ дар эҷоди таронаи дӯстиву бародарии халқҳои советӣ, дар тасвири ягонагии мардуми ҳамтақдири кишварии ҳамешабахори мо дар баробари имкониятҳои маъноӣ, синтаксисӣ, алалхусус, аз офаридани силсилаи баёнӣҳо, таркибҳои тавсифӣ бо калимаи «як» аз калимасозии префикси «ҳам» эҷодкорона ва мавридшиносона истифода кардааст.

Дар таронаи «Хамосаи бародарӣ» умумияти маъноии префикси «ҳам» ва ҷилоҳои маъноии калимаи «як» дар таркиби калимаву ибораҳои пурра зоҳир шудааст. Истифодаи ин имконияти забон боиси пуробурангӣ ва ҷозибанокии тарзи ифодаи шоир гардидааст. Ҳамаи бандҳои «Хамосаи бародарӣ», ки аз тавсифу баёни ҷонишини «мо» иборат буда, шарҳи он дар асоси таркибҳои синтаксисӣ бо калимаи «як» ташаккул ёфтааст, бо мисраҳои хулосаву ҷамъбаст мешаванд, ки рӯкни асосии онҳо — калимаҳои баёншаванда бо префикси «ҳам» сохта шудаанд. Калимаҳои ҳамбахту ҳамнасиба, ҳамширу ҳамризоӣ, ҳамгавҳару ҳамаҳтар, ҳаммаслаку ҳаммоин, ҳамсолу ҳамнишин, ҳамдостону ҳамдил, ҳамсолу ҳамзамона низ тавсифи калимаи «мо» буда, ҳамаи онҳо дар айни замон баёнӣи баробарвазни таркиби ёру бародар мебошанд, ки дар тамоми бандҳои ба ин вазифа такрор омадааст. Пурра овардани ин таронаи ягонагиву дӯстӣ, бародариву баробарӣ, озодиву ободӣ, хуррамиву худшиносӣ, фараҳмандиву зафармандии халқи хушиқболи мо ва ба ин восита ба хонандаи соҳибзавоқ ва гавҳаршиноси тоҷик нишон додани салиқа ва сабки ба худ хоси Лоиқ дар калимачинӣ, калимасозӣ ва калимабандӣ аҳамияти калон дорад:

Мо — шӯълаи як оташ, шогирди як дабистон,
Гулҳои ранг-ранги як гулшани шукуфон,
Сарчашмаҳои як рӯд аз авҷи кӯҳсорон
Ангуштҳои як даст, як дасти пуртавоном,
Ҳамбахту ҳамнасиба — ёру бародаронем!

Мо — узвҳои як тан, мо — ҷашмҳои як сар,
Мо — ганҷи як хазина, мо — шӯълаи як аҳтар,

Мо — аскарони як саф, мо — рукнҳои лашкар,
Аз модари замона фарзанди тавъмонем,
Ҳамширу ҳамризоӣ — ёру бародаронем!

Мо — торҳои як соз, пайвандҳои як ҷон.
Мо-шоҳҳои як бун, нуқлу навои як хон,
Мо созу барги як раҳ — як шоҳрои даврон.
Хурду бузург тобон наҷми як осмонем,
Ҳамгавҳару ҳамаҳтар — ёру бародаронем!

Як кӯраи табу тоб ин сон гудохт моро,
Будем мо фулузе, шамшер сохт моро.
На қавм! На қабила! Миллат шинохт моро!
Абъёти шоҳвори як шеърӯ дostonем,
Ҳаммаслаку ҳамоин — ёру бародаронем!

Бовар надорӣ гар ту ёрию ҳамсариро,
Даврони дӯстиву даври бародариро,
З-он пас бидонӣ, мо чун ҳамному ҳамнишонем,
Ҳамдастону ҳамдил-ёру бародаронем!

Тиру камон ҷи бинӣ-мо рангҳои ӯем,
Як боғбону як хок, мо гуна-гуна рӯем,
Аз ҳар вачаб заминаш пайванди хеш ҷӯем —
Авроки як китоби таърихи ҷовидонем,
Ҳамсолу ҳамзамона — ёру бародаронем!

Лоик аз имконияти калимасозии «ҳам» хеле хуб истифода кардааст. Бисёре аз калимаҳои, ки дар эҷодиёти Лоик ба ин унсури калимасоз омадаанд, дар луғатҳо дида намешавад. Дар осори ӯ ба ғайр аз калимаҳои мазкур луғатҳои зерин низ истифода шудаанд, ки баъзеашонро худи шоир сохтааст: **ҳамзод, ҳамқисмат, ҳамтақдир, ҳамсоядил, ҳамсоя, ҳамсоядар, ҳамниҳод, ҳамдара, ҳамболин, ҳамсон, ҳамоғӯш, ҳамсӯхбат, ҳамдарон, ҳампар, ҳамбас, ҳамдарс, ҳамсабақ, ҳамандеша, ҳамнафас, ҳамроз, ҳампарвоз, ҳамнасиб, ҳамҷавор, ҳамсадо, ҳамдиёр, ҳамсар** (ба маънои баробар: шавам ба қуллаҳо ҳамсар), **гӯрҳамсоя** (ба маънии ҳамсоягӯр).

Лоик дар сохтани калимаҳои мураккаб низ эҷодкорона рафтор карда, ба офаридани калимаҳои нав низ муваффақ шудааст. Ӯ ба қонуни асосии калимасозӣ такя намуда, дар қиёси калимаҳои мураккаби **дастнорас, шабрав, кишваркушо, ҳавопаймо, шаҳридухтар, даридадаҳан, шерзод, сангиосиётарошӣ** калимаҳои **пойнорас, кайҳонкушо, ризқпаймо, кӯҳидухтар, хушкидади-моғ, нобиғзод, тӯфонзод** (тӯфонзода), **дарсимухаббат-хонӣ** ва ғайраро офаридааст.

Калимаи «сарсина» бошад, дар асоси қоидаи кали-

масозии факки изофа аз иборан «сари сина» ба амал омадааст.

Дар шеъри «Айнӣ» пахлуҳои дигари маҳорату забондонии Лоик ба зуҳур омадааст. Дар ин шеър хизмати бекиёси устод баҳри миллати тоҷик ва илму адаби он бо санъати баланди бадеӣ тавсиф шудааст. Ба тарзи чида омадани аъзоҳои ҷумла, дар шакли тақдор истифода шудани таркибу таъбирот таъсири шеърро дуболо кардаанд. Санъати тозаии ин шеър ба тарзи чидаву тақдор омадани воҳидҳои забонӣ ва бо байти алоҳида хулоса кардани он маъниҳоро тақозо мекунад.

Чунончӣ, ба воситаи аъзои чидаи хулласу тафсилӣ ва ҷумлаҳои пайрав, ки бар эзоҳи аъзоҳои чида омаданд, заҳмату хизмати бурдбаронаи устод Айнӣ баҳри ному мароми тоҷик бо як муҳаббати фарзандона кадршиносӣ шудааст:

Зи маснадҳову манзарҳо,
Зи ҷанги роҳи кишварҳо,
Зи авроқи баёзу ҳарфи ноҳони дафтарҳо,
Зи сарҳое, ки рӯи дорҳо ҳам буда сарафроз,
Зи ҳар доре, ки бишкоста зи бори фитрати сарҳо,
Ту ҷустӣ номи тоҷикон,
Муроду коми тоҷикон.

Дар банди дигари ин шеър сабаби ба ин пояи баланди илму маданият ва иззату иқром расидани устод Айнӣ ба тарзи зайл ба риштаи назм омадааст:

Туро чун ҷимматеву фитрати олампамохе буд,
Ба ҷашмандози ту пайдо ҷаҳони мурғу моҳӣ буд.
Ҷама печухами таърихро бо сар гузашти ту,
Ки аз мардонагии халқ осораш гувоҳе буд.

Шуди худ ҳайкале дигар,
Ба мардум машъале дигар.

Ин хулосаи шоири дақиқназар баҳои ба Фридрих Энгелс додаи социал-демократи австриягӣ Адлерро ба хотир меорад, ки гуфтааст: «Энгелс бо нашр кардани ҷилдҳои II ва III «Капитал» ба хотири дӯсти кабираш ҳайкали ёдгории боҳашамате барпо намуд, ки дар рӯи он беихтиёр номи худро ҳам бо хатҳои ҷовидонӣ нақш бандонд»¹ Оре,

Бузургонро бузургон зинда медоранд,
Бузургонро бузургони дигар поянда медоранд...

(«Айнӣ»)

¹ В. И. Ленин. Фридрих Энгелс. Асарҳо, ҷ. 2, саҳ. 12.

**Дар шеърӣ «Таърих гувоҳ аст», ки ба академик Бо-
боҷоя Гафуров ва сулҳу салоҳпарастии тоҷики ҷафо-
дида ва ба рӯзи фирӯзрасида бахшида шудааст даво-
ми бевосита ва мантиқии «Айнӣ» аст, санъати такрор,
алалхусус, такрори калима ва ба ҷумлаҳои пайрав таф-
сил додани он моҳирона истифода шудааст. Дар ҷанд
банди ин шеър калимаи «шӯъла» ба маъниҳои асливу
маҷозинаш такрор ба такрор омада, гоҳо бо ибораҳои
пухтаю рехта ва гоҳо бо ҷумлаҳои пайрави муайянку-
нанда шарҳу тафсир ёфта, сабру набарди халқи моро
мунаввар месозад ва радифи номи бузурги Ленин ва
маскуни дидагони ҳақиқатнигори ӯ мегардад:**

Мурданд басо маслаку оину худоён,
Маҳкум бимурданд басо ҳукмавроён,
Мурданд забонбаста басо уклакушоён,
Дар рағми ҳама ҳиллаю тазвиру тааддӣ
Аз оташи сӯғдон
Як шӯъла факат монд фурузон,
Як шӯъла, ки дар ҷашму дили халқ ҳамесӯхт,
Як шӯъла, ки бар халқ ҷӣ сон сӯхтан омухт.
Ҳар наъл, ки бархӯрд ба ҳар санги кӯҳистон,
Ҳар наъл, ки бар санг заду шӯъла бирӯнд.
Ҳар шӯъла, ки аз теги бироҳехта мечаст
Дар партави хуршед сари дасти далерон,
Омухт ба мардум ҳунари шӯълаварино,
Бо хасм ситезидану пирӯзгариро,
Ҳар шӯълаи сӯзандаи уммеи дили халқ —
Он шӯъла, ки дар ҳар маҳали тираи таърих
Ғаҳ-ғаҳ ҳамесӯхт;
Он шӯъла, ки андар дили ҳар санг ниҳон буд,
Он шӯъла, ки дар дидаи ҳар фард аён буд,
Дар ҷашми Ленин ҷамъ шуду тоза барафрӯхт.

Вақте ки ашъори шоир, алалхусус, шеърҳои бо ин
услуб эҷодкардаи уро мутолиа мекунад, мебинед, ки ин
бахои ӯ ба Мӯъмин Қаноат ба худӣ вай нисбати ко-
мил дорад:

«Як хусусияти бетакрори шоирӣи Мӯъмин Қаноат
дар он аст, ки ӯ ҳамчун сарроф ҳар калима, ҳар маф-
ҳумро, ки бешубҳа дар он маншаи шеър ё нутқи шеър
ҳаст, ба ҳама тобишҳои аслию маҷозӣ ва мантиқиву
фалсафӣ бар мақашад, паҳлӯи ҳар калимаро палмоси-
да, ё ҳар суҳанро мисли як пора маъдани ба сангу ре-
гу хок омехта рӯи каф гирифта, ба он дуру дароз да-
қиқ менигарад, сангу регу хокашро ҷудо мекунад, навъи
он маъданро муайян месозад ва баъд андеша мекунад.

ки он сангро дар бунъеди кадом шеър метавон гузошт
« аз ӯ чӣ колое, чӣ хайкале, чӣ сурате метавон кашид».¹

Ин гуна калимаҳо дар эҷоди устодони калом мақоми хоссае пайдо мекунанд ва бо рангу тобишҳои зиёде чилванамой ва дилрабоӣ мекунанд, ба ифшои рози дили санъаткор мадад мерасонанд, қасду мароми шоирро илқо мекунанд, хонандаро ба фирӯзӣ, ҷавонмардӣ ҳидоят мекунанд.

Ин маънӣ, ин услуб ва ин тарзи нигоришот аз шеъри «Хоки Ватан», ки шеърҳои дигари ин маҷмӯа, алалхусус онҳое, ки ба фардҳои бузург бахшида шудаанд, давоми инкишофи онанд, сар шудааст. Дар ин шеър хитобу саволҳо, рамзу киноя ва ташбеҳу истиора-ҳамаи воҳидҳои забон ва воситаҳои баён дар тасвири симои Тоҷикистон ва офаридани образи фарзандони бузурги он, ки ҳар кадом дар қудрату шӯҳрати кишвари худ ҷонбозию ҳиссагузори кардааст, басо бамавқеъ истифода шудаанд. Шоирӣ ҳассос ва нозукадо аз ҳарбу набарди таърихӣ, аз дӯстиву сулҳпарастии фарзандони Тоҷикистон, аз қудрату заковати онон, аз диёри кӯҳсори худ ифтихор дорад. Бале замони кадршиносии онон расидааст:

Эй, басо санге, ки дорӣ,
Аз барои кулли арбобони нобигзоди дунё,
Аз барои бузрукони ҷумлаи асру замонҳо,
Пайкара ҳар чанд соӣ, мерасад...
Пайкара чандон тарошӣ, месазад.
Баҳри он мардон, ки хокатро кунун зар кардаанд,
Кӯҳхоятро барои арзи меҳру дӯстӣ,
Ин замон озод минбар кардаанд...

(«Хоки Ватан»)

Силсилаи шеърҳои «Илҳом аз «Шоҳнома»» такомули ҳамин услуби шоир аст. Дар он образи халқи офаридгор, Фирдавсии бузургвор ва «Шоҳнома»-и безавол мақому мартабаи адибони мумтоз, муҳаббати модар ва садоқати фарзанд ба тарзи лоиқона офарида шудааст. Каломи лангардори шоистаи Фирдавсӣ, калимаҳои пурмаъно ва мафҳуму маълуми адабии муносиби «Шоҳнома», оҳанги таронаи хузнангези модари Сӯҳробӣ ҷавонмарг, ташбеҳҳои реалӣ, образҳои барҷаста ва маҷозҳои нозук-ҳама ба якдигар муносибу мувофиқ афтада,

¹ Лоиқ. Рӯҳи қаҳрамони назм.

мисли як симфонияи серовози пуртаъсир хонадаро дар
иҳотаи худ мегиранд. Шукӯху шавкати «Илҳом аз
«Шоҳнома» ва таъсири амиқи он ба ҳиссу дил ва ақлу
зеҳни инсон аз рӯҳи замонавӣ ва каломии фасеҳу бале-
ғи шоир аст. Дар тамоми ин силсила ягон калимаи кӯҳ-
наю шарҳталаб, ягон тарзи номафҳуми ифодаи фикр ба
назар намерасад. Чунончи, вақте ки «Навҳаи Таҳмина
ба Сӯхроб»-ро мехонед, образи модари шаҳиди Ватан
пеши назаратон меояд ва гумон мекунад, ки ин суруди
пураламу пуртаъсир ҳоло аз забони ӯ садо медиҳад:

Таҳминаам, Таҳминаам,
Аз дарду ғам ду нимаам.
Дар ҳасрати Сӯхроби ял
Дурчи ғамон шуд синаам.

Сӯхроби ман — меҳроби ман,
Хуршеди ман, маҳтоби ман.
Дар ин чаҳони бекаси
Яктой ман, ноёби ман.

Дар дашти кин саргашта шуд,
Дар хоку хун огушта шуд,
Аз меҳри Рустам зода шуд,
В-аз қаҳри Рустам кушта шуд.

Афтод аз болои зин
Чун ахтар аз чархи барин,
Шири сафедам аз танаш
Даръи хун шуд бар замин.

Гуфтам, ки меёбад асар
Аз Рустами олиназар,
Бо он нишоне аз падар
Шуд бенишон аз баҳру бар.

Гулчини давронам гузашт,
Гулрези бӯстонам гузашт.
Тега, ки Рустам зад бар ӯ,
Аз чавшани чонам гузашт.

Акнун чӣ дорад буди ман,
Фардон бемаксуди ман.
Дастӣ кӣ гирад рӯзи марг
Аз пояи тобути ман?

Фаръед аз бахти бадол!
Аз Рустамо, аз қисматол!
Дунё тӣҳӣ шуд чун дилам,
Воҳасрато, вовайлатол!

Санъати шеърофаринии Лоик дар ҳар шеър ба тарзи
хос намудор мешавад, вале дар бисёр шеърҳои вай

объекти тасвир аввал ё хитоб ва ё номбар шуда, баъзан тамоми муҳокима: саволу ҷавоб, таърифу тавсиф, далелу бурҳон ва тезису хулосаҳо ба он нигаронида мешаванд. Қалимаи муҳотаб дар бисъёр шеърҳо, аз ҷумла дар «Ҳоки Ватан» ва «Таманно» ба Тоҷикистон, дар «Дил», «Айнӣ», «Қитобҳои шоҳид», дар силсилаи «Модарнома» ба сарлавҳаҳо, дар «Қитъаи шеър» ба «дил» ва дар «Фарзандон» ба «анбон» насиб шудааст.

Дар ин гуна шеърҳо яке аз ҷонишинҳо ва бандак-ҷонишинҳои мувофиқ такрор шуда меояд, ба ин восита муносибати сухан ба объекти муҳокима барҷастатар зоҳир мешавад. Дар шеъри «Ҳоки Ватан» ва «Айнӣ» ҷонишини «ту», дар «Қитобҳои шаҳид» «шумо» ва дар «Қитъаи шеър» «ӯ» ба ин вазифаи услубӣ омадаанд.

«Қитъаи шеър» бо як ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиб оғоз меёбад, ки дар он ҷонишини шахсии «ӯ» ба вазифаи услубии худ — ҳамчун ҷонишини ишоратӣ бо ҷумлаҳои пайрави ҷидаи муайянқунанда сездеҳ мартоба такрор шудааст:

Диле дорӣ, ки дар ӯ Осӣе гунҷад,
 Дар ӯ шӯру қиёми осӣён гунҷад,
 Дар ӯ занҷирҳо бигсафта аз дасти ғуломон,
 Дар ӯ ишқелҳо бишқафта дар пой асирон.
 Дар ӯ яқсон шуда зиндону маҳбасҳо,
 Дар ӯ чо нест бар малъуну нокасҳо.
 Варо ишқ ошён хонда,
 Дар ӯ сулҳ ошён монда
 Ба монанди парасту дар баҳорон.
 Дар ӯ рашку хусумат нест,
 Дар ӯ гарде хушунат нест.
 Дар ӯ аз ганҷҳои ҷовидона
 Ба ҷуз ганчи сухан, ганчи муҳаббат нест.
 Хушоянд он қадар буда,
 Ки мӯҳтоҷи хушомад нест...
 Дар ӯ Варзоб мечӯшад,
 Дар ӯ Волга мисоли набзи Ленин мезанад туғён
 Дар ӯ Нил ҳамчу озодипарастон мекунад исён,
 Чу медонам, ки маҷрои ҳама дарёст.

Чу медонам, ки дунён ҳама савдост

дарёи дили шоир,

дунён дили шоир.

Хонандаи зирак, албатта, пай мебарад, ки ин дили бузург аз онӣ қадом марди хирад аст. Шояд аз назари диққати ӯ берун намонда бошад, ки санъати мазкур низ ба ин соҳибдил нисбате дорад. Оре, санъати такрорро, ки дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода устодона ис-

тифода шудааст, Лоиқ моҳирона идома ва инкишоф ме-
диҳад.

Таркиб ва қолабҳои синтаксисии ашъори Лоиқ низ омӯзиши бардавоми ин шоири ҷӯяндаро далолат меку-
нанд. Устод Мирзо Турсунзода дар бораи Лоиқ сухан
ронда, худ ҷустуҷӯи шоиронаро чунин тафсир додаанд:
«Маънии ҷустуҷӯро ман дар даръёфтани тарзи баёни
оли, дар баёни равшану соддаю мукамал, дар содда-
гие мебинам, ки он ҳамаи паҳлуҳои одаму оламро бо
тамоми мураккабиҳояш ифода карда тавонад».¹ Барои
нишон додани ҷӯяндагии шоир танҳо ҷумлаҳои мурак-
каби тобеъро ҳамчун мушти намунаи хирвор овардан
мумкин аст. Чунон ки зикр шуд, бо ҷумлаи пайрави му-
айянкунанда тафсир додани аъзоҳои ҷидаи ҷумла ва
ба ин восита кушодани моҳияти объекти тасвир яке аз
маҳсулиятҳои сабки Лоиқ мебошад. Чунончи:

Ба он хоке, ки дар он рӯяд аз дасти ту гулбоғе,
Ба он роҳе, ки дар он нақш монад аз хироми ту,
Ба он дар, ки ба рӯят боз гардад чун дили ошиқ,
Ба он сар, ки шавад қурбон ба роҳи ту, ба номи ту,
Ба он дасте, ки даври гардани ту ҳалқа хоҳад шуд,
Саломе гӯй аз ошиқ,
Саломе гӯй аз Лоиқ.

Лоиқ таъкиди фикрро дӯст медорад ва кӯшиш ме-
кунад, ки ба ҳиссу фикри хонанда бо ин роҳ бештар
таъсир расонад. Ба таври фаровон истифода кардани
синонимҳо, такрори воҳидҳои гуногуни забон низ ба ҳа-
мин ният нигаронида шудааст. Шоир на танҳо калима
ва аъзоҳои гуногун, балки ҷумлаҳоро такрор ба такрор
меорад. Чунончи, дар порчаи зерин ҳам сарҷумлаҳои
ҷумлаи мураккаби тобеъ ва ҳам хабари ҷумлаҳои пай-
рав айнан такрор шудаанд ва ин такрору радиф ҳусну
таъсири шеърро фузудаанд:

Чашм дорам, ки шавӣ ҳусни баҳори ошиқ,
Чашм дорам, ки шавӣ силсиладори ошиқ,
Чашм дорам, ки шавӣ дору надори ошиқ,
Чашм дорам зи туву ишк худонирӯй.

(«Марҳабо пои муборак»)

Санъати такрорро Лоиқ инчунин барои кушодани
паҳлуҳои нозуки объекти муҳокима, инкишофи ҳодиса-
ву воқеа ва тасвири мукаммалу барҷаста истифода ме-

¹ Мирзо Турсунзода. Ҳар гулеву як бӯе. «Маориф ва
маданият», 11 январи соли 1977.

кунад. Санъати такрор дар эҷодиёти Лоиқ бо ҷидашавии воҳидҳои гуногуни забон узван алоқаманд аст.

Ба тарзи ҷида овардани ҷумлаҳои пайрав, ки аҳамияти услубӣ дорад, хоси тарзи баёни Лоиқ аст; шоир бо ҳар як ҷумлаҳои пайрав омадани пайвандаки тобеъкунандаро мепарастад. Ин тарзи истифодаи пайвандакҳо на танҳо барои мустақкамиву равшании муносибати маъноиву грамматикии ҷумлаҳои пайраву сарҷумла, балки барои равшании фикр ва барҷастагии ифода низ лозим аст. Шоири бориқбин ба ин мақсад қариб ҳамаи пайвандакҳоро истифода кардааст. Албатта, доираи истифодаи пайвандакҳои мақсад, хилоф, шарт ва замон нисбатан васеътар аст. Лоиқ дар ҳар ҳодисаи табиату ҷамъият, ҳатто, дар ботини худ зиддияту муборизаи ниҳону ошкорро ҳис намуда, барои кушодани моҳияти онҳо саъй намудааст. Ин аст, ки шоир бо истифодаи воҳидҳои луғавӣ, антонимҳо маҳдуд нашуда, ба ин мақсад ҷумлаҳои пайрави хилофиро фаровон истифода кардааст. Ҷумлаҳои пайрави хилофӣ, алалхусус, ҷумлаҳои пайрави ҷидаи хилофӣ бо пайвандакҳои такрор вақте истифода мешаванд, ки шоир дар иҷрои мақсаду мароми худ собитқадам будан, аз душворию монеаҳо боке надоштан ва ба пешрафти ҳаёт монеъ шуда натавонистани ягон қувваро таъкид кардан хоҳад;

Боз медорад зи домони ту модар,
Гарчи натвоӣ ту акнун роҳ гаштан ба пояш,
Гарчи натвоӣ шуморидан қадамҳои ўро.

(«Домани модар»)

Гарчи аз ў фасонаи дилҳост,
Гарчи аз ў ҷаҳони бепахност,
Гарчи аз ў ҷавони дунёст,
Безамон пир мешавад, афсӯс,
Ноён пир мешавад, афсӯс.

(«Ишқ ҳам пир мешавад»)

Яке аз ҳодисаҳои ҷолиби диққат дар истифодаи ҷумлаи пайрави хилофӣ бо пайвандаки агар омадани онҳост, ки дар забоншиносии имрӯза мавҷудияти он зикр нашудааст. Забоншиносони тоҷик ҳодисаи ба феъли «бошад» ва ҳиссаҷа-пайвандаки «ҳам» бо ҷумлаи пайрави хилофӣ дар шакли «Гар ба як ҷо нишаста бошӣ ҳам,..» («Кӯчиён») омадани ин пайвандакро қайд карда бошанд ҳам, шояд ба шакли классикии он дучор наомада бошанд, ки дар ин хусус чизе нагуфтаанд. Пайван-

даки **агар** дар адабиёти классикӣ бе ҳеҷ гуна воситаи иловагӣ бо ҷумлаи пайрави хилофӣ истифода мешавад. Ин тарзи ҷумлабандӣ дар эҷодиёти Лоик фаровон буда, зарурати зикри онро дар грамматикаи забони адабии тоҷик тақозо дорад:

Раҳгузар нестанд ин мардум,
Роҳпаймон покрафторанд.
Зиндагиашон агар муқимӣ нест,
Дар мақоми шараф сазоворанд.
Бигзарад гар ба роҳҳои дароз
Умрашон зери гардуни гардон,
Лек аз онҳо нишона менаонад
Шаҳрҳо, шарҳи ободон...

(«Кӯчиён»)

Дар мисоли дуюм хабари ҷумлаи пайрав мисли хабари ҷумлаи пайрави шартӣ бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шуда бошад ҳам, муносибати маъноии ҷумлаҳо ва истифодаи пайвандаки «Лек» аз хилофӣ будани ҷумлаи пайрав шаҳодат медиҳанд.

Дар мисоли зерин пайвандакҳои «гарчи» ва «гар» муродифи якдигаранд:

Чашми сар гарчи набинад дурро,
Чашми дил пур аз зиёи зиндагист.
Гӯши ту гар нашнавад овозҳо,
Гӯши дил пур аз садои зиндагист.

(«Муноҷот ба модар»)

Яке аз аломатҳои барҷастаи ҳамчун пайвандаки хилофӣ истифода шудани «агар» ин аст, ки вай бо ҷумлаҳои пайрави хилофие меояд, ки хабари онҳо бо сиғаи хабарии феъл ифода шудааст:

Гӯиё айём бо зарби ту гардиш мекунад,
Ҳар нафас андар ту қоим сад қиёмат мешавад.
Гар пари Иқар шикасту монд сайраш нотаом,
То кунун захмаш ба хуни ту табобат мешавад.

(«Дил»)

Пайвандаки «агар» дар ҳамин вазифа ҳам бо ҷумлаҳои пайрави чида такрор омада, ба таъкиди фикри шоир ва муқобилгузори ҳодисаву воқеаҳои гуногун имконияти хуб фароҳам овардааст:

Гар яккасавори хунари, гар шоҳӣ,
Гар аз ҳама асрори ниҳон огоҳӣ,

Дар танграхи муносибат бар мардум
То раҳ надихӣ, ба худ наёбӣ роҳе.

(«Рубоӣт»)

Дар ашъори Лоиқ ба ин вазифа пайвандаки «гар
ки» низ истифода шудааст, ки ҳамчун варианти «гар»
ба ҳисоб гирифта мешавад:

Гар ки ман чумла санамхонаи олам кобам,
Натавонам, ки дигар мисли ту дилбар ёбам.

(«Туро дид дилам...»)

Дар баъзе мавридҳо, чунон ки дар адабиёти клас-
сикӣ дида мешавад, маънии хилофии чумлаҳои пайрав
бо пайвандаки «агар» бо тобиши истисноӣ омехта шу-
дааст ва пайвандаки «агар» ҳамчун муродифи «хоҳ»
ба назар мерасад:

Зи лабҳои фурӯрафта, зи оҳанги пурасрорат,
Агар дурам, агар наздик, хонам панди ногуфта...

(«Ба модарам»)

Ҳодисаи дигари ҷолиби диққати ашъори Лоиқ ин
аст, ки дар он пайвандакҳои «чун» ва «азбаски» бо таъ-
сири адабиёти классикӣ ба вазифаи пайвандаки «чун-
ки» омадаанд:

Роҳҳои дароз медонанд
Омаду рафти хонаҳои вагон,
Чун таваллуд шуданд дар роҳҳо
Кӯдакони нахустини онон...

(«Кӯчиён»)

Хоҳам, эй ёр, пушаймонӣ ба дил ғам н-орад,
Хоҳам аз умр дили мо шарафе бардорад,
Лутфи борони висолат ба баҳорон борад,
Чун ба дил сабзаи ишқ аст ба ёди самаре...

(«Сабзаи баҳор»)

Ҷаҳат зоти худо беайб гӯянд,
Бале, беайб, чун дар зиндагӣ нест,
Ба пеши пой ту сад сачда мекард,
Ба рӯи хок агар мебуду мезист!

(«Чароғатро фурӯзон кун»)

Пайвандаки «чун» (чу) дар ин вазифа ҳам бо чум-
лаҳои пайрави ҷида такрор омада, барои тадриҷан ва

**барчаста нишон додани далелу бурхонҳо хизмат карда-
аст:**

Машав маъюс эй модар,
Кунун нону насибатро касе дигар нохоҳад бурд,
**Чу дар он орзуи синаҳои доғ-доғи модарон дарҷ аст,
Чу дар он хуни поки қахрамонон,
Номҳои тобноки ҷовидон дарҷ аст!**

(«Нону насиб»)

Ҳамчун пайвандаки «чунки» истифода шудани пай-
вандаки «азбаски» («баски») дар ягон сарчашмаи ил-
мӣ зикр нашудааст, вале ин тарзи истифодаи он дар
эҷодиёти Лоиқ тасодуфӣ нест, балки натиҷаи омӯзиши
эҷодкоронаи ӯ аз адабиёти классикӣ буда, дар забони
адабии ҳозираи тоҷик ҳамчун хусусияти фарқкунанда
забони осори манзум ба ҳисоб гирифта мешавад:

Ту ҳамехостӣ Куръон хонам,
Ки аз ӯ маърифате боло нест,
Ту ҳамехостӣ мулло бошам,
Баски дар деҳа ягон мулло нест.

*(«Падарам, эй падари
деҳқонам»)*

Модари пирам, худо умрат диҳад,
Зинда бошӣ бар сари шуридаам,
**Пеши ту то ҳол баски кӯдакам-
Кӯдаки нодону новарзидаам.**

(«Муноҷот ба модар»)

Тирандозӣ ба сӯи осмонҳо айни беандешагист,
Баски меояд фаро аз осмон ё бар замин, ё бар сарат.

«Эй ҷавонӣ...»

Агар ҳамин хусусият пайвандаки «азбаски» («бас-
ки») ва ҳамин тарзи истифодаи он аз тарафи Лоиқ ба
назари эътибор гирифта намешуд, ду мисраи охиринаи
ҷумлаи зерин ба назар ноқис менамуд:

Кунун ман аз замону
Аз ҳақиқат як талаб дорам,
Ки аз баҳри шумо ҳам ҳайкале созанд
Ба сони ҳайкале бар ёдгори аскарӣ гумном,
Ва тарҳи ӯ чунин бошад:
Китоби даргирифта дар сари дасте,
Ҳар саҳфа шароре барҷаҳад ҷовид,
Шароре барҷаҳад то хонаи хуршед...
**Шумо ҳам баски машғал будаед андар замони хеш,
Ки бо нури шумо мечуст инсоне ҷаҳони хеш...**

(«Китобҳои шаҳид»)

Дигар ҳодисаи ҷолиби диққате, ки дар забоншиносии тоҷик то ҳол зикр нашудаасту дар эҷодиёти Лоиқ мушоҳида мешавад, бо ҷумлаҳои пайрави чида такрор омадани пайвандаки «ки» мебошад. Азбаски ин ҳодисаи нодир буда, шоир онро системанок истифода кардааст, овардани чанд намунаро матлуб мешуморем:

Чу гумҷӯе, ки мечӯяд пай гумгаштагонашро,
Чу танҳое, ки мечӯяд зи дунё дӯстонашро,
Нишони мардумон ҷустӣ ту аз шаш ҷиҳати таърих,
Барои ҳоҷати имрӯз ганҷи бостонашро,
Ки бе дирӯз ҳоло нест,
Ки беимрӯз фардо нест...

(«Айнӣ»)

Шудӣ сарқофила бар корвони осмонпаймо,
Ки гӯй то абад андар фазо парвоз месозӣ,
Ки гӯй ҳар нафас парвози нав оғоз месозӣ.

(«Ба ёдбуди Гагарин»)

Ман аз ашъори ӯ хондам, ки дунёест
Кашокашхонаи мағлубу фирӯз;
Ки дунё нест танҳо ҳурду хобе
Ва ё як рангбозии шабу рӯз.

(«Чу Турсунзода бо боли
замона»)

Шукри даврони ҳозири нозир,
Ки маро бо худам шиносонид,
Ки дар ин шаҳр пайгаҳам дод,
Ки ба неку бадам шиносонид.

(«Шукронае барои Душанбе»)

Аз имкониятҳои беҳири забони адабии моҳирона ва нозукона истифода кардани Лоиқ дар мисоли пайвандаки то барҷастатар ба мушоҳида мерасад. Дар эҷодиёти ӯ пайвандаки то хеле серистеъмол ва сервазифа аст. Серистеъмолӣ пайвандаки «то» дар осори ин адиб ба ду омили ба ҳам марбут вобаста мебошад. Ин ҳодиса пеш аз ҳама ба мазмуни умумии эҷодиёти шоир алоқаманд аст. Сурудҳои ӯ далели онанд, ки ин одами эҷодкору офаридгори советӣ ба иҷрои вазифаҳои бузургу пурифтихор иқдом гузоштааст, саъю ғайрат ва нияту орзуҳои ӯ маҳз ба воситаи ҷумлаҳои пайрави мақсад зери рақам шудааст, ки воситаи грамматикӣ ифода ва робитаи он пеш аз ҳама пайвандаки «то» мебошад:

Шеър гуям, то бидонанд аҳли дард,
Дарди онҳо дар дили ман бештар.
Шеър гуям, то бидонанд аҳли дил,
Аз дили онҳо дили ман рештар...

(«Шеър гуям, ошиқе чун
арзи дил»)

Даръёи равонаму наям сарвари хеш,
Аз санг ба санг мезанам ман сари хеш,
То боз расам ба қадри раҳомӯзон,
То ёд кунам зи силии модари хеш.

(«Чоми Хайём»)

З-ин сабукборони саркаш нестам,
Мехурӯшам, то садое дардиҳам,
Меравам бо зиндагонӣ по ба по,
То ба пои зиндагонӣ сар ниҳам...

(«Сӣ баҳори умри ман андар
гузашт»)

Тоҷикистон — сарзамини камзамини кӯҳсор
То зи файзи дилкушодихон фарзандони худ
Боз паҳновар шавад,
То зи ҳусни духтарони бениқобаш
Боз зеботар шавад,
Ман ба роҳи инкилоб афтодаам,
Дар замин аз Офтоб афтодаам.

(«Ручӯи достоне, ки ҳаргиз
наметавонам навишт»)

Шоир панди фалсафаомези худро низ гоҳо дар ҳа-
мин қолаби дӯстдоштааш баён мекунад:

Аз пул гузаред, то ба даръё наравед,
Аз худ наравед, то зи дунъё наравед.

(«Дар парчи пул»)

Мақсаду мароми шоири мубориз ва ҷасуру бебок,
азму иродаи қавӣ ва оптимизми вай инчунин ба воси-
таи ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки «то», ки бо
тарзу усулҳои гуногун иншо шудааст, хеле равшану
барҷаста ба қалам омадаанд. Шеърҳои «Ман намеми-
рам», ки ҳамчун маромномаи шоир садо медиҳад, дар
асоси ҳамин қолаби синтаксисӣ, қолаби ҷумлаи сертар-
киби тобеъ бо пайрави замон сурат гирифтааст ва воси-
таи ягонаи алоқаи он пайвандаки «то» аст, ки бо ҷум-
лаҳои пайрави ҷидаи замон такрор ба такрор истифода
шуда, бо сарҷумлаи

«Ман намемирам,
Ман нахоҳам мурд»

қувваи қозоба ва таъсиру нуфузи шеърро як бар
чанд фузудаанд. Он шеър ин аст:

То нагирам хунбаҳои ҷумлаи қурбониёро,
То набахшам умри озоде ҳама зиндониёро,
То наёбам роҳи дилҳои тамоми зиндагонро,
То набардорам ба дӯшам дӯшбори ин замонро,
Ман намемирам,
Ман нахоҳам мурд!

То нашӯям доғи дилҳоро ба хуноби дилам,
То наёбам ман зи дунё дурри ноёби дилам,
То нақобам субҳро аз чашми беҳоби дилам,
То нағӯям достони тозаи боби дилам,
Ман намемирам,
Ман нахоҳам мурд!

То наорояд ҷавониям ҷаҳони пирро,
То набандам бо сурудам пеши роҳи тирро,
То нагирам бо қалам пеши дами шамшерро,
То набинвисам зи нав ман номаи тақдирро,
Ман намемирам,
Ман нахоҳам мурд!

То насозам ҳайкале бар ёдгори модарам,
То нагардам ҳамсари Боми Ҷаҳони кишварам,
То нагардад матлаи умри абад бому дарам,
Нашканад то ташнагии ташнаро шеъри тарам,
Ман намемирам,
Ман нахоҳам мурд!

То даме, ки офтоб аз Шарк бинмояд тулӯъ
То даме, ки рӯдҳо аз кӯҳсор ояд фуруъ,
То даме, ки зиндагӣ бошад ба роҳи орзу,
То даме, ки шеъри Ҳофиз бошаду ҷому сабӯ,
Ман намемирам,
Ман нахоҳам мурд!
То надонам, ки пас аз ман хонда шеърро касе
Хоб мебинад маро, мепурсад: ин овоз кист?
То надонам, зиндагиро баъди ман раҳ то кучост?
То надонам, соҳиби дунёе пас аз ман боз кист?
Ман намемирам,
Ман нахоҳам мурд!
Бо ду чашми нурполо
Бо ду дасти ризқпаймо,
Бо дили дардошною бо сари пуршӯро савдо,
То қаламро пул насозам дар миёни соҳили
имрӯзу фардо,

Ман нахоҳам мурд очиз,
Ман нахоҳам мурд ҳаргиз!

Сабаби дигари серистеъмолии пайвандаки «то» им-
кониятҳои дохилии худи ин пайвандак мебошад. Пай-
вандаки «то», чунон ки тадқиқгарони соҳаи синтаксис
нишон додаанд, на танҳо бо ҷумлаи пайрави мақсад,
балки бо ҷумлаҳои пайрави **замон** ва **шарт** низ истифо-
да мешавад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ин пай-
вандак бо ҷумлаҳои сирф шартӣ, чунон ки пайвандаки
«агар» меояд, истифода намешавад, дар ҷумлаҳои, ки
бо ин пайвандак омадаанд, муносибати шарт бо замони
ичрои амал саҳт марбут аст. Ин фикрро шеърҳои Лоик
низ собит менамоянд:

То дил накунад дард, надонӣ, ки дилат ҳафт,
То сар накунад дард, надонӣ, ки сарат ҳафт.
То ёр туро тарк нагуяд, натавон гуфт:
Аз ӯ ба дилу ҷон чӣ нишону асарат ҳафт.

(«То дил накунад дард...»)

Аз мутолиаи осори Лоик маълум мешавад, ки дои-
рай ин пайвандак хеле васеъ буда, онро бо ҷумлаҳои
пайрави мақсаду замон маҳдуд кардан мумкин нест,
ғайр аз ин дар муайян намудани муносибати ҷузъҳои
ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ин пайвандак ҳам омил
асосӣ ба шумор намерафтааст. Ҷумлаҳои пайрав, ки бо
пайвандаки «то» омадаанд, инчунин муносибатҳои на-
тиҷа, сабаб, миқдору дараҷа ва пурқунандагиро ифода
мекунанд:

Он қадар тоҷик ҷуста булҷаб
Хонаи иллоҳ ба саҳрои араб
Мурдаву хоки туро бо хеш бурд.
Колбадро то бад-он саҳро супурд.

(«Хоки Ватан»)

Инсон ба назар дили мусаффо дорад,
Дар як дили худ ҳазор дунё дорад.
То нест забони ӯ забони дили ӯ,
Ҳар як ниғаҳаш дусад муаммо дорад.

(«Рубоӣ»)

Дилам хоҳад равам пеш аз сафеда
Бихонам лавҳи ғури мурдаҳоро.
Бидонам, то чӣ фарҷом асту подош
Фузунхӯрда ва ё камхӯрдаҳоро...

(«Чу Турсунзода бо боли
замона»)

Дар як мақола пурра баён кардани хусусиятҳои забониву услубии шоире чун Лоик аз имкон дур аст, вале мо кӯшиш намудем, ки баъзе ҷиҳатҳои басо барҷаста ва ба назар намоёни забони ин адиби нуктасанҷро нишон дода, ба тарафҳои ҷолиби диққати эҷодии ӯ таваҷҷӯҳи аҳли илму адаб, алалхусус, ҷавонони соҳибзавқи соҳаи адабиётро ҷалб намоем.

ТАРЗИ БАЁНИ «СУКУТИ ҚУЛЛАҲО»

Дар тӯли асрҳо ба забони таҷикӣ садҳо шохасарҳои адабии офарида шудаанд, ки аз ҷиҳати забон ва тарзи баён намунаи ибрат мебошанд. Дар давраи советӣ забони адабии тоҷик такмил ва инкишоф ёфт, услубҳои гуногуни он комилан сурат гирифтанд. Устодони каломи бадеъ, алалхусус, Садриддин Айни забони адабии тоҷикро ба пояҳои баланд бардоштанд ва қувваю тавонҳои онро бо асарҳои реалистонаи худ намоиш доданд. Адибони тоҷик Мирзо Турсунзода, Абдусалом Дехотӣ, Ҷалол Иқромӣ, Мирсаид Миршакар, Сотим Улуғзода, Раҳим Ҷалил ва ҷанге дигарон асарҳои шоистаи даврон офариданд ва дар инкишофи забони адабии тоҷик саҳми босазое гузоштанд. Мактаби устод Айни ва таҷрибаҳои ин адибон як қувват ҷавонони моро ба воя расонид, ки умед ва ояндаи адабиёти тоҷик мебошанд. Саттор Турсун аз ҷумлаи онҳост.

«Сукути қуллаҳо» аввалин повести нависандаи ҷавон Саттор Турсун мебошад, ки бори аввал дар журнали «Садои Шарқ» (1972, № 2, 3) ҷоп шудааст.¹

Тарзи баёни Саттор Турсун содда буда, дар асари ӯ бандҳои мураккаби синтаксисӣ қариб дучор намешаванд, асоси повестьро ҷумлаҳои содда ва мураккаби камаъзо ташкил менамояд. Ин услуб водор намудааст, ки муаллиф ҳатто ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеи пайвандакдорро аз ҳам бо нукта ҷудо кунад. Дар асар ҷумлаҳои соддаву раво, суҳанҳои образнок, таъбирҳои рехтаи халқӣ кам нестанд.

¹ Иқтибосҳо аз журнали «Садои Шарқ» оварда шудааст. Аз рақамҳои даруни қавс яке шумораи журнал ва дигаре, ки бо тире ҷудо карда шудааст, саҳифаи онро нишон медиҳад.

Тарзи тасвири нависанда вобаста ба матлаб, вазъият ва предмети тасвир таъбир ёфта менстад. Чунончи, ӯ ҳангоми тасвири манзара лавҳа ва портретҳо кушодабаён буда, воситаҳои бадеии тасвир ва ҷумлаҳои гуногунтаркибро фаровон истифода мекунад, вале ҳангоми тасвири рӯҳияи қаҳрамонҳо, алалхусус, ҳангоми фикру ҳаёл ва муҳокимаҳои ботинӣ тасвири батафсил ба тарзи гуфтугӯ омехта шуда, боиси барҷаста зухур ёфтани олами ботинии одамон мегардад. Чунончи, пас аз тасвири манзараи дилрабои Сероб вобаста ба шаронги тоқатфарсои ақибгоҳи Чанги Бузурги Ватанӣ ҳолати рӯҳии қаҳрамони асосии певестъ Содикро нависанда чунин баён кардааст:

«Содик баъди он ки аз ҷанг баргашт, бори аввал ба ин ҷо меомад. Ва ҳоло ба назараш чунин менамуд, ки дар ин муддат оби чашма камтар шудааст. Ё хотира ӯро фиреб медиҳад? Не, кам шудагӣ барин. Охир, ҳозир на фақат об, балки гӯё ҳама чиз кам шудааст: ҳам нон, ҳам чорво, ҳам пӯшок... Одамон чӣ? Чаро вай имрӯз дар кӯчаи деҳа кӯдаконро кам мебинад? Чаро, мисли он ки гуноҳе содир карда бошад, аз ашки бевазанон мегарсад? Чаро дар рӯи мардум мӯҳри мотам ё ифодаҳои як навъ ташвишу таҳлукаро дида, дилаш об мешаваду беихтиёр сар ҳам мекунад? Чаро хати сиеҳи аз Абдуҷаббор омадари чанд рӯз аст, ки дар ғалладони миз пинҳон карда, Исмаи-лаҳлавонро фиреб медиҳад? Чаро?... Қай ҳамаи ин тамои мешавад. Қай як нафаси озод мегирем? Қай ба ҷанг рафтагон бармегарданд? Қай?... (2-17).

Ин гуна тасвироти ҳаяҷонбахш ва пурэхсос дар повесть кам нест, асар дар асоси саргузаштҳои таҳлуканоку рикқатангез, ёддоштҳо ва муҳокимаву муколамаҳои қаҳрамони асосӣ Содик, ки бадбахтиву талхихои замони гузашта, ширинихои замони озодиро чашида, дар ҳифзи Ватан ҷонбозиҳо кардааст, офарида шудааст. Дар повесть, чунон ки аз порчаи зикршуда ҳам маълум аст, қариб ҳамаи тасвирот, предмету воқеаҳо барои кушодани олами пурасрори ботинӣ ва муносибати мухталифи одамон, барои ба зухур омадани мақсади онҳо хизмат кардаанд. Муколамаҳои зиёде низ ба ҳамин ниёт истифода шудаанд. Гуфтугӯ ва саволу ҷавоби персонажҳои асар мардонагии деҳқонзодагон, ватандӯстӣ ва инсонпарварӣ, заковату хирад, меҳнатдӯстиву саховатмандии

мӯйсафедони пуртадбири дехотро хеле табиӣ нишон медиҳанд.

Забони персонажҳо аз забони тасвирии муаллиф бо кӯтоҳбаёнӣ, истифодаи калимаҳои махсус ва тарзи ифода тафовут дорад. Баъзе аз персонажҳо калимаҳои шевагиро ягон-ягон истифода мекунад, вале як гурӯҳи дигар, алалхусус, мӯйсафедон бо лаҳҷаи худ гап мезананд, ки ин бештар дар истифодаи калимаҳои шевагӣ, шакли лаҳҷагии пасояндҳо ва ба вазифаи пасояндҳо омадани пешояндҳо мушоҳида мешавад. Муаллиф барои фардӣ кунонидаи забони персонажҳо низ саъй намудааст. Исмаи-пахлавон хангоми муколама ҷумлаи туфайлии «ман ба ту гӯям»-ро такрор мекунад. Исмаи-пахлавон мӯйсафеди пурдида ва меҳнатист, такрори ин таъбир дар забони ӯ хеле хуб ва бамаврид аст. Персонажи манфӣ Расулбой калимаи **карт**-ро такрор мекунад, ки ба гуфтаҳои ӯ ҳеҷ гуна муносибате надорад ва ҳеҷ чизро ифода намекунад (Дар забони тоҷикӣ ин калима дар ибораи **думбаи карт** вомехӯрад).

Ибораҳои рехта, таркибҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳо боиси образнокии ифода ва боз ҳам реалитар баромадани мазмуну мундариҷаи асар гардидаанд. Воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун қисми таркибии воҳидҳои луғавии забони повесть намудор мешаванд, таъбирҳои **сабри ӯро ба бод меод, тахтапушташ хок нахӯрдааст, аз писари кенчааш даромад кард, забон хоид, фиғонаш ба осмон мепечид, дилаш дуд мекард, бадаста хӯронд, аз байнашон қил намегузарад, дилаш мондааст, шохаш мешикастагист** (ташвиши рӯзгор ба сараш афтад, шохаш мешикастагист), **неш назан, ба бадани кас мурғак медавид, гӯшам ба қомат омад, таккадимог, захри одамро одам мегирад, то гӯсолаҳо гов шаванд, чигарҳо хун шаванд** ба забони повесть басо мувофиқу муносиб афтад, хусну таровати онро афзудаанд.

Дар повесть аксар вақт бо таъбири «сукут рафтани» калима ва ибораҳои замони **каме, андак, як дам тобеъ шуда, дар шакли каме сукут рафт, андак сукут рафт, як дам сукут рафт** меояд, ки дар ин ҳолат ба таркибҳои **фикр кард, таваққуф намуд, хаёл кард, мулоҳиза намуд** ҳамвазифа мешаванд. Дар ҷумлаҳои «...онҳо ба асобағал такъя карда, сукут мераванд», «Куллаҳо сукут мерафтанд» ин таркиб дар мавқеи муносиб истифода шудааст ва онро ба ягон воҳиди дигари луғавӣ иваз кардан мумкин нест.

Дар асар таъбирҳои неш задан ва дил об хӯрдан дар муколамаи Содику Орлов бе мавқеъ омадаанд. Таркиби «неш задан»-ро нисбат ба дӯсти ҳамрозу меҳрубонаш, шахси шикастанафси ботамкин ва мулоҳизакору дурандеш Содиқ гуфтани Орлов ҷои нест. Дар муколамаи ин ду шахс таъбири «дилам об меҳӯрад» низ бечост. Ба рафики мушфиқ ва дӯсти наздиқаш Орлов, ки ҳатто хангоми дар ҷанг будани ӯ аз аҳволи модар ва аҳли оилааш хабар мегирифт ва шарикӣ дарду ғами ӯст, «Аксар вақт дилам об меҳӯраду наздат рафта, ҳамроҳат камтар чак-чак кардан меҳоҳам» гуфтани Содиқ ба характери вай ҳеҷ мувофиқ нест.

Барои дар шакли зебову дилписанд додани маънӣ во-ситаҳои бадени тасвир аз омилҳои муҳим ба шумор ме-равад. Дар повесть аз ҳамаи воситаҳои тасвир таш-беҳ бештар истифода шудааст. Дуруст аст, ки ташбеҳ бояд конкрет, реҳта ва ба ҳиссу фаҳми хонанда наздик бошад. Бештарини ташбеҳҳои «Сукути қуллаҳо» ба ин ҷавоб дода метавонанд, вале дар ҷумлаи зерин ин тала-бот риоя нашудааст: «Чунон ки ба ногоҳ аз дарвозаи сари роҳ саге аккосзанои зада берун баромада, сӯҳба-ташро ҳалалдор карда, як лаҳза ҳаёлашонро дуздида бошад, онҳо хомӯш монданд» (3-14). Дар ҷумлаи дигар ташбеҳ бемуваффақият баромадааст ва ба мантиқи сухан ҳалал расондааст: «Аз ин ҷо долу дарахтон ва боми хонаҳои деҳа, чунон ки дар қафи даст бошад, баръ-ало ба назар мерасанд» (3-18).

Чунон ки дида мешавад, ба назар на деҳа ва хона-ҳои он, балки долу дарахтон ва бомҳои хонаҳо менамуда-анд, дар ин ҳолат ташбеҳи «чунон ки дар қафи даст бошанд» (ин ташбеҳ дар шакли **чун дар қафи даст** реҳ-татар аст) ҷои нест, илова ба ин калимаҳои ташбеҳ-диҳанда ва **баръало** якдигарро инкор мекунанд.

Саттор Турсун дар истифодаи калимаҳо, қолабҳои алоҳидаи калимасозӣ, таркибҳои синтаксисӣ низ сабки махсус дорад. Ӯ дар истифодаи калимаҳои шевагӣ эҳти-ёткор аст. Дар забони тасвирии повесть калимаҳои ҳоси ин ё он шева қариб ба назар намерасанд. Қалима ва ибор-аҳои **ёна, улав, луччак, ҷонсарак, бучча, ду линг ҳезум**, дар як зум (ин калимаи тақлиди шакли зув низ дорад), **силтав додан, полтар кашидан** (калимаи палтарқаш аз ҳамин сохта шудааст), **дилшом хӯрдан, бадаста хӯрон-дан** ба гуфтугӯи халқ дохил шуда, қобилияти умумиша-вӣ пайдо кардаанд.

Нависандагони ҷавон дар ин хусус бояд таъкидоти устод Айниро ҳамеша дар хотир дошта бошанд, ки гуфта буд: «Ба фаҳми ман, дар қор фармудани луғатҳои маҳаллӣ бисёр эҳтиёт кардан, аммо чизҳои нағзи онро аз назар нагузарондан лозим аст...

Хулоса дар забони зиндаи халқи тоҷик чунин ҳазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд. Вазифаи мо, нависандагон, ана ҳамон дурдонаҳои ҳоро ёфта, ба омма тӯхфа кардан аст, на ин ки дар бораи умумӣ кардани баъзе луғатҳои хона ё маҳаллаи худ бикӯшем» («Мактуби кушод ба рафиқ Толис»).

Калимаи **хӯрдан** дар повесть хеле серистеъмоли аст. Маълум аст, ки ин калима дар забони тоҷикӣ асосан ҳамчун феъли мустақил истифода мешавад. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки олимони вазифаи ёридиҳандаи онро қайд накардаанд. Дар «Сукути қуллаҳо» калимаи **хӯрдан** ба ин вазифа ҳамчун муродифи феъли **шудан** ва **гаштан** омадааст. Чунончи, **хам шуд, хам гашт, хам хӯрд**, вале дар таркиби **тоб хӯрд** калимаи **хӯрдан** иваз-нашаванда аст.

Ҳаминро ҳам бояд гуфт, ки феъли **хам хӯрдан** гоҳо бемавқеъ омадааст. Масалан, дар ҷумлаи зерин ба ҷои **хӯрдан** яке аз муродифҳои онро истифода кардан беҳтар буд: Содиқ **хам хӯрда**, ҷомаро аз замин бардошт (2-30).

Дар ҷумлаҳои «Бунафша мижа кашид» ва «...ба ҷисми нотавони онҳо **ларза меафканад**» низ мисли «ба замин **хам хӯрд**» ҷузъҳои феъли ва номӣ ба ҳам мувофиқат надорад.

Тарзи махсуси баёни нависанда дар истифодаи ҷумлаи пайрави мақсад мушоҳида мешавад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаи пайрави мақсад бо пайвандаки **то ки** одатан пас аз сарҷумла меояд. Ин ҳолат забоншиносонро водор намудааст, ки онро ҳамчун нормаи забони адабӣ қайд намоянд. Дар «Сукути қуллаҳо» ин ҷумлаи пайрав танҳо се маротиба пас аз сарҷумла, дигар ҳамеша дар дохили он ҷой гирифтааст. Баъзеи он ҷумлаҳо чунон рехтаанд, ки ҷои онҳоро, ҳатто, иваз кардан мумкин нест. Чунончи: «Шояд **ӯ** дар ин шаби наҳс, **то ки зинда монад**, ғайр аз ба шиками хари аз ҳол рафта афтада ҷафс шуда, аз бӯрон паноҳ бурдан дигар илочеро намедид» (2-12) «Охир, ду моҳи тамома, **то ки ба ӯ** даъватнома бидиҳанд, остонаи дари комиссариати ҳарбиро охурча кард-ку» (2-28).

Дар мисолҳои дигар ҷои ҷумлаҳои пайрав озод мена-

мояд, вай метавонад пас аз сарчумла ояд, вале услуби нависанда ва тобиши чумлаи пайрав маҳз дар мобайни аъзоҳои сарчумла омадани онро тақозо мекунад:

«Он тарафтар, рӯи дастархон даҳ-шонздаҳ зағораро, то ки ҳаво хӯрда, шах шавад, паҳн карда мондаанд» (2-29). Вай, то ки хунук нахӯрад, ҳар дам пой кӯфта, пой кӯфта беист пасу пеш қадам мезад» (2-31). «Вай бо эҳтиёт, то ки пой маҷрӯҳаш озор набинад, ба рӯи кӯрпача дароз кашид» (3-14). Албатта, ин тарзи истифодаи чумлаи пайрави мақсад бо таъсири адабиёти классикӣ ва назм ба амал омадааст, вале асоси онро аз услуби ҳуди нависанда бояд донист. Дар насри имрӯза мавқеъ пайдо карда, минбаъд инкишоф ёфтани он боиси рангорангӣ ва мавзунии тарзи баён хоҳад шуд.

Дар забони «Сукути қуллаҳо» вобаста ба тасвири ҳолатҳо имконияти калимасозии феъли оmez хеле хуб истифода шудааст. Чунончи: **хаёломез** пурсидан, **хаёломез** панча задан, **илтиҷоомез** сарашро қач кардан, **ташвишомез** сар бардоштан, **ҳазломез** пурсидан, **ҳазломез** гуфтан, сояи **туманомез**; нигоҳи **ҳузномез**, нигоҳи **маломатомез**, нигоҳи **таассуфомез**, табассуми **ҳасратомез**, гирьяи **тарсомез**. Дар повесть, инчунин феълҳои **лағжидан** ва **сукут кардан** хеле зиёд истифода шуда, барои тасвири ҳолати амал хизмат кардаанд. Чунончи, феъли **лағжидан** дар мавридҳои зерин истифода шудааст: поезд **лағжид**, ароба **лағжид**, моҳ... оҳиста-оҳиста сӯи ғарб **ме-лағжид**, кӯрпа **лағжида** ба поёни пояшон фурумада буд, чома **лағжид** афтид, милаҳои мӯи чилбофтаи ӯ вақти ҳам хӯрдан **лағжида** ба сари синааш меафтид, Содик оҳиста-оҳиста, **гӯё лағжида** поён мефурумад ва ғайра.

Комъёбиҳои Саттор Турсун дар забону тарзи баён ҷои баҳс надорад, вале норасоиҳои ӯ низ кам нестанд. Ин норасоиҳо дар истифодаи калимаву таркибҳои алоҳида, тарзҳои калимасозӣ, чумла ба назар мерасанд, ки баъзеи онҳо дар ҳикояҳои муаллиф ва нависандагони ҷавон низ дида мешавад.

Ба як феъл ду ва ё зиёда ҳоли тарзи амал тобеъ шуда метавонад, вале онҳо бояд ба ҳам мувофиқати маъноӣ ва грамматикӣ дошта бошанд. Аз ҳамин нуқтаи назар, ба як амал тобеъ кунондани ҳолатҳои **пайваста** ва **канда-канда**, бо дили хоҳаму нохоҳам ва тез-тез раво нест: Боди сабуки дашт овози **ӯро пайваста** бо чир-чири хастаҳолонан зиллаҳое, ки аз гармӣ ба танг омадаанд, **канда-канда** ба гӯш мерасанд (2-23). Акбар автоматаш-

ро бо дили хоҳаму нохоҳам тез-тез тоза ҷард... (3-10).

Дар мисоли зерин калимаи **хаёле** муносиб нест: **хаёле** табассум ҷард (2-22).

Дар повесть бо пешоянди **бо** истифода шудани ҳоли тарзи амал бисёр дида мешавад, ки ин ҳолат дар баъзе мавридҳо кувваи эмоционалии тасвириро суст кардааст. Ибораҳои **бо** **лабханд гуфтан**, **бо** **тарахҳум гуфтан**, **бо** **тахайюр шитофтан**, **бо** **тахайюр гуфтан**, **бо** **зарб бархӯрдан** ба ҳамин гурӯҳ мансубанд. Дар шаклҳои ҳоли омадани ин гуна таркибҳо ба услуби нависанда ва ифодаи ҳолати амал ва рӯҳияи субъект мувофиқтар аст.

Маълум аст, ки сифатҳо ба исм гузашта вазифаи онро ба ҷо меоранд, вале ин тadbирро ба ҳамаи сифатҳо ва дар ҳама маврид ба амал овардан мумкин нест. Аз ҳамин нуқтаи назар, таркибҳои «баъд аз каме» ва «пас аз каме» ногузирии мавсуфашонро тақозо мекунад ва: «**Бад аз каме** бод овози ларзон, вале бағоят ширадори Акбар-боборо... ба гӯш расонд» (2-16). «**Пас аз каме** вазнин-вазнин нафас гирифта поезд омада истоду байни Бунафшаву ӯ «девор» шуд» (2-32).

Дар мисоли «**қади дарозу лоғар**» муносибати маъноии муайянкунандаву муайяншаванда риоя нашудааст, калимаи **лоғар** сифати тан ва бадан аст, бинобар ин **лоғартан**, **лоғарбадан** мегӯянд, вале **лоғарқад** намегӯянд, чунки **қад** мавсуфи **лоғар** ба шумор намеравад. Ибораҳои **кундаи арчаи бурида**, **чор ҳадди ҳавз**, **ҷузъи ҷойҳо**, **борони мӯяки говӣ**, **лабони пайваст**, **шақшақи аккаҳо**, **аспи луччак** (ба ҷои аспи луч, аспи пуштлуч, аспи пушташ луч) низ нуқсон доранд.

Дар повесть воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаву ҷумлаҳо гоҳо бемаврид истифода шудаанд. Маълум аст, ки исмҳои замон мисли зарф ба вазифаи ҳоли замон ё бо пешояндҳои асли ва ё бевосита истифода мешаванд, бо пешояндҳои замонӣ омадани баъзеи онҳо ба муносибати калимаҳо ва ниятҳои услубӣ вобаста аст. Аз ҳамин нуқтаи назар бо калимаи **чоштгоҳ**, ки аз ҷузъи чоштгоҳ (вақт) иборат аст, омадани пешоянди **вақти** табиӣ нест:

«Он рӯз ҳам Содик **вақти чоштгоҳ** ба Девкамар расид».

Маълум аст, ки пешоянди **то** интиҳои амалро тақозо мекунад, вай фавран иҷро шудани амалро намефаҳмонад. Дар ҷумлаи зерин ин пешоянд ба вазифаи худ наомадааст: «Акбар **то** як мижа кашидан аз шах парид».

рафт» (3-22). Ин таъбирро ба тарзи «дар як мижа за-дан» истифода мекунад, вале муносибати чумлаи зикр-шуда бо чумлаи пешина ногузирии ҳоли замонро тақозо намекунад, баръакс мавҷудияти ҳоли замон мавзунии чумла ва маъноӣ замони амалро халалдор мекунад. Масалан, он ду чумларо ин тавр истифода кардан беҳтар буд: Акбар чолокона кордро ба даст дароварда хост худро ба болои Содик ҳаво диҳад. Аммо Содик як тоб хурда, нимҳез шуду дастонашро ба замин тир карда, бо ду пой ба шиками ӯ зад. Акбар аз шах парида рафт.

Пасоянди **барин** ба вазифаи ҳиссаҷаи тахминӣ низ меояд, вале ба ин вазифа ҳангоми бо шумораҳои тах-минӣ омадани предмет истифода намешавад, сабаби асо-сии носуфтагии чумлаи зерин, аз як ҷиҳат, ҳамин бошад, аз ҷиҳати дигар, дар истифодаи пешоянди **ба** пеш аз шумора аст: «Вай аввал ба чош ва баъд **ба бист-бисту панҷ қанор барин коҳе**, ки дар як тарафи хирманҷо тӯда карда монда буданд, як назар партофту ба хир-манбон рӯй овард» (2-23). Пешоянди **ба монанди**-ро дар шакли **монанди** истифода кардан рехтатар менамояд. Дар повесть дар ҷои зарури наомадани бандакҷони-шинҳо низ ҷой дорад. Чунончи, дар чумлаи зерин на-омадани бандакҷонишини шахсӣ ба муносибати кали-маҳо таъсири манфӣ расонидааст: «Онҳо панҷ ҷуволро пур карда, **дахон** бастанду паҳлуи ҳам қатор гузош-танд» (2-16). ...ҳамаи халтаҳоро аз гандум пур карда, **дахон** бастанд. (2-23). «Содик аз **киса** ду дона себи сурхи калон-калонро, ки вақти сари роҳ ба боғи колхоз **даромадан** боғбон дода буд, гирифта, назди бемор, рӯи дастархон гузошт» (2-26). «**Ӯ** ба харе, ки аз ёна ба сой меғелид, бо **чашмони харосон** нигоҳ мекарду ҷӣ кор **карданро** намедонист» (2-20).

Ҷонишини ишорати **ҳамон** ба маънии **ҳамчунон**, **ҳа-нӯз**, **холо ҳам** омадааст: «Бӯрон **ҳамон** аз шасташ наме-гашт» (2-14). «Содик, ки **ҳамон** гиребони Акбарро сар намедод, аз ин гапи ӯ ду чанд дар ғазаб шуда». (2-13). «Бунафша, ки дар паҳлуи шавҳараш **ҳамон** рост меис-тод, саросема назди гаҳвора рафта як лаби болопӯши онро бардошта нишаст (2-30).

Ба ин вазифа муаллиф ҷонишини **ҳамчунонро** низ истифода кардааст, ки дуруст аст: «Ҳаво **ҳамчунон** аёс мекард» (2-27). Вай **ҳамчунон** суруд мехонд (3-9).

Ҷонишини **ҳамчунон** аз ҷонишини **ҳамон** ҳам аз ҷи-ҳати таркиб ва ҳам аз ҷиҳати вазифа тафовут дорад.

Дар таркиби он мавҷуд будани ҳиссаҷаи ташбеҳии **чун** имкон медиҳад, ки вазифаи ташбеҳиву ишоратии он омехта ифода шавад, ки ин дар ҷонишини ишоратии **ҳамон** равшан зоҳир намешавад. Ба маънии мустақили замони (чунки вай бо вазифаи пасоянд ҳам меояд) ин калима бо суффикси **-о** меояд, ки онро дар як ҷо худи муаллиф истифода кардааст: «Зарраҳои барфи хушк ба дасту рӯяш афтада, ҳамонро об мешуданд (2-31)».

Дар забони тоҷикӣ ҳоли тарзи амал асосан дар назди калимаи эзоҳшаванда меояд ва ҷои вай нисбатан устувор аст. Дар «Сукути қуллаҳо» ин аъзои ҷумла баъзан аз калимаи тобеҷунанда дур, ҳатто, дар аввали ҷумла омадааст: «Содиқ пагоҳии барвақт **саросема** як коса шири гармро дам кашада, ба идора омад» (2-13). «**Саросема** лингро суст баста буд магар, ки он ба ду тарафи ҳар андаке кашола шуда, ба пойҳояш мерасид» (2-20). «Ба димоғ **омехта ба** ҳам бӯи замини офтобхӯрда, бӯи чанг, бӯи явшону талха ва бӯи қаҳу ғалла мерасид» (2-24).

Дар мисоли зерин калимаи **омехта** пеш аз калимаҳои тобеҷунанда омада боиси вайронии услуб ва номафҳумии маънӣ гардидааст: «Хаёл мекардед, ки ин дам дар сар то сари фазои деҳа садои бағоят пасту маҳини зангулаҷаҳои бешумори нуқрагин ба ҳар оҳанг паҳн шуда, **омехта** бо аҷкоси сағону шихаи аспон, маоси гову ғӯсфандону чириқ-чириқи гунҷишкон ва шилдирроси рӯду овози ҷарангосии кӯдакон мисли мусиқии пуртаъсире, ба ғӯш мерасад» (3-15). Дар «Сукути қуллаҳо» ибораҳои, ки сифати феълӣ доранд, кам воমেҳӯранд, бо вучуди он зиёдатеи ва нодаркории баъзеи онҳоро қайд кардан лозим аст. Масалан, дар мисоли зерин матлабро бо иборай исмӣ хуб ифода кардан мумкин буд, қисми феълӣ он (бо вукӯъ омада) тамоман зиёдатеист, ҳатто, хилофи мантиқ аст: «Ҳанӯз аз воқеа ва навигарҳои дар деҳа ба вукӯъ омада дуруст хабар нашофт» (2-24). Иборай «навигарҳои дар деҳа ба вукӯъ омада»-ро дар шакли «навигарҳои деҳа» додан дуруст аст. Ин ҳолат натиҷаи таъсири манфии забони матбуоти мост, ки дар он мисли «дидани плани кашадашуда», «иҷрои қарори қабулкардашуда», «иҷрои вазифаи супурдашуда», «иҷро намудани вазифаҳои калону масъули дар наздашон истода» ибораҳои бемантиқ кам нестанд. Дар мисоли «Содиқ дар даст як сар ангур сар бардошта, Ақбарро дид, ки як сабад **ангури овардаашро** ба замин гузошта

рост менстод» (3-8) ҳам матлабро бе сифати феълӣ ва шумора (сабади ангурро ба замин гузошта) баён кардан мумкин буд.

Дар «Сукути куллаҳо» чумлаҳои сакта, носуфта ва тахрирталаб низ ҳастанд. Чунончи: «Бучча то поёни ёна ғелон рафта ба арчае зад ва дар ҳамон ҷо чор пояш ба осмон муаллақ монд» (2-20). «Содиқ аз кӯчаи қачмақачу пурчанги деҳа қадам мезаду ҳис мекард, ки сар то пояшро кайфияти ачибе фаро гирифтааст» (3-13). «Даруни либоси аз арақу чирки бадан шахшӯлшуда ва бадбӯяш китф барҳам кашида, оҳиста аз асп фурумад» (3-17).

Дар повесть инчунин чумлаҳои вомахӯранд, ки аз ҷиҳати мантиқ ё муносибати калимаҳои ноқису тахрирталабанд. Чунончи: «Содиқ кордро аз ғилоф як қабза берун кашида, ба дами борику ялаққосиаш чашм давонд» (2-3). Нодурустии ин чумла аз нафаҳмидани маънии калимаи қабза сар задааст. Аввало ҳаминро бояд гуфт, ки қабза ба маънои дастан корду шамшер меояд, вале дар ин ҷо ба маънои ченақ омадааст, ки он баробари мушт аст, як қабза алаф даравидам машхур аст, ҷонро қабза намудан низ ба ҳамин алоқаманд аст. Бинобар ин кордро аз ғилоф як қабза берун кашидан маънии аз ғилоф гирифтани надорад. Дар адабиёти бадеӣ ин таъбири одатан нисбат ба шамшер истифода мекунад. Мисоли дигар: «Дар аз дарун маҳкам буд. Вай ҷонсерак аз соқи мӯзааш кордеро бароварда, дами онро аз тарқиши дар гузаронду бесадо занҷирро бардошт» (2-17). Дар ин мисол бемантикӣ аз нафаҳмидани дами корд ба амал омадааст. Калиман дам сермаъност, вале дар теғ, асбоби бурранда танҳо қисми тез, тарафи мебуридагии онро мефаҳмонад, кордҳои, ки ҳар ду тарафаш тез ва бурранда аст, дудам меноманд. Бинобар ин дами кордро аз тарқиши дар гузаронда, занҷирро бардоштан мантиқ надорад.

Баъзе норасоҳои дар калимасозӣ низ роҳ ёфтаанд. Масалан, калимаи нимистгоҳ ба қолаби калимасозии исмҳои макон мувофиқ намеояд. Дар калимаҳои гӯгирдҷӯба (донаи гӯгирд) ва тора (ба маънии тори мӯй) ягон вазифаи калимасозии суффикси -а ба назар намерасад. Дар калимаи теғадор (бинии теғадор) суффикси -а нодуруст омадааст, теға баландиро ифода мекунад, ба бинӣ теғро нисбат медиҳанд, на теғаро, бинобар ин

бинии теғдор маъруф аст. Таъбири бинӣ теғ кашидан машхур аст, вале бинӣ теға кашидан нест.

Ҳамин тавр, нависандаи ҷавони қобилиятнок Саттор Турсун дар тасвири манзараҳои табиат, офаридани образҳои реалӣ ба забони содаи халқӣ такъя намуда, ба ҳаёти баромадани шаклу мундариҷаи повести «Сукути куллаҳо» муваффақ шудааст. Ҷумлаҳои содаю мӯъҷаз, таъбиру таркибҳои фразеологӣ, муколамаҳои самимӣ, воситаҳои тасвири бадеӣ ва ниҳоят услуби худмуҳокимакунии қаҳрамонҳо, алаҳхусус, Содик ба асар таровати тозае бахшида, онро хонотар ва сухани санъаткорро таъсирноктар гардониданд. Ба нависандаи ҷавон лозим меояд, ки ба ғанитар шудани таркиби луғавиаш, муайян намудани мақоми ҳар як воҳиди забон ва муносибати маъноиву грамматикӣ онҳо бештар саъй намояд.

Воқеан, пас аз «Сукути куллаҳо» ду повести Саттор Турсун «Қамони Рустам» ва «Пайванд» чоп шуд, ки аз тақомули маҳорати нависанда дарак медиҳанд.

ТАРЗИ ИФОДАИ АНДЕШАҲО

Повести Ӯрун Кӯҳзод «Андешаҳо дар танҳои» («Кини Хумор») ба мавзӯи зарурии замон — тарбияи маънавии одами советӣ бахшида шудааст. Дар он тарбияи ахлоқи коммунистӣ, парвариши идеяҳои олии, масъулияти шахс дар ҷамъият мавқеи асосиро ишғол менамояд. Тамоми асарро рӯҳи коммунистии садоқат ба қони партия ва халқ, рӯҳи ҷанговаронаи зидди ҷӯрабозӣ, танбали, фориғболӣ, бепарвой, савдогарӣ, мардумфиребӣ, чизпарастӣ, аризабозӣ, тӯҳматзанӣ — ҳама гуна хурофот ва кӯҳнапарастӣ фаро гирифтааст. Идеяи асар ва мароми нависанда даъвати зерини Л. И. Брежневро ба хотир меорад, ки аз минбари съезди XXV КПСС гуфта буд: «Мо дар роҳи беҳтар намудани аҳволи моддии халқи советӣ ба бисёр муваффақиятҳо соҳиб шудем. Мо ин вазифаро минбаъд ҳам собитқадамона иҷро хоҳем кард. Вале зарур аст, ки баробари афзоиши имкониятҳои моддӣ савияи идеявӣ маънавӣ ва маданияти одамон ҳам доимо баланд шавад. Вагарна мо ба ҳодисаҳои зуҳур ёфтани психологияи мешанию майдабуржуазӣ дучор шуда метавонем».¹ Дар маркази асар масъалаҳои мақому мар-

¹ Материалҳои съезди XXV КПСС, Душанбе, «Ирфон», 1976, сах. 85.

табаи шахс дар ҷамъият меиҷтад, ки ба он нависанда аз паҳлуҳои гуногуни зиндагӣ наздик шудааст. Ба мактабу муаллимон бештар вобаста кардани ин масъала аз он ҷиҳат аст, ки насли нав, одами сазовори даврон дар ҳамин ҷо ба воя мерасад, роли мактаб дар ин ҷабҳа беандоза бузург аст. Аммо тарбияи одам, чунон ки аз мутолиаи ин асар ҳам бармеояд, бо мактаб маҳдуд намешавад.

Дар повесть аз ҳам тафовут доштани зоҳиру ботини воқеаҳо, ки услуби дӯстдоштаи Қӯҳзод аст, хеле зиёд ба назар мерасад, андаке беэҳтиётӣ ба ҳулосаи ғалат бурда метавонад. Масалан, дар мавридҳои ҷудогона Исфандиёро муҳокима ва маҳкум мекунад, зоҳиран ӯ гунаҳгор аст, вале ботини воқеаҳо ва мавқеи муаллиф чунинанд, ки хонанда худи айбҷӯйҳову айбмонҳо ва ҷорабини ҷорагарҳо, фармондеҳу фармонбардорҳоро нафрину маҳкум мекунад, чунки барои Исфандиёр вазифа, ҳақиқат, ростӣ, адолат, вичдон, шараф, манфиати ҷамъият ва ояндаи вай ҷизҳои муқаддасанд ва ӯ тайёр аст, ки онҳоро ба ивази ҷон бихарад. Иқдоми одами нави даврони мо шоистаи ибрат аст. Маҳз аз ҳамин сабаб яке аз қаҳрамонони асосӣ ва хеле реалии повесть Зокир дар симони Исфандиёр на танҳо дӯсти ҳақиқатнигор, балки падари худро мебинад, ки ӯ ҳам манфиати ҷамъиятро аз манфиати худ боло мегузоштааст, ба нуқсонӣ камбудӣро оштинопазир будааст. Ин ҷавони ҳалиму хушсӯхбат ва дилдарёбу мавридшинос дар охир иқрор мекунад, ки падари ӯ дар роҳи ростӣ ва ҳақ қурбон шудааст. «Вале ҳоло замона дигар аст. Қорхояш (аз он Исфандиёр) хуб хоҳанд шуд». Рафти воқеаҳо, хиёлати Тӯрабоевич ба Исфандиёр, маҳкум шудани вай, аз банди хурфот раҳо ёфтани Хумор, шикаст хӯрдани қӯҳнаву ғалаба кардани нав ин ҷавони зираку мавридшиносро ба ин ҳулосаи дурусти ҳаётӣ овардааст. Хонанда бовар дорад, ки вай минбаъд бо роҳи Исфандиёр хоҳад рафт.

Ҳамаи ин воқеаҳо чунон самимӣ, реали ва равшану барҷаста тасвир шудаанд, ки гумон мекунад, дар пеши назари шумо воқеаҳо шуда бошад ва ё хушғуфторе ба шумо маҳраи роз меғӯяд.

Қӯҳзод гоҳо ҳодисаҳо ва тарзи воқеаҳои онҳо, муколамаи одамонро, чунон ки ҳаст, ба тасвир мегирад, муносибати худро ба он қушоду равшан ифода намекунад, ӯ боварӣ дорад, ки хонандаи соҳибзафқ бе шарҳу

баён ҳам ба он баҳои дуруст медиҳад. Масалан, муаллими география Талбакови генералзеб, вале майдагану соддаэътиқод, ки «фарқи қисму мақсадаш чуғи обу сароб ба чашм мерасид», дар хусуси алаф хӯрдану шир додани гов кӯдаквор муҳокима ронда ба муаллимон меғӯяд:

— Бинобар он аз **говҷӯш** бошарафтар **касбе** нест. Ҳамина намедонед!

— Ҳақиқатан то имрӯз намедонистем,— луқма партофт Усмонов дар ҳолате ки ба рӯи ӯ наменигарист.— Намедонистем, ки **говҷӯш** касб будааст.

— **Касб аст**,— бо тантана такрор кард Талбаков.— Газет намахонед, намедонед».

Чунон ки мебинем, Талбаков касбро аз соҳибкасб, яъне говҷӯширо аз говҷӯш фарқ намекунад, тарзи ифодаи онҳоро намедонад, вале нависанда бо луқмаи кинояомези муаллими дигар қаноат карда, муҳокимаю хулосаи онро ба худи хонанда ҳавола мекунад. Ин аст, ки дар мутолиаи андешаҳо сари мӯе беэҳтиётӣ ба ғалатфаҳмӣ бурда метавонад.

Маънии барҷастаро дар шакли дилрабо пешкаш намудан камоли ҳунар аст. Повести Кӯҳзод «Андешаҳо дар танҳой» аз ҷумлаи ҳамин гуна асарҳост. Забони асар далели он аст, ки асбоби ҳунари нависанда хеле тоза ва хушчилоост, санъаткори ҷавон нозукию бартариҳои ин асбоб ва мавқеи истифодаи онро ба хубӣ медонад. Тарзи баёни андешаҳо дилпазиру гуворост. Дар он воқеаҳо ба якдигар чунон пайванд ва банду баст шудаанд, ки, ба қавли Исфандиёр, аз як сараш кашӣ, ба ҳама ҷо мерасанд.

Ҳамин ҷиҳати забони нависанда ҷолиби диққат аст, ки дар он пургӯй ҳис карда намешавад, баёни вай муҳтасар аст, на танҳо дар тасвирот, балки дар ҷумлаҳои алоҳида унсурҳои зиёдатиरो пай бурдан мумкин нест. Аз ин повесть на фақат бобу фасл, ҳатто, ҷумлаҳои ихтисор карда наметавонед. Зиёда аз ин, баъзе бобҳо аз чанд ҷумла иборатанд. Воқеаҳои бисёр бобҳо дар чанд саҳифа тасвир шудаанд, ки ин услуби ҳикоянависӣ, тасвири натиҷаи воқеаро ба хотир меорад. Масалан, дар ду боби охирин ҳодисаҳо чунон печ дар печ ва пурра мешаванд, ки гумон мекунад, тасвири ҳамаи онро дар як повесть гунҷоиш додан номумкин мегардад, повесть тӯл мекашад. Аммо баръакси чашмдошти шумо,

гиреҳҳо чунон мохирона кушода мешаванд, ки тамоми онро аз ду саҳифа фаҳмида мегиред.

Дар ҳақиқат, кӯтоҳбаёнӣ ва иктифо ба ишора асоси забону услуби ин повестро ташкил медиҳад. Чунончи, асоси тӯҳмату иғво будани Тӯрабоевич аз як сухани ӯ ба Зокир, ки барои дастгирии Исфандиёр ба имдоди ӯ омада буд, ошкор шуд. Ӯ ба илтимоси Зокир чунин ҷавоб медиҳад:

— Ман на барои он даъво кардам, ки дар нисфи роҳ аз баҳраш бароям, Муллозокир.

Аз ҳамаи як чумлаи Тӯрабоевичи бодавлату басавлат, дастдарозу даҳанкалони деҳа ҳамаи разолату қабохати ӯ ошкор мешавад ва маълум мегардад, ки ба сари Исфандиёр ин ҳама балову ташвишро кӣ оварда будааст. Ҳамин дам ба хотири хонанда мерасад, ки ин одами зоҳиран пешқадаму даҳанкалони деҳа ба назари Исфандиёр ҳанӯз дар воҳурии аввал чунин менамуд. «Исфандиёрро боло гузаронида паҳлуи шахси ношинос шинониданд. Он шахс ба лӯлаболиштҳо такъя карда буд, ки шиками калонаш ба гӯшаи дастурхон мерасад. «Зонуҳояшро таҳ карда сарфу чамъ дар паҳлуи **чуволи гӯшт** нишаст», гуфт фикран дар ҳаққи худу ҳамсояш». Минбаъд то фаҳмидани ному фамилияи ин одам дар андешаҳои Исфандиёр ӯ ҳамчун «чуволи гӯшт» ва баъзан «шикамғафс», «**сохиби шикам**» пайдо мешавад. Аз чумлаи ҷавобии ӯ ба Зокир маълум мешавад, ки каллаи ин шикам ҳам мурдор будааст ва Зокир ба ҳимояи Исфандиёр ва пок доштани ҷамоат аз ин шикаму каллаҳо саъй мекунад ва чун ҳарвақта аз ӯҳдаи ин вазифа ба хубӣ мебарояд.

Ба ҳодисаҳои манфӣ ва гузаранда бо як ишора ифодаи муносибат ба Кӯҳзод хос аст. Чумлаҳои «Имрӯз ҳам гӯшти тоза нест» гуфтани хизматгори ресторан, «Исфандиёр ба таоми овардаи Люся, ки монанди таомҳои ошхонаи студентӣ таъму лаззати муайяне надошт, қаланфур меандохт» «Зокир аз дари ақиби ошхона даромад», «Ба он ҳуччатҳо бовар кунӣ, фақат баъзе муаллимон дар баъзе мавридҳо баъзе корҳои майда-чӯйдаро бо баъзе норасоӣҳо анҷом додаанд» ҳар кадом нуқсонҳои ҷудогонаи роҳбарони бепарво, форигбол, расмиятбоз, беташаббус, амалиёти фосиққунандагони ахлоқи чамъиятиро нишон медиҳад ва фош менамояд. Латифаи «Як коргари савдо ба дигараш гуфт:

— Шунидӣ, Лумумбаро паррониданд.

— У-ӯ бечорае, дар кадом магазин кор мекард» фаҳмишу биниши корчаллонҳои савдуро ҳаҷв менамояд.

Забони повесть адабии китобист, дар он унсурҳои шева хеле каманд, чунки қаҳрамонони асосӣ ва соҳиби андешаҳо аҳли саводу маълумотанд.

Боигарии таркиби луғавии забони муаллифро захираи луғавии ӯ, синонимҳои сершумор, антонимҳои зиёд, тавсифҳои чида, истифодаи мавридшиносона аз забони адабиёти классикӣ ва гуфтугӯи халқ нишон медиҳанд. Дар забони повесть ҷумлаҳои классикона ва рехтаи халқӣ низ ба таври мувозӣ истифода шудаанд. Ҷумлаҳои «Ҳамеша таъҷил дорад», «Озори ин мӯйсафедро раво намедид», «Дар дил сурур дошт ва он суруре буд ваҳомолуд», «Пайкари давону мӯи дамон хурд мешуду хурд мешуд» дар асоси қолабҳои мавзунӣ классикӣ таркиб ёфтаанд.

Дар синтаксиси забони повесть ҷумлаҳои содда ва рехтаю пухтаи халқӣ мавқеи асосиро ишғол мекунанд. Масалан, дар забони адабӣ бо пайвандаки балки ташкил ёфтани аъзоҳои чидан хилофӣ қоидаи маъмул аст. Ин қоида дар повесть ғайрароқ шудааст, вале дар он бештарини ин гуна таркибҳо мисли гуфтугӯ дар андешаҳои қаҳрамонҳо бе пайвандак хеле табиӣ менамоянд:

Ба саломатии чунин одамон як не, сад қадаҳ бардорӣ, меарзад. Вай захри дилашро дар суханаш не, дар оҳанги гапаш рехт. Ин Сарои Қамар не, Сарои Шамс аст.

Оҳанги халқии повестьро ҳамин ҳолат ҳам қувват додааст, ки дар он пайвандакҳо хеле кам омадаанд, бе пайвандак воқеъ шудани ҳам ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ҳам аъзоҳои чидан ҷумла хеле бисёр аст.

Ҷумлаҳои чидааъзоро нависанда дар тасвири табиат, портрети қаҳрамонон, ҳангоми нақли мӯътадил истифода мекунад, вале гоҳи ифодаи муносибат, ҳиссу эҳсос ин тарзи муқаррарӣ барҳам меҳӯрад ва калимаҳо, алаҳусус, хабарҳо айнан такрор шуда, олами ботинии гӯяндагонашро ошкор месозанд ва хонандаро ба гирдоби дарду алам ва фикру андешаи худ мекашанд. Маълум аст, ки як бор омадани феъли ёридиханда бо хабарҳои чида яке аз қоидаҳои маъмул аст, ки Кӯҳзод ин қоидаи забонро ғайрароқ кардааст. Вале ин тарзи истифода хоси услуби муқаррарӣ ва тасвири бетарафона буда, на дар ҳама ҳолат қобили истифода будааст. Дар баъзе мавридҳо, бо ниятҳои услубӣ, барои таъкиди ният, таъ-

сири гуфтор ва ифодаи эҳсосу ақида такрори он ногузир ва зарур будааст, ки нависанда аз ин имконияти услубӣ моҳирона истифода бурдааст.

Сабки повесть аз услуби эҷодии нависанда ва жанри пешгирифтан ӯ, аз масъалагузории қаҳрамонҳо ба миён омадааст. Тарзи тасвир асосан муҳокима ва таҳлил аст. Қаҳрамонҳои ҳам мусбат ва ҳам манфӣ ҳодисаҳои наву кӯҳнаро баробар муҳокима мекунад ва ҳар қадом хулосан худро дорад. Хулосаҳои таҳлили Исфандиёру Вера дар чанд ҷо ба таври равшан, дар омезиши услуби адабиву публицистӣ ифода шудааст. Хулосаи Исфандиёр доир ба системаи таълим дар ҷамъомадҳо: совети педагогӣ ва маҷлиси муаллимони район ифода шудааст. Ӯ ба тарзи таълим ва усулҳои тарбияи насли наврас ҳаққонӣ эрод мегирад ва мулоҳизаҳои санҷидаву асоснокро пешниҳод мекунад.

Дар хулосаҳои вай услуби публицистӣ барҷаста намудор мешавад. Воқеан, услуби публицистӣ барои ташвиқи бевоситаи чизи пешқадам, ташкили омма ва муборизаҳои ҷиддӣ баҳри он истифода мешавад. Вазифаи он на танҳо аз баёни воқеа ва фаҳмонидани масъалаҳои рӯзмарра иборат аст, вай инчунин даъват шудааст, ки шунавандагонро ба ҳаёти ва зарурӣ будани чизи нав бовар кунанд, онҳоро бо даҳолати ғаълона ва иштироки бевосита водор намояд. Дар баромадҳои Исфандиёр (ба ҷуз баромади ӯ дар совети педагогӣ ҳангоми муҳокима) аломатҳои хоси ин услуб: қатъият, оштиноназири ба камбудию норасоӣҳо, тарзи баёни мухтасар, равшанӣ ва соддаву фаҳмо будани нутқ мушоҳида мешавад.

Дар таҳлил ва танқидҳои Исфандиёр ташбеҳҳои мувофиқ, тавсифҳои барҷаста, ишораҳои нозук, кинояҳои нешдор, ки хоси услуби бадеиянд, ишораҳои танқидии зарифона, ки хоси сабки Кӯҳзоданд, бо далелҳои барҷаста ва хулосаҳои мантиқии хоси публицистика баробар омада, боиси таъсирнокии сухан ва барҷастагии нияти нигоранда гардидаанд. Ин омезиши услубиёт дар нутқу амалиёти Исфандиёр ҳусни услуби повесть буда, симои интеллигенти замони мо, муаллими пешқадам, шахси покгинат ва муборизи роҳи ростӣ, таблиғкунандаи анъанаҳои наву прогрессивиро равшан нишон медиҳад.

Исфандиёр рафтору кирдори худро низ ба муҳокима мегирад, худро сарзаниш мекунад, вале дар бисёре

аз ин гуна муҳокимаҳо на нуқсону камбудии ӯ, балки маҳкуми амалиёти шахсони ақибмонда ва кӯҳнапараст ба назар мерасад. Ин усули нигоришот хоси сабки Кӯҳзод буда, соҳибзавқии хонандаро металабад. Ин тарзи тасвир дар порчаи зерин хеле моҳирона истифода шу-дааст:

«Вале баъди он нобарориҳо ҳам ақли Исфандиёр надаромад. Ақлаш надаромад, ки надаромад...Ба ҳама кор шарик. Қотиби ташкилоти партиявӣ ба таъзия на-рафтааст, ӯ шарик. Раис ба тӯю мотами мардум сардо-рӣ накунад, вай шарик, Падаре писарашро ба ҷои ху-даш пахтачинӣ фиристодааст, боз вай шарик. Чаро? Ба-рои чӣ? Мумкин нест ва ҳамин барин даъвоҳо. Арзи касеро напурсидаанд, вай шарик. Боз чарову барои чӣ? ...Гӯё, вай чашму гӯши ҳама бошад?!

Ин хел одамро ба кори Хумор шарик донанд, хеле боварибахш барин менамояд. Мазмун, худӣ Исфандиёр низ ба ҷои инспектор мешуд, ин гумонро яқин мепин-дошт».

Ин тарзи баён дар ҷавоби Исфандиёр ба саволи инс-пектор низ барҷаста ифода шудааст. Инспектор ба ӯ са-вол медиҳад: — «Шумо ягон бор фикр кардед, ки худат-он кистед? Кистед, ки чунин масъалаҳо мебардоред?

Исфандиёр чунин ҷавоб медиҳад:

— Бале, фикр кардаам. Ва бисёр фикр кардаам, ки ман кистам? Ман фарзанди ҳамин сарзаминам. Ман-фарзанди ҳамин халқам, ки баъди ҳазор сол соҳиби нисфи хонаи худ шуд. Ман писари шукргузорам, ки ба қадри даврон ва хунҳои дар ин роҳ рехта мерасам ва ҳар чӣ ба пешрафти он халал расонад, душмани ҷони ман аст. Ман фарзанди даври нав, ман зоидаи Одами навам, ба таври нав зистану кор кардан мецоҳам».

Андешаҳои Исфандиёр хеле амиқу равшананд, онҳо ормон не, балки қуввати диланд, Исфандиёр баҳри амалӣ шудани хулосаи андешаҳои мубориза мебарад, хонандагонро ба муҳокимаи мустақилона водор мекунад, нуқсонҳоро рӯи рост ва дар ҳама ҷо маҳкум менамояд. Таъсири амалиёти худро аз муҳолифоту муқобилати кӯҳнапарастону қадилҳо, ҳаромкорону ҳаромхӯрҳо ди-да, аз мақсади худ на танҳо даст намекашад, балки ба дурустии иқдому амалиёташ бештар бовар мекунад, имонаш комилтар мешавад. Ӯ давом додани мароми худро ин тавр ифода кардааст:

«Вай ба рағми ғами худ хуштаккашон гирди миз

давр зад. Рӯ ба равшаноии тиреза истода бо ҳавсалаи тамом ҳарфи «З» навишт. Баланд шуда ба ҳарф қач нигоҳ кард. Хушрӯ баромада буд, ки форид. Ба навиштани ҳарфҳои давоми калима ҳам шуд ва фикран ба худ мурочиат карда меғуфт: хӯш рафиқ Самандаров! Ман медонам, ки ба шумо бисъёр чизҳо маъқул не. Сарамдилам дарс додани Талбакову Талбонов маъқул не. Мурсоқориҳои директор, ки аз аризанависҳои онҳо меҳаросад, маъқул не. Аз дари ақибии магазину ошхонаҳо даромада чиз талабиданҳои Зокир ҳам маъқул не. Боз аз ҳисоби давлат савлат кардани Тӯрабоевич маъқул не. Он ҳам, ки мардум ўро бозътибор медонанду ҳурмат мекунад, маъқул не, албатта. Раиси посёлка ба писари мактабхонаш аз ҳисоби давлат хона додааст, тамоман маъқул не. Қолхоз миллионер ҳасту ҳаммом надорад, маъқул не. Ҳамон мардаки сиёҳи сиёҳбурут, ки чун хизматгор ба хоҷа, ба Маҳмадулло хизмат мекард, маъқул не... Хӯш, чӣ бояд кард?... Ин балоро танҳо шавҳари Хумор ба сари ту наовардааст. Вай фақат баҳона аст. Ҳа, вай савори аспӣ чаҳл аст ва лаҷоми он асп ба дасти дигарҳо. Ба дасти Талбонову Талбаков, ба дасти Тӯрабоевич! Онҳо намехоҳанд, ки ту баринҳо айшашонро талх гардонӣ. Акнун чӣ бояд кард? Намедонӣ? Аҳа-а! Ман медонам. Модоме ки онҳо ба сари ту ин қадар мочаро хезонидаанд, пас ту беҳуда вақт сарф накардаӣ. Ту ҳам ба онҳо маъқул не. Ғам нахӯр! Так держать, так держать...»

Дар ин порча ҳамаи ҳодисаҳои манфӣ ва бадмурҷамъбаст ва муносибати Исфандиёр хеле равшан ифода гардидаанд. Чунон ки мебинед, дар ин ҳулосаи Исфандиёр хабари инқории «маъқул не» чанд бор такрор шудааст ва он ба тарзи фикрронӣ, ҳулосабарорӣ, муносибат ва амалиёти ин қаҳрамон пурра мувофиқ буда, муносибати ин одами нави замонӣ нав — қаҳрамони даврони моро ба олами кӯҳна, мурдаистода, ба боқимондаҳои мафкуравии одамон равшан ифода мекунад, ба зиндагӣ даҳлати бочуръатона, бошуурона ва мақсадноки ӯ ва аз амалиёти далерона, бебокона ва қаҳрамононаи худ ба ҳулосаҳои дуруст ва солим омадани ин ҷавони бочуръатро нишон медиҳад.

Порчаи мазкур бо ҷумлаи рехтаи русии «Так держать, так держать...» хотима ёфтааст, ки он қувваи эмоционалӣ, реалияти воқеа (дузабонии интеллигенцияи

мо) ва мароми ҷавони серғайратро қувату тақвият додаст.

Ин услуби нигоришот дар муҳокимаи Хумор низ истифода шудааст. Хумор ҳам воқеаҳо, муносибати атрофиёнаш ва мавқею мартабаи худро ба таҳлил мегирад ва ин ҷавонзани соҳибҷамол, соҳибдавлат, хонаву фарзанддор равшан дарк мекунад, ки маънии ҳаёту озодӣ дигар будааст, мефаҳмад, ки асбоби дилхушии дастан молпарастону танпарварон шудааст. Ҳамин аст, ки суҳанони ҳаррӯза ва муқаррарии Зани Тӯрабоевич (зани тағои шавҳари Хумор) «тағошон ба Хумор гилем хариданд, тағошон хона гирифта доданд; тағошон мошин харида доданд, тағошон гӯшт гирифта доданд; тағошон рӯмолу курта овардаанд» ба ӯ басо таъсир мекунад.

Чунон ки мебинем, мубтадон ҳамаи ин ҷумлаҳо як калима — тағо мебошад ва дар ин маврид ба зиммаи он вазифаи махсуси услубӣ гузошта шудааст, вай дар назари Хумор нафратовар менамояд ва ин такрори таънаомез далели он аст, ки ғазабу нафрати Хумор як барчанд афзудааст. Ӯ акнун на танҳо Тӯрабоевичи бодавлату басавлат ва пур аз фитнаву фасод ва одамони атрофи ӯ, балки падараш ва худаширо ҳам маҳкум мекунад, чунки онҳо фиребаш додаанду ақли худаш ба ин нарасидааст. Ин аст, ки дар муҳокимаи ботинии ӯ таркибҳои «фирефта шудааст», «фиреб хӯрдааст», «фиреб додаанд» такрор ба такрор омада, ҳолату вазъият ва ғазабу адовати онро барҷаста намоиш додаанд. Дар тафаккури ӯ калимаҳои «ихтиёр», «мустақил», «озод», «мақом», «меҳнат», «шараф», «обрӯ» бо таркибҳои гуногун ҷилванамоӣ мекунад. Ва ниҳоят Хумор дарк менамояд ва мефаҳмад, ки «Вай мустақил нест, озод нест. Мутеъ аст. Ҳамчун сурат зиндагӣ мекунад. Ҳатто дар хонаи худаш мақоме надорад». «Нишастанаш, хестанаш, гап заданаш, ҳамааш ба ихтиёри худаш нест, ба ихтиёри дигарон аст. Ба ихтиёри шавҳараш, ба ихтиёри падараш, ба ихтиёри Тӯраевич, ба ихтиёри зани Тӯраевич ва ба ихтиёри хешу табори ӯст».

Андешаҳои равшан ва муҳокимаи пурмантики Хумор, ки дар ифшои онҳо муҳити атроф, таъсири шахсии Вера ва иқдоми Исфадиёр басо калон аст, боиси боз як қадами ҷиддӣ пеш ниҳодани вай мешаванд. Аз муҳокимаю худмаҳкумкунии ӯ бӯи муборизаву интиқом меояд. Вай акнун тарсу ваҳро ба зери танқид мегирад.

Дар ин маврид бори маънӣ, вазифаи услубӣ ба ўҳдаи калимаи «тарс» гузошта шудааст:

«Бас, беҳабарӣ! Одам дигар шудааст, олам дигар шудааст. Қасос бояд гирифт! Кин!... Хумор кини худ хоҳад кашид...

Вай ҳам Одам. Вай ҳам меҳоҳад, ки соҳиби обрӯ, соҳиби эътибори худ бошад. Худаш бояд созад! Бо дас-ти худ, бо ақли худ. **Метарсад?** Албатта, **метарсад**. Ҳамон вақтҳо ҳам **метарсид**. **Тарс** буданаширо иқро намекард, вале **метарсид**. **Метарсид**, ки бо бачаҳо гап занад. **Метарсид**, ки кино равад. Дар ҳама ҷо **метарсид**. Вале номи онро айбу шарм мегуфт. Ҳоло ҳам **метарсад**. **Метарсад**, ки ба падараш таъна мерасад. **Метарсад**, ки хонаву ҷой намеёбад. **Метарсад**, ки одамон ғайбат меку-нанд. **Метарсад**, ки шавҳараш таъкиб хоҳад кард. **Метарсад**, ки бачаҳояш бе падар хоҳанд монд. Лекин...»

Воситаҳои гуногуни ифода, такрори калимаи «тарс», истифодаи калимаҳои «беҳабарӣ», «қасос», «кин», ҷумлаҳои хитобии хуллас ва оҳанги гуфтори Хумор нишон медиҳанд, ки Хумори мафтунӣ хусну давлат, асираи «олами латтаворӣ» худро шинохтааст, маънию мазмуни бахту озодиро фаҳмидааст, ба шӯру исьён омадааст.

Нависанда барои таъкиди фикр, риояи оҳанги гуфтор, инчунин ҷалб намудани диққати хонанда аз ҳодисаи синтаксисии инверсия хеле хуб истифода кардааст. Дар повесть ҷумлаҳои, ки хабарашон пеш аз мубтадо омадааст, хеле зиёданд. Чунончи: «Заб феъли ҳаринае дорад Исфандиёр». Суруни гӯр дорад, чашмони оҳу вай. «Пури пастиву баландӣ, пури баробарию нобаробарӣ будааст ин ҳаёт». «Пук аст, ковок аст он эътибору он нуфуз». «Заҳрпечаканд ин фалокатҳо!»

Ин тарзи ҷумлабандӣ, алалхусус, дар аввали ҷумла омадани хабар мансуби гуфтугӯ буда, дар асарҳои бадеӣ инро дар ҷумлаҳои муаллиф, ки дар байни нутқи персонажҳо меояд, истифода мекунанд. Аммо дар повести «Кини Хумор» онҳо дар чараёни тафаккуру нутқ омаданд ва ба назар хеле табиӣ, балки зарурӣ менамоянд, чунки дар ин повесть ҳаёлотӣ қаҳрамонҳо, муҳокимаҳои ботинии онҳо ба қалам омаданд. Нависанда кӯшиш кардааст, ки тарзи фикру андешаҳои онҳоро аз забони худашон ба қалам диҳад. Ин аст, ки нутқи персонажҳою нависанда ба ҳам омезиш ёфта, ба тарзҳои гуногун, вале марғуб сабт шудаанд.

Кӯхзод дар калимасозии иборабандӣ ва истифодаи

калимаву ибораҳо низ ба қоида ва табиати забони миллии тоҷик риоя кардааст. Ин ҳолатро дар калимаву ибораҳои зерин дидан мумкин аст: **серрафтуо**, **камрафтуо**, **душворҳал**, **росттарошӣ**, **ҳалолтарошӣ**, **ғав кардан**, **генералзеб**, **калтут**, **номшинос**, **кӯрмоҳтоб**, **фикрак**, **гарангинамо**, **беҳгӯшӣ**, **камчора** (бечораву камчора аст), **хурӯсчӯча**, **раҳгум задан**, **одампеч**, **нимдиндору нимбедин**, **сарои техника**, **мудири таълим**, **соҳиби гап**, **бо нигоҳ хӯрдан**, **холӣ кардани дил**, **алоқадри ҳолат**, **феъли атвори лағжонак**, **феъли ҳарина**, **ҳалилоб хӯрдан**, **муаллимони таҳҷоӣ** (муаллимони маҳаллӣ не), **алоқадри ҳол**, **чуволи гӯшт**, **ёрони обфуро**, **нони хлеб**, **суханҳои нӯғиости-нӣ**, **хандаҳои осмонкаф**, **гапро кӯр гирондан**, **ҳаёти харгургона**, **осмону ресмон**, **акаи Умед**. Ҳамаи ин калимаву ибораҳо аз ҳазинаи забони халқ омадаанд.

Дар забони повесть баъзе норасоӣҳо низ дида мешаванд. Масалан, ба ҷои ибораҳои «**ҳифзӣ сиҳат**», «**якбастии таълим**», унвони Мирзо (ба Хумор додани унвони Мирзо, унвон додану унвон гирифтани) муродифҳои терминологиашонро истифода кардан беҳтар буд.

Баъзе таркибҳо низ нодуруст таркиб ёфтаанд. Дар ташаккули онҳо муносибати ҷузъҳо риоя нашудааст. Масалан, **фикр метофт** — ба ҷои **фикр пайдо шуд**, **араки хоназот** ба ҷои (**арақи хонагӣ**, **ё дастӣ**), **ҳар сабоҳ** — ба ҷои **ҳар субҳ**, **чошт хӯрдан** ба ҷои **таоми чошт хӯрдан**, **мисли таоми шом хӯрдан**, **пистаи нимкоф** ба ҷои **пистаи нимкаф**, аз **феъли кафидан**, **якero сарзаниш дигар таъриф кардан** — ба ҷои **якero сарзаниш**, **дигарero таъриф кардан**, **ҷомеи духтарон** — ба ҷои **ҷамеи (ҳамаи) духтарон**, **чандин даҳҳо шогирд** — ба ҷои **даҳҳо шогирд**, **иддаои сарзаниш** — ба ҷои **иддаои нӯғизаниш**. Дар ибораҳои «**заҳри дил**» ва «**дили пуршарм**» муносибати маъноии ҷузъҳо ба ҳисоб гирифта нашудааст. Дар повесть ҳодисаву воқеаҳо дар ҷануби Тоҷикистон мегузарад ва аз забони шахсони босавод ва намояндагони шеваҳои ҷануб нақл меёбад. Аммо дар нутқи онҳо мисли «**колинг**» (ҷоғ), «**ҷиғот**» («**кавоқ**»), «**худе ки**» (гӯё ки, гумон мекуни, ки), «**гуфтагед**», **мегӯд** (мегӯяд), «**Шумо як чиза намедонед**» унсурҳои лексикиву грамматикӣ ва воҳеҷанд, ки ҳосил шеваи ҷануб нестанд.

Эроди мо ба аломатҳои китобат ҷиддист. Дар ин повесть ҳам, ҷунон ки дар дигар асарҳои бадеӣ ва матбуот мебинем, бемаврид омадани аломатҳои китобат, алалхусус, вергул ва ё нагузоштани он хеле зиёд аст.

17-40